

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jens Holmgaard

BONDEN, KIRKEN OG KROEN

Landbohistorisk
Selskab

BONDEN, KIRKEN OG KROEN

BONDEN, KIRKEN OG KROEN

Provste- og præsteindberetninger 1773
fra Sjællands stift om helligdagens forsømmelse
og vanærelse

Udgivet af
LANDBOHISTORISK SELSKAB
Ved
JENS HOLMGAARD

Landbohistorisk Selskab
Kerteminde 1993

Forord

I 1986 kunne Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Historisk Samfund for Viborg Amt udsende fhv. landsarkivar Jens Holmgaards udgave af præsteindberetningerne fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse m.m. I indledningen til denne udgave redegjordes for det øvrige bevarede materiale, og landbohistorisk Selskab besluttede at udgive indberetningsmaterialet fra Sjællands stift, da dette i sin karakter supplerede indberetningerne fra Viborg stift, og der herigenem opnåedes en dækning af andre dele af landet. Ved en sammenligning af de to udgaver får man atter engang belyst de meget betydelige forskelle, der i 1700-tallet var mellem landsdelene i stort set alle henseender.

Landbohistorisk Selskab er fhv. landsarkivar Jens Holmgaard taknemmelig for, at han har påtaget sig opgaven at udgive også dette materiale. Takken går ligeledes til den tilsynsførende, arkivar Margit Mogensen, Rigsarkivet. Uden en økonomisk støtte fra G.E.C. Gads Fond og Landbohistorisk Støttekreds ville udgaven ikke kunne foreligge, og selskabet retter en varm tak til de pågældende institutioner.

Claus Bjørn

Brøndby, februar 1993

Forsidebilledet viser Ludvig Harboe, biskop over Sjællands stift 1757-83, der 1773 indkaldte indberetningerne fra Sjællands stift om helligdagens forsømmelse (se side 173).

Indhold

Indledning	9
Provsternes og præsternes indberetninger og biskop Harboes betænkning	37
København	39
Smørum herred	41
Sømme herred	43
Vølborg herred	56
Tune herred	56
Ramsø herred	58
Lynge-Kronborg herred	68
Holbo herred	76
Strø herred	77
Lynge-Frederiksborg herred	80
Ølstykke herred	82
Horns herred	92
Merløse herred	94
Tuse herred	106
Løve herred	111
Ans herred	112
Skippinge herred	113
Ods herred	120
Alsted herred	122
Ringsted herred	123
Slagelse herred	125
Vester Flakkebjerg herred	127
Øster Flakkebjerg herred	132
Bjæverskov herred	135
Stevns herred	137
Fakse herred	145
Tybjerg herred	147
Hammer herred	151
Bårse herred	151
N. N. herred	154
Bornholm	155
Biskop Harboes betænkning	167
Ordliste	179
Registre	187

Indledning

Under titlen *Bonden, kirken og skolen* udsendte Landbohistorisk Selskab i 1986 i samarbejde med Historisk Samfund for Viborg Amt indberetninger fra 1773-74 fra præsterne i det daværende Viborg stift¹ om helligdagens forsømmelse. De tilsvarende indberetninger fra Sjællands stift udgives hermed, idet Landbohistorisk Selskab skønner, at de – som de jyske – foruden at have kirkehistorisk interesse rummer værdifulde bidrag til vor viden om landbefolkningens – og til en vis grad også købstadbefolkningens – søndagsadfærd og om dens tilværelse i det hele taget på tærsklen til landboreformtiden.

Baggrunden for præsteindberetningernes fremkomst

Præsteindberetningerne fra 1773, eller, som de for Sjællands stifts vedkommende nok rettere burde betegnes: provsteindberetningerne, var et led i forberedelserne til en påtænkt ny helligdagsforordning. Den skulle have afløst Christian 6.s sabbatsforordning af 12. marts 1735, men blev, som det senere nærmere skal omtales, ikke til noget. Først med forordningen af 26. marts 1845 om søn- og helligdagens vedbørlige helligholdelse fik 1735-forordningen sin afløser.²

Den umiddelbare baggrund for ønsket om en ny helligdagsforordning skal nok søges i Struenseestyrets mere afslappede forhold til religionen og til mange hævdundne moralbegreber og måske ikke mindst i kabinetssekretær Over Høegh-Guldbergs personlige reaktion herpå.

Den 20. oktober 1773 udstedtes med Guldbergs hånd en kabinetsordre fra Christian 7. til Danske Kancelli af følgende ordlyd:

»Da vi er kommen i erfaring, at søndagens og festdagens helligholdelse overmåde skal forsømmes, ja endog ved adskillige misbrug og

1. Viborg stift omfattede i 1773 herrederne Fleskum, Hornum, Hindsted, Hellum, Års, Gislum, Slet, Hindborg, Salling Nørre, Harre, Rødding, Fjends, Rinds, Nørlyng, Sønderlyng og Middelsom samt øen Læsø. Ved stiftsomlægningen i 1922 blev fra Viborg til Ålborg stift afgivet Fleskum, Hornum, Hellum og Hindsted herreder, mens Viborg til gengæld fra Ribe stift overtog Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld herreder.
2. Der henvises én gang for alle mht. forordninger til kvartudgaven af forordninger og mht. til reskripter til Fogtmans reskriptsamling.

Ove Høegh-Guldberg (1731-1808), bedemandssønnen fra Horsens, teologen og kabinetssekretæren viste både ved sit krav om en ny helligdagsforordning og ved sin brændevinslovgivning, at han ønskede at højne samfundsmoralen. Om det lykkedes mht. brændevinen, får stå hen. Sagen om helligdagslovgivningen løb ud i sandet. Akvarel af Cornelius Høyer. Frederiksborgmuseet. Lennart Larsen fot.

laster vanæres, så er det vores allernådigste vilje, at herpå med krattigste midler skal rådes bod; og har vores Danske Kancelli med det snarest at besørge ekspederet en forordning, hvorved de forrige forordningers efterlevelse nøje indskærpes, og om nye misbrug skulde have indsneget sig, de samme eftertrykkeligen kunde hæves, da Kancelliet i forvejen kunde til dette vort gudelige øjemeds des fuldkomnere opnåelse indhente biskop Harboes og andre vel underrettede mænds betænkning«. [Herefter fortsættes med en ordre til Kancelliet om ligeledes at fremkomme med forslag til straf for rufferi].³

Den 30. oktober sendte Kancelliet herefter en skrivelse til biskop over Sjællands stift Ludvig Harboe og bad ham, med henvisning til kabinetsordren, oplyse

»om De i det Dem anbettede stift har fornummen sådan helligdagens forsømmelse og vanære eller nogen ny misbrug imod de udgange forordninger at have indsnegen sig og derhos give Deres betænkning, hvorledes samme eftertrykkelig kunde hæves, og hvad i så måde derom findes fornøden at foranstalte til hans majestæts gudelige øjemed at opnå«. ⁴

3. RA. Da. Kancelli. F.1. Kabinetsordrer 1773-84. Nr. 2.

4. RA. Da. Kancelli. F.40. Kancelliets brevbøger 1773-99, nr. 1064.

Foruden til biskop Harboe sendtes tilsvarende skrivelser samme dag til biskop over Viborg stift Christian Michael Rottbøll og til stiftamtmand over Bergen stift Albrecht Philip Levetzau og biskoppen sammesteds Friederich Arentz.⁵

Samtidig sendte Kancelliet endvidere en delvis enslydende skrivelse til Københavns politimester Christian Fædder, som fik pålagt at »påse, at de ... udgangne forordninger nøje bliver efterlevede«. ⁶

Af de fire adressater reagerede politimester Fædder hurtigst. Hans svar forelå allerede den 24. november 1773 og gik navnlig ud på at forklare, hvor vanskeligt det i København var for politiet at opfylde de pligter, der var pålagt det ved 1735-forordningen med tilhørende supplerende reskripter for København af 9. og 23. september 1735.⁷

Dernæst fulgte stiftamtmand Levetzau og biskop Arentz fra Bergen, som svarede med skrivelse af 28. december 1773 (se side 30). Det fremgår ikke af denne, om de har foretaget høring hos stiftets gejstlighed eller blot bygger på deres personlige opfattelse.⁸

Det har derimod de to biskopper i Danmark. Biskop Harboe sendte allerede den 1. november følgende skrivelse til provsterne i sit stift, hvori han med henvisning til Kancelliets skrivelse udbad sig deres efterretning og betænkning:

»Da hans kongelige majestæt er kommen i erfaring, at søndagenes og festdagens helligholdelse overmåde skal forsømmes, ja endog ved adskillige laster og misbrug vanæres, og allerhøjest sammes vilje er, at herpå ved kraftigste midler skal rådes bod, så er jeg ved kancelliskrivelse af 30. oktober sidstleden bleven anmodet at meddele samme efterretning, dels hvad misbrug med sådan helligdagens forsømmelse og vanære imod de udgangne forordninger her i stiftet har indsneget sig, dels og at give min betænkning, hvorledes samme eftertrykkelig kan hæves, og hvad i så måde derom måtte findes fornøden at foranstalte til hans majestæts gudelige øjemed at opnå. I anledning heraf har jeg tjenstlig at bede Deres Velærværdighed, De ville med første meddele mig Deres tanker, på hvad måde helligdagene i Deres provsti forsømmes og vanæres, samt ved hvilke tjenlige midler denne misbrug kan forekommes«. ⁹

5. Som note 4.

6. Som note 4, dog nr. 1069.

7. RA. Da.Kancelli. F.42. Kancelliets breve, nr. 1069/1773.

8. Som note 7, dog nr. 1064/1773.

9. Her gengivet efter biskop Harboes pro memoria af 1. nov. 1773 til provst Hiorth på Bornholm. LA f. Sjæll. Sjæll. stifts bispearkiv. C.3. Specielle indberetninger. Læg: Indberetn. og betækn. vedr. helligdagens vanhelligelse ... 1773.

Efter at provsterne og en del præster, som provsterne på deres side hørte, i løbet af november og december havde sendt biskoppen deres indberetninger, kunne han med følgeskrivelse af 5. januar 1774 til Kancelliet indsende sin ret omfattende betænkning af 4. januar.¹⁰

Biskop Rottbøll underrettede den 8. november 1773 sine provster om skrivelsen fra kancelliet, men han gik det skridt videre end sin sjællandske kollega, at han dels udtrykkeligt pålagde dem at høre deres herredsbrødre, og dels på egen hånd udvidede kommissoriet med denne tilføjelse:

»Og eftersom her nu gives så god lejlighed at få alt det lagt for dagen og efter mulighed afskaffet, som fordomme, gamle vaner at opholde tjenesten efter lig e.d.l., jordegodsejeres og andre fornemme landboeres enten virkelig foragt og forsømmelse i den offentlige gudstjenestes besørgelse, eller lunkenhed i at holde deres underhavende tyende eller tjenere dertil, skolevæsenets forfald eller upasselige indretning, til religionens og gudstjenestens skødesløse udøvelse kan have bidraget, eller et og andet sted virkelig indført, vil jeg så meget visere formode, at de kære brødre med forstandig nidkærhed betjener sig deraf til Guds ære og Satans riges forstyrrelse iblandt os at befordre.«¹¹

Denne procedure krævede naturligt nok noget længere tid, og først den 15. februar 1774 havde Rottbøll alle indberetningerne i hus. Men hvad der i betragtning af hans energiske udspil forekommer ejendommeligt: hans egen betænkning er først dateret den 8. september 1774, og den er påfaldende kort og vag. (Se *Bonden, kirken og skolen*, s. 144-47).¹²

Provsternes og præsternes indberetninger findes i bispearkiverne for Sjællands og Viborg stifter i henholdsvis Landsarkivet for Sjælland m.v. og Landsarkivet for Nørrejylland.¹³ Betænkningerne fra Københavns politimester, fra stiftamtmand og biskop i Bergen og fra de to biskopper i Danmark findes i Rigsarkivet i Danske Kancellis arkiv.

10. Som note 8, og i LA f. Sjæll. Sjæll. stifts bispearkiv. B.1. Kopibog 1774.

11. LA f. Nørrej. C2-34. Viborg bispearkiv. Kopibog 1772-84, p. 120f. Her udat., men datoen fremgår af henvisninger hertil i indberetningerne.

12. Som note 8, og i LA f. Nørrej. C2-38. Viborg bispearkiv. Kollegial-kopibog 1771-81, p. 120-22.

13. For Sjæll.: LA f. Sjæll. Sjæll. stifts bispearkiv. C.3. Specielle indberetninger (osv. som note 9). – For Viborg stift: LA f. Nørrej. C2-112. Viborg bispearkiv. Betænkninger fra præster og provster 1580-1777. Læg: Gejstlighedens betænkninger i anledn. af kanc.skr. 30. okt. 1773 ang. sabbatens helligholdelse.

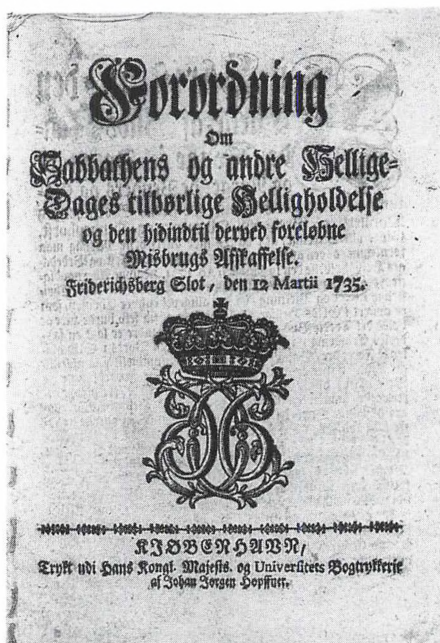
Når det i *Bonden, kirken og skolen* (s. 12f.) er anført, at kun politimester Fædders betænkning findes, beror det på en fejl, som skyldes, at de tre andre betænkninger har været fejlanbragt og forgæves blev eftersøgt af mig, da jeg arbejdede med de jyske indberetninger. Ved fornyet og mere omfattende eftersøgning i forbindelse med nærværende udgave, er det lykkedes mig at finde dem, hvorefter sagen er blevet korrekt placeret.

Hovedtræk af helligdagslovgivningens historie i Danmark

De svage spor af en helligdagslovgivning, som endnu eksisterer, findes i lov af 8. maj 1991 om ændring af helligdagsloven, nemlig lov af 17. juni 1983. Det er næppe for meget sagt, at der herefter reelt ikke længere eksisterer nogen egentlig helligdagslov. For enhver indskrænkning med hensyn til offentlige forlystelser på helligdage er hermed bortfaldet, og tilbage er kun det vistnok selvindlysende forbud mod direkte forstyrrelse af gudstjenesten – en bestemmelse, der vel nærmest måtte høre hjemme i politivedtægten. 1983-loven beskyttede endnu en sidste rest af kirkefreden, idet den på kirkens helligste dage: langfredag, påskedag, pinsedag, juleaften og juledag forbød offentlige forlystelser. Disse havde efter den næst foregående helligdagslov af 13. marts 1963 tillige været forbudt på alle øvrige helligdage mellem kl. 9 og kl. 14.

Mellem 1991-loven og helligdagslovgivningens kulmination med Frederik 4.s sabbatsforordning af 21. april 1730 og Christian 6.s praktisk talt enslydende forordning af 12. marts 1735 er der unægtelig et stort spring. Det blev den sidstnævnte, der med enkelte ændringer og tilføjelser gennem 110 år dannede det formelle grundlag for det danske folks lovmæssige adfærd på søn- og helligdage. Sabbatsforordningen havde dog rødder langt tilbage i tiden, via Christian 5.s Danske Lov af 1683 til Christian 4.s store reces af 1643 og til dels endnu længere bagud til kirkeordinansen af 1539.

Forordningen af 12. marts 1735 *om sabbatens og andre helliges tilbørlige helligeholdelse og den hidindtil derved foreløbne misbrugs afskaffelse* satte med sine 10 omfattende paragraffer hele den uindskrænkede kongelige enevælde ind bag Moselovens tredje bud: »Kom hviledagen i hu, at du holder den hellig«. Hovedelementerne i forordningen er kirketvang, forbud mod arbejde (med visse uomgængelige undtagelser) på søn- og helligdage, ganske særligt mod arbejde

Forskrifterne for befolkningens søndagsadfærd var lige fra 1735 til 1845 at finde i Christian 6.s forordning af 12. marts 1735 om sabbathens og andre hellige-dages tilbørlige helligeholdelse og den hidtindtil derved foreløbne misbrugs afskaffelse. Men ét er lov, et andet dens overholdelse!

under gudstjenesten, og forbud mod forlystelser, krohold og drikkeri. For alle overtrædelser gjaldt strenge straffe, som dog var afstemt efter de enkelte stænder. For »de gemene bønder på landet« gjaldt for forsømmelse af kirkegangen, ulovligt arbejde og drikkeri på søn- og helligdage straf af bøde på 4 skilling første gang, 8 skilling anden gang og 16 skilling tredje gang. Ville eller kunne forbryderen ikke betale, gjaldt som forvandlingsstraf henholdsvis 1, 2 og 3 timer i gabestokken på kirkegården, som det blev pålagt alle kirkeejere at anskaffe. Straffens eksekution påhvilede efter anmeldelse fra præsten de verdslige øvrigheder, for fæstebønderne godsejerne.¹⁴

Foruden disse hovedbestemmelser med deres tilhørende (få) dispensationsmuligheder rummer forordningen talrige detailbestemmelser, der på alle ledder og kanter skulle sikre, at kongens undersåtter i by og på land, på slot og i hytte ubetinget fulgte kirkeklokkernes kalden og i øvrigt helligholdt sabbaten og andre helligdage som hvile-

14. Om helligdagsforordningen af 1735 og påbuddet om gabestokke, se Jens Holmgaard: Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken. I Fra Viborg Amt 1984, s. 57-68.

dage, hvor ingen ugudelig adfærd fandt sted. Julestuer og riden sommer i by blev totalforbudt. Skuespil, baller, maskerade og lign. blev forbudt på søn- og helligdage og de nærmest forudgående aftener. I byerne skulle portene eller bommene lukkes søn- og helligdage til kl. 4 om eftermiddagen for at hindre de »i svang gående lystrejser og spadsereregange uden for porten«. Bryllupper og andre gilder måtte ikke finde sted om søndagen i købstæderne. På landet kunne de vel tillades, da man mente, at gæsterne her kun havde mulighed for at komme denne dag. Men så måtte der rigtignok heller ikke finde noget fylderi sted.

Denne begunstiggelse af landbefolkningen blev i øvrigt året efter ved forordning af 14. december 1736 indskrænket til, at bønderne nok fortsat måtte lade selve de kirkelige handlinger som dåb, bryllup og begravelse foretage på søn- og helligdage. Men ville de holde gilde i den anledning, skulle det ske en anden dag i ugen. Det var nok i praksis næsten lige så godt som et forbud. Kunne faddere, forlovere og ligfølge kun komme i kirken om søndagen, hvordan skulle de så kunne komme til gilde en hverdag? Omvendt blev totalforbuddet mod riden sommer i by lempet ved reskript af 12. juli 1748, dog kun til søgnedage. Lempelsen begrundedes med, at bondestanden nok kunne trænge til en lille opmuntring i sit tunge arbejde.

Som så mange af enevældens lovbud blev heller ikke helligdagsforordningen af 1735 overholdt. Præsteindberetningerne fra 1773 både fra Jylland og fra Sjælland viser det til overmål. Og som så mange andre forordninger gik den også efterhånden i glemmebogen. Så efter Struenseses fald i januar 1772 har det altså været Guldbergs opfattelse, at bestemmelserne om hviledagens ihukommelse trængte til at blive gentaget og strammet.

Det kom der imidlertid som nævnt ikke noget ud af. Først den 26. marts 1845 fik Christian 6.s helligdagsforordning sin afløser. Den satte til gengæld skel i helligdagslovgivningens historie ved at afskaffe kirketvungen, ligesom den mildnede bestemmelserne om forbud mod helligdagsarbejde. Men i øvrigt viser både forarbejderne til denne forordning og allerede Danske Kancellis holdning til 1773-sagen, at helligdagens helligeholdelse var et problem, man ikke var meget for at skulle lovgive om. Det fremgår med lysende klarhed af den påskrift, som sagsbehandleren i Kancelliet har forsynet sagsomslaget om biskoppernes betænkninger med. Den lyder kort og lakonisk: »Kunde dette sove, var det vel bedst. Ellers bliver vel Harboes forslag at

Tock: 1774

1064
Kunde dette sove, var det vel best. Ellers bliver vel Harboes forslag at indstille.
med Harboes forslag at indstille

Kunde dette sove, var det vel best. Ellers bliver vel Harboes forslag at indstille. – Med denne lakoniske indstilling »lukkede« Danske Kancellis sagen om en ny helligdagsforordning.

indstille«. Og det fik altså lov til at sove. Ingen overordnet havde åbenbart bemærkninger til denne indstilling. Og om Guldberg viser dette vel, at han i mellemtiden må have glemt den kabinetsordre, han året før havde udvirket. Ellers havde han vel rykket for det deri forlangte forslag til en ny helligdagsforordning. Og i Kancelliet må man jo have kendt så meget til Guldberg, at man har haft begrundet formodning om, at det nok gik an at sylte sagen.

Og forarbejderne til helligdagsforordningen af 1845 bekræfter Danske Kancellis fortsatte uvilje mod at lovgive om helligdagene. Det hedder bl.a. i en forestilling til kongen i juni 1844, at det var en udbredt opfattelse, at 1735-forordningen ikke gjaldt mere. Og man erkendte blankt, at den »gennem flere generationer aldeles ikke er blevet overholdt«. Og det skulle man kun være glad for, thi det var en forordning, »hvis overholdelse vilde finde misbilligelse såvel af regeringen som af folket«.¹⁵

Men under pres og efter behandling i Stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg udarbejdede Kancelliet altså den nye forordning af 1845 med bestemmelser, der siden gradvis er blevet yderligere afsvækket til det nugældende rudiment af 1991 af en helligdagslovgivning.

Indberetningernes dækningsgrad og dokumentationsværdi

Med det forbehold, at den anonyme indberetning (side 154) ikke som antaget skulle være fra provsten i Sokkelund herred, er der indberet-

15. RA. Da.Kancelli. H.6. Forestillinger for 1. dept. Nr. 74, 6. juni 1844.

ninger fra samtlige Sjællands stifts 32 provster samt fra 2 forhenværende og fra 48 menige præster. Biskop Harboe har ikke, som hans kollega i Viborg, givet provsterne anvisning på at høre præsterne i deres provstier. En del har dog gjort det af egen drift. Hvor mange kan ikke siges med sikkerhed, da nogle har gjort det uden til biskoppen at medsende indberetningerne fra præsterne (se indberetningerne fra provst Aagaard i Glostrup og provst Gamborg i Kirke Hvalsø samt provst Schultz i Roskilde, der kun har medsendt én, men har modtaget flere). Fra 9 provstier er en eller flere præsters indberetninger medsendt, mens der fra 22 provstier kun foreligger indberetning fra provsten selv. 5 provster (i Lynge-Kronborg, Strø, Ølstykke og Merløse herreder samt på Bornholm) har ladet biskoppens pro memoria af 1. november 1773 cirkulere blandt samtlige præster i herredet, der herefter har skrevet deres indberetninger på et eller flere sammenhæftede ark – en fremgangsmåde der i øvrigt erfaringsmæssigt indebærer en tendens til at fremkalde summariske svar, idet mange er tilbøjelige til blot at erklære sig enige med den eller dem, der allerede har udtalt sig.

Det samlede antal mulige indberetninger, hvis de havde foreligget fra alle stiftets præster, ligger formentlig på mellem 220 og 250 mod de 82 foreliggende. Dette er naturligvis en væsentlig mindre dækningsgrad end i Viborg stift, hvor der findes 67 indberetninger ud af ca. 85-90 mulige. Men da der næppe kan spores principielle uoverensstemmelser mellem provsternes og deres herredsbrødres holdninger og synspunkter i de herreder, hvorfra der foreligger præsteindberetninger, og da der ikke er særlig grund til at antage andet, end at provsterne i de øvrige provstier afspejler deres præstefællers opfattelser, må indberetningernes dækningsgrad og dokumentationsværdi kunne anses for tilfredsstillende. Der er altså grund til at tro, at også de sjællandske indberetninger som helhed kan tages som et fuldgyldigt udtryk for vurderinger, synspunkter og holdninger hos hele stiftets gejstlighed, og at de, hvad de faktiske oplysninger om befolkningens søndagsadfærd angår, afspejler de virkelige forhold i stiftet.

At provsternes og præsternes bedømmelse af tilstanden med ganske få undtagelser (bl.a. på Bornholm) set ud fra et kirkeligt standpunkt er meget pessimistisk, er helt umiskendeligt. Det er herved vigtigt at bemærke, at der er tale om deres – i hvert fald i de fleste tilfælde – af hinanden uafhængige bedømmelser. Og hvad der yderligere bestyrker indberetningernes troværdighed i den henseende, er, at den pessi-

mistiske opfattelse hos den sjællandske gejstlighed er ganske sammenfaldende med opfattelsen blandt de jyske præster og, hvad mere er, med den melding, der foreligger for Norges vedkommende fra stiftamtmand og biskop i Bergen. Med andre ord: Massiv overtrædelse af gældende helligdagslovgivning, både hvad angår svigtende kirkegang, ulovligt søndagsarbejde og udbredt drikkeri, kort sagt grov vanhelligelse af sabbaten, i hvert fald målt med gejstlige normer, er således den næsten enstemmige bedømmelse af befolkningens adfærd i både Danmark og Norge.

Indberetningernes indhold

De sjællandske indberetninger adskiller sig i flere henseender en del fra de jyske. Det skyldes formentlig især to forhold: Dels at biskop Rottbøll i Viborg som nævnt opstillede nogle særlige punkter, han ønskede besvaret, bl.a. om skoleforholdene, og dels at samfundsforholdene, fx hvad landbrugets struktur angår, leverancerne fra det meste af Sjælland til hovedstaden og de dermed forbundne kørsler samt med hensyn til skikke og sædvaner afveg noget fra hinanden i de to landsdele. Mens således skolevæsenet omtales mere indgående i de jyske indberetninger end i de sjællandske, indtager problemet omkring hoveriet og pligtrejser en mere fremtrædende plads i de sjællandske som direkte og indirekte årsag til forsømmelse af kirkegangen. Og beskrivelserne af ungdommens – i præsternes øjne – tøjlesløse forlystelsesliv forekommer mere omfattende og malende end i de jyske indberetninger og forargelsen over det større.

Det er ikke hensigten her at foretage en omfattende, endsige udtømmende gennemgang eller analyse af indberetningerne, som stort set taler for sig selv og i øvrigt fremlægges som et kildemateriale til anvendelse for dem, der måtte have brug for det. Men der skal dog i al korthed peges på nogle væsentlige træk og nogle af de forhold, som indberetningerne skønnes især at kunne bidrage til at belyse.

Forsømmelse af kirkegangen. Ved forsømmelse eller manglende helligholdelse af søndagene tænkes der først og fremmest på udeblivelse fra gudstjenesten. Man tager fejl, hvis man tror, at »tomme« kirker er særligt kendetegnende for vore dage. Skønt helligdagsforordningen af 1735 byggede på kirketvang og foreskrev strenge straffe – for landalmuen indtil 3 timer i gabestøkken – for at udeblive uden gyldig grund, fremgår det klart af de sjællandske indberetninger, som

også af de jyske, at udeblivelse ofte snarere var reglen end undtagelsen. I de fleste indberetninger er forsømmelsen af kirkegangen underforstået, og kun grundene til den og eventuelle midler imod den omtales. En del provster og præster nævner den dog udtrykkeligt, og enkelte forsøger at konkretisere den. Udtrykkelig, men mere ubestemt, er fx Højelse-Lellinge-præsten Hans Kraglunds udtalelse: »Om .. helligdagens forsømmelse og misbrug har jeg den ære at melde, at det er alt for åbenbar og beklageligt, at gudstjenesten af mange forsømmes«. Men »mange« kan jo være et lidt subjektivt begreb. Så er der mere at bygge på i Jyllinge-Gundsømagle-præsten Hans Hvas' oplysning om, at der 2 søndage i august 1773 kun var 7 à 8 mandfolk i Gundsømagle kirke, hvortil dog er at bemærke, at det var i høstens tid. Eller i Gadstrup-Syv-præsten Jacob Ebbesens oplysning, at »kirkegangens forsømmelse (er) temmelig almindelig, særdeles i Syv sogn, hvor til eksempel kan anføres, at af 13 gårdmænd i en by, Viby kaldet, undertiden ikke een er i kirke, og af husmændene ganske få, så at mange gange bliver prædiken i ... Syv kirke, at af 3 byer 20 à 24 personer udgør hele antallet af tilhørere«. Og her forlyder intet om, at talen skulle være om høsttiden. Og fra Borup-Kimmerslev melder præsten Hans Teilmann med umiskendeligt forlæg i Jacob Ebbesens formulering – de to herredsbrødre må have stukket hovederne sammen –, at »kirkegangens forsømmelse (er) temmelig almindelig, særdeles i annexsognet, hvor til eksempel kan anføres, at af 7 gårdmænd i en by (Kimmerslev) undertiden ikke een er i kirke og af husmændene kun få, så at af 2 byer 20 à 30 personer udgør hele antallet af tilhørere«. Birkerød-præsten Peder Discher siger noget sarkastisk, at »siden den bevægelse var på Hirschholm for nogle år siden for at få en egen kirke og gudstjeneste, lader det, som indvånerne dér med flid vil vise, at de ingen lyst har til at komme til kirken«, og, som han siger: »Kroen besøges mere end kirken«. Heller ikke Blovstrød-Lillerød-præsten Niels Møller har godt at melde: »Her i sognet forsømmes Guds ords hørelse af de fleste. Mangfoldige kommer ej meget over 3 à 4 gange i kirken om året«. Og Kregme-Vinderød-præsten Peder Hoffmann oplyser, »at almuen i almindelighed tid efter anden er vant til en skammelig koldsindighed imod den offentlige gudstjeneste«, hvoraf man jo må kunne udlede, at tilstanden er blevet ringere, end den har været tidligere. Og i Tjæreby-Alsønderup anvendes ifølge præsten Andreas Balle helligdagene næsten overalt af gårdmænd og husmænd ikke »til Guds ords hørelse«. Til de fastepre-

dikener om onsdagen, som provst Stenersen i Tølløse holder, »kommer der ingen eller få ... undtagen nogle gamle Wartovs matroner eller hospitalslemmer«. Det skyldes dog muligvis, at der samme dage er hestemarked i Holbæk. Men heller ikke uden dette synes provst Stenersens menighed at være synderligt flittige kirkegængere, for hans indberetning indledes med ordene: »Vist er det, at søndagens og festernes helligholdelse overmåde forsømmes«.

Over for de mange vidnesbyrd om kirkegangens forsømmelse står dog som nævnt enkelte præster med et mindre pessimistisk syn på sagen. Det gælder bl.a. provst Aagaard i Glostrup, som på egne og Smørum herreds øvrige præsters vegne mener, at her »i herredet er ej sådan forsømmelse eller misbrug stor«. Det betyder dog ikke, at han finder sognebørnenes søndagsadfærd dadelfri. Bøndernes gadestævner »ender sædvanlig med uordentligheder«, og »de unge forføres (ved julelege) til drik, spil, tids- og pengespilde«. Og med skolerne står det nok heller ikke for godt til. Men herom senere. En grad lysere ser vist Rorup-Glim-præsten Knud Bredenberg på situationen. Vel kan han ikke påstå, »at de ved Herrens nåde mig betroede menigheder består af lutter helgener ... men helligdagsbrøde er ikke en last, som går i svang i Rorup og Glim sogne«. Ja, så eksemplariske er endog bymændene i Højby i Rorup sogn, at de sidste sommer, hvor høsten var god og vejret føjeligt, vedtog, at den, som uden højeste nødvendighed forsømte kirken eller forrettede høstarbejde, skulle give straf. Og om muligt endnu bedre kunne det synes at have stået til i Stenløse-Veksø sogne, hvor den 83-årige tidligere provst Jacob Muus hævder, at »de allerfleste tilhørere immer (har) været ... af sådan ugemen kirkegangsflittighed, at Stenløse kirke højlig behøver den forhen ansøgte udbygning, såsom mange for det knappe rum må udeblive«. Men når man derpå læser hans mange sider lange veklage over sabbatsovertrædelserne i sognene, kan man få sine tvivl om udsagnet holdbarhed. Og tvivlen bestyrkes af efterfølgeren, provst Gjellerups veklager, bl.a. over »den overhåndtagende drukkenskab og natteværm«, som ingen tager sig af: »... når en bonde kun betaler sine skatter i rette tid, bekymrer den verdslige øvrighed sig kun lidet om hans liderlighed«.

Og i Rønnebæk-Holme Olstrup kan provst Hersom glædestrålene proklamere: »Gud være lovet! Her hos os søger menighederne flittig Guds hus, og man mærker hverken til uorden eller uskikkelig-
hed, hvorved søn- og festdage vanhelliges«. Hvad han har at foreslå

til en om muligt endnu bedre helligholdelse af dem, er da også kun lidt.

Men især lyder der optimistiske toner fra Bornholm. 8 ud af 14 indberetninger herfra taler om tilfredsstillende kirkebesøg, om end der samtidig ankes over megen anden, mindre positiv søndagsadfærd og om bryderier for præsterne med krakilske personer. Mest begejstret ytrer Åkirkeby-præsten Hans Whitte sig: »Jeg har ingen årsag at klage over mine tilhøreres flittighed i at komme til kirken og agtsomhed i at høre Guds ord, hvilket ej forsømmes af de længst bortliggende, ikke engang i det besværligste føre og ubehageligste vejrlig, så at kirken altid er fuld, enten jeg eller min medbroder prædiker«.

Hvorfor blev gudstjenesten forsømt? Fra et kulturhistorisk og landbohistorisk synspunkt er det på sin vis mere interessant at erfare, hvorfor kirkegangen blev forsømt, end at den blev det. Det er oplysningerne herom, der især kan bidrage til billedet af landbefolkningens søndagsliv, ja af dens tilværelse i det hele taget.

Det er de færreste indberetninger, der ikke fortæller noget om, hvad bonden eller hans hustru, børn og tyende bestiller om søndagen i stedet for at søge Guds hus. Og mange fortæller mere eller mindre detaljeret om, hvormed søn- og helligdagene i øvrigt vanæres både med ulovligt arbejde uden for kirketiden og med alskens forlystelser og laster.

Med enkelte undtagelser, bl.a. høstarbejde under truende vejrforhold, var arbejde ud over det strengt nødvendige som helligbrøde og under straf forbudt på søn- og helligdage. Det betegnedes som trældomsarbejde eller trældomsgerning. Værst var det naturligvis at arbejde i selve kirketiden, men også på arbejdets art var synet graderet. Rent forkasteligt var markarbejde, der ved at være synligt for alle og enhver gav anledning til forargelse, mens man anså det mere diskrete arbejde i og omkring huset for mindre belastende.

Så hård præsternes dom end kunne være over søndagsarbejdet, var mange af dem dog klar over, at bonden kunne være mere eller mindre tvunget til det på grund af hoveriet, der kun levned ham søndagen til sine egne gøremål – om det endda gjorde det, for ofte tog godsejeren eller forpagteren denne dag med, fx til kørsler. Og dermed kommer denne fornemme stand også med ind under præsternes anklage.

Hoveriet. Selv om man ikke kan påstå, at hoveriet spiller en ringe rolle i de jyske præsteindberetninger, træder det dog endnu stærkere frem i de sjællandske, hvilket formentlig afspejler en reel forskel mel-

lem de to landsdele eller måske snarere indenfor områder af de to landsdele. Provst Gamborg i Kirke Hvalsø er nok den, der mest fyndigt karakteriserer situationen: »På forespørgsel om helligdagens forsømmelse og vanære gik samtlige præsters [i Volborg herred] svar mest der ud på, at bondestandens frihed fornemmelig vilde hjælpe til en sand gudsfrygt, og at forsømmelsen og vanæren kom mest af slaveriet«. Det er jo barske ord om bondens vilkår på denne egn, og ud af dem lyser umiskendeligt et krav om landboreformer.

Også provst Aulum i Karlsrunder mener, at »nogle herskaber ved for strengt og utilbørlig hoveri giver ... anledning til helligdagens misbrug«. Men hertil kommer, at den rodevise fordeling og planlægning af hovarbejdet absolut skal foregå på helligdage, »og bondefogden samt manden eller karlen fra hver gård derved hindres fra gudstjernen«.

Forsøg fra præsternes side på at gribe ind mod det ulovlige søndagshoveri, der foruden kørsler også kunne omfatte bl.a. tærskning, var ifølge provst Sletting i Ejby ikke blot forgæves, men ligefrem risikable: »Vil præsten efter sit embedes pligt tale derpå, optænkes der onde råd imod ham, som de [godsejerne] ved mindste givne lejlighed søger at udføre, ja og at ophidse tilhørerne imod deres lærere [præsterne], ej alene at indeholde og nægte dem det, de skal leve af [fx offer], men endog med ikke at bevise det hellige læreembede den tilbørlige lydighed«. Selv har provsten så sent som søndag den 21. november 1773 på vej til annekskirken i Nørre Dalby mødt »mere end det halve sogns bønder at køre til København« i godsejerens ærinde. Og da de fleste vogne var forspændt med 4 heste, var der 2 mand fra hver gård, som altså måtte forsømme kirken.

En hård medfart giver også provst Stenersen i Tølløse godsejerne: »Jeg tror, at helligdagens vanærelse udbreder sig fra de mægtiges sale til de nedriges stråhytter. Når de, som har nogle hundrede trælbundnes skæbne i deres vold, befaler disse for visse ubehagelige følelsers skyld lydige mennesker at vanhellige hellige dage med hoveri og især rejser, da er det vel ej at undre over, at bønderne, som ordsproget går, også stjæler Vor Herre en dag fra«.

Dette sidste tema, at bonden fristes til også at arbejde på sin egen gård om søndagen, er flere inde på, bl.a. Borup-Kimmerslev-præsten Hans Teilmann, der siger, at »alle slags hovarbejde om søndagen forvolder dobbelt skade, dels ved det forargelige eksempel, dels forme-

delst den ret, som bønderne derved synes at få til også om søndagen at besørge deres eget arbejde«.

Den barskeste skildring af bondens vilkår under hoveriet har dog Sønner Jernløse-præsten Christen Andersen Lund, der i forlængelse af provst Stenersens udtalelser beskriver bondealmuen som værende »næsten under et ægyptisk trældom, og derfor som halv desperate ved liderlighed, drukkenskab og fylderier søger at slukke sorgen ned, tænkes, vi skal ruineres, bedst at gøre os det lidet til gode af det, vi har endnu; thi vi får dog ej andet for al vor slid og slæb end til sidst at sættes fra gården og siden for restancen at gøre ugedage, så længe vi kan arbejde«.

Det er dog ikke alle præster, der så ensidigt lægger skylden på herremanden. Provsten over Sømme herred, Christoffer Schultz i Roskilde, vender tværtimod sagen om: »Rejser og andre forretninger, som kunde og burde opsættes, holder bonden for at være lovlig forfald [fra kirkegang], og de lægger skylden på herskab og forpagtere, som siger dem til hove at lukke gærde, gå gærdegang, slå græs etc., da dog skylden er bondens egen, som for eksempel: Når han om sommeren kan få ordre om at slå græs om mandagen, da bliver de af kirken den søndag, mand og karle, at de kan være i stand til at køre til hove om søndag middag for om eftermiddagen at slå det halve og resten om mandag formiddag«. – Bag så forskellige vurderinger kan der vel ligge lokale forskelle, men måske også forskellige temperamenter hos iagttagerne – eller en kombination af begge dele.

Københavns- og andre købstadsrejser. En særlig side af hoveriet, som utvivlsomt spiller en langt større rolle på Sjælland end i Viborg stift, er de mange købstadsrejser med korn, brændsel og andet for godsejerne. Ikke mindst spiller rejserne til København, der foretages fra formentlig hele Sjælland eller i hvert fald fra størstedelen af øen, en betydelig rolle. De mange vogne undervejs til hovedstaden fra Ejby sogn ved Køge er allerede omtalt. Provst Stenersen i Tølløse ser hver helligdag på vej til eller fra sin annekskirke i Ågerup »snese og flere tomme vogne, som kommer fra hovedstaden. Årsagen er, at der holdes torv hver lørdag, som giver de langt fra rejsende ofte en tvungen, ofte en kær anledning til at være sabbatsskændere«. Hermed er vel antydning, at bonden foruden i godsets ærinde også ofte var i København eller en anden købstad med sine egne produkter til salg på torvet. Det gælder fx de »bøndernes idelige rejser til købstæderne på

de hellige dage med tørv, brænde og hø, hvorfor bonden fører varer hjem igen«, som Lille Lyngby-præsten Bagge Ussing omtaler.

Fra de fjernere egne af Sjælland regnedes mindst 3 dage til en københavnsrejse. Som provst Herbst i Kongsted (Fakse herred) siger: »På de steder i landet, hvor bonden behøver 3 dage eller mere til at gøre en københavnsrejse enten for sig selv eller forpagteren, da passer de på begge sider det gerne så, hvori herskabet og forpagteren derudi og oftest føjer dem, at de enten begiver sig på rejsen om søndagen eller og ... at de kan bruge søndagen til at rejse hjem udi«.

Husmændene. Havde bønderne på grund af hoveriet eller arbejde på deres egne bedrifter om søndagen vanskeligt ved at passe kirkegangen, gjaldt dette i ikke mindre grad husmændene, som tilmed ofte – uden egne vogne, redskaber og trækdyr – var afhængige af, at gårdmændene stillede disse til rådighed for dem som vederlag for arbejdsydelser, hvad jo kun kunne ske om søndagen. Som Jyllinge-Gundsømagle-præsten Hans Hvas siger: »... da husmændene ... ikke kan få deres lidet korn bjærget uden på en helligdag, så låner disse sidste deres (bøndernes) vogne om søndagen før og efter prædiken«. Og »på den tid af året, når husmændene skal have deres tørv hjemført, ses hver søndag, at de beboere udi næstliggende sogne, af hvilke denne tørv købes, hidfører den hele søndagen igennem, endog under prædiken«. Det er derfor Hvas' erfaring, »at der iblandt husmænd og indsiddere skal findes en og anden, som snart ej tiere kommer til Guds hus end på de dage, når de går til Guds bord«. Eller provst Stenersen i Tølløse: »Husmændene, som i disse trængende og trykkende tider må arbejde de seks dage om ugen [for andre], arbejder for sig selv den syvende, og oftest ej heller kan få lånt bondens heste, vogn og plov uden på den dag«.

At husmændene var landsbyernes underklasse, ligger vel i sagens natur. Det understreges da også meget kraftigt bl.a. af den tidligere provst Wilsbech i Bregninge, der nærmest synes at opfatte den voksende husmandsklasse som snyltere på eller en ligefrem trussel mod gårdmændene: »De er i tallet stærke, vist nok ruineres gårdmanden, bruger gårdmandens heste og vogn til at køre deres gødskning ud, tørv, korn og deslige hjem, uden skam og sky midt under prædiken, det som de selv de hellige dage foran har arbejdet på og tillavet. En præsts advarsel blæste de ikkun ad, efter deres væsens hoffærdighed«. Og så strejfer mange af dem, ja også deres koner og børn, landet

rundt på betleri, »ret som nogle gudsforgående kroppe og forhånere, der vil true sig noget til«.

Een side af helligdagsproblemet, som præsterne så det, var altså forømmelsen af kirkegangen, en anden var – foruden det ulovlige arbejde, som florerede – anden adfærd, hvormed helligdagen misbruges eller direkte vanæredes. Her spiller først og fremmest drikkeriet og de – i hvert fald i præsternes øjne – ugudelige forlystelser, især blandt landbougdommen, en fremtrædende rolle.

Brændevinen. Skal man tro præsteindberetningerne – og de støttes faktisk af mange andre kilder – flød brændevinen, og øllet med forresten, ganske rigeligt i 1700-tallet.¹⁶ Dog er det nok muligt, at den moralske forargelse undertiden kunne forstørre problemet en kende, fx hos Slagslunde-Ganløse-præsten Henrik Prom, der røber meget ringe tanker om bondens evne og vilje til at styre sit brændevinsforbrug, og hvad deraf følger. Han taler om forhandlingerne om byens og sognets fælles sager på gadestævne, som fortrinsvis foregår søndag eftermiddag og derfor »burde strengeligen forbydes, ej alene fordi sabbaten i sig selv ved denne handel vanhelliges, men endog de fleste tider meget ilde endes med drik, eder og bander samt fuldskab«, hvilket han med stor despekt betegner som »bondens jordiske paradis«.

Men brændevinen flød mange andre steder end på gadestævnerne, hvor flere præster beskylder bønderne for imod lovens bud at drikke de penge op, som husmændene svarede i græsningspenge for at have husdyr på fælleden og overdrevet. Når bonden var i købstaden med varer, fik han nok jævnligt en tår over tørsten. Bl.a. Højelse-Lellinge-præsten Hans Kraglund omtaler disse torvejsjer til København, hvorfra bønderne vender hjem »trætte, nogle drukne«, så de i stedet for at komme i kirke »bliver søndagen hjemme for at hvile ud«. Og med drikkeri fulgte ofte dobbel og kortspil. Den tidligere provst Muus i Stenløse »har kendt den bonde, kommen fra torvs med 20 sld., der spillede dem og flere bort undervejs«.

Den allerstørste fare med hensyn til drikkeriet frembød dog efter fleres mening de mange illegale kroer: kippekroer, smugkroer, smut-

16. Se fx Jens Holmgaard: Brændevinspolitikken i Danmark 1757-1776. I Alt på sin rette plads. Aftandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i 1700-tallet. Viborg 1990, s. 148-209.

tekroer, drikkehuse eller hvilke betegnelser de nu udstyredes med. Her huserede kromanden Satan. Af det leben, der kunne udfolde sig her, har Asminderød-præsten Frederik Abelschou en malende beskrivelse: »Endelig er den allerstørste årsag til helligdagens vanære de i byerne [landsbyerne] uforholdne små kroer; thi så længe de bliver ved, kan uorden aldrig hæmmes; thi der er samlepladsen, hvor mangen bonde sidder den ganske søndag og natten med, øder det, han og kone og børn skulle leve af, og når sådanne drankere kommer hjem, må konen lide derunder; ja, det som er det beklageligste: den uskyldige ungdoms forførelse. Thi på sådanne steder samles den små ungdom for at se til, og når de i nogle år har været tilskuere, bliver de med tiden og årenes tiltagelse færdige kompagnibrødre i alle lasters bedrivelse«.

Men også ved barselsgilder, trolovelser, bryllupper og begravelser blev der til præsternes forargelse brugt mere brændevin og øl, end godt var. Slagslunde-præsten Henrik Prom har også et godt øje til disse gilder. »Thi ved disse lejligheder går det aldrig så stille til, at jo gudstjenesten lider noget derunder ... Ej at melde det, at egentlig ikke hertil hører, at mange ved sådanne lejligheder ødelægger deres timelige velfærd«, thi »det er hartad unæveligt og utroligt«, hvad der ved sådanne gilder fortæres af øl og brændevin, kød og fisk, smør og brød, specier »og jeg ved ikke hvad«. Hans nok så formynderiske konklusion er, at »sådanne gilder burde aldrig tillades uden for de formuende« og da kun »efter ansøgning, påtegnet af præsten og forvalteren«.

Den mest omfattende behandling får brændevinsproblemet nok af Store Heddinge-præsten Thomas Møller, der tilmed tager sig på at definere begrebet drukkenskab. Han mener, at »sværge og banden, hujen og skrigen, larmen og støjen, syngen og trallen, skælds- og ukvemsord, trussel og undsigelse, klammeri og slagsmål, ja den blotte udæskan til slagsmål, hvad enten sligt skete i huset eller uden for«, skulle anses for tegnene på drukkenskab, hvor meget den pågældende så selv nægtede at være drukken.

Og så er det måske værd at bemærke, at selv på Bornholm, hvorfra der ellers kommer så positive meldinger, er der problemer med brændevin og krogang. Hans Whitte i Åkirkeby, hvis menighed ellers trodsede både dårligt vejr og lange afstande for at komme i kirken, kan ikke nægte, »at nogle få har den slemme vane om søn- og hellige dage efter kirketjenesten at besøge kroerne ... hvor de ej alene indtil silde

ud på natten, men endog natten over, holder hus«. Og Laurits Randers i Hasle kan berette om, at både drukkenskab og tyveri udøves såvel søgne som hellige dage, ja det er »indfaldet i min menighed, at en, der havde om formiddagen været til skrifte, drak sig fuld igen om eftermiddagen«.

Forlystelseslivet. Også ved ungdommens sammenkomster blev der efter indberetningerne at dømme drukket bravt. Her tales der dog hyppigere om øl end om brændevin. Provst Garboe i Tikøb, der klager over, at »der begås mere synd blandt almuen på søndage end søgnedage«, føjer til, at »det kan ikke være andet, så længe sommer- og majgilder, julestuer og ungdommens forsamlinger til dans og ølgilder i kroerne eller andre huse om søndagen tillades«.

Ja, ungdommens forargelige og ugudelige forlystelser er unægtelig et meget dominerende tema i de sjællandske provsters og præsters bud på, hvad der vanærer helligdagene. Det spænder lige fra så – i vore øjne – uskyldige fornøjelser som keglespil, københavnerdrenge dukkert i kanalerne om sommeren og landbobørns »gliden på is« om vinteren til efterrabning af de kirkelige ceremonier og julestuer, fastelavnsskikke og sommergilder, der, som provst Schultz i Roskilde siger ligeud, »går ud ... på horeri, som nu går ustraffet af, siden åbenbare skriftemål er nedlagt«.

At omtale alle de aspekter af forlystelseslivet, som fremdrages af den sjællandske og bornholmske gejstlighed, vil føre alt for vidt her. Forgæves spejder man efter blot den mindste antydning af forståelse for, at ungdommen under de herskende livsforhold kunne have et i den menneskelige natur indbygget behov for noget socialt samvær og nogen fælles morskab. Sønder Jernløse-præsten Christen Andersen Lund vil have det »strengeligen« forbudt for de unge karle og drenge »nogensteds at samle sig i by eller mark til at spille kegler«, og drenge og piger, som deltog i julestuer, burde betale 3 à 4 mk. i mulkt. Kunne de ikke betale, burde de straffes med gabestokken, første gang en time. Hvad straffen i gentagelsestilfælde burde være, nævner han ikke.

Det fornemmes tydeligt, selv om kun en enkelt eller to siger det rent ud, at det er kønsmoralen, præsterne frygter – eller måske ved – står på spil ved både julestuerne, fastelavnsmøderne, sommergilderne og hvad anledning, navn og form de mange forskellige arrangementer så har. De udstyres da også med alskens barske prædikater: »forargelig julelegen«, »græsselige sommergilder«, »umenneskelige faste-

lavnsløben«, de er »den største årsag til alles og især ungdommens yderste forfald« osv.

Men alle synes klar over, at ondet er svært eller umuligt at komme til livs. »Thi«, som Thomas Møller i Store Heddinge siger, »endog det onde har fæstet sådanne rødder i folkets hjerter, at det ikke lader sig hæmme uden alvorlig straf både for dem, som leger, og for dem, som låner dem hus at lege i«. Ja, så dybe rødder har dette »ukrudt«, at det nok endog, som den gamle provst Muus i Stenløse antyder, rækker helt tilbage i hedenskabets tid. Mange kristne lever, siger han, i den højhellige fastetid »værre end vildeste hedninger, sammesteds endnu med den umenneskelige fastelavnsløben, og allesteds i en privilegeret drukkenskab«. Det er vel en beskrivelse, der leder tanken i retning af antikkens dionysier og bakkanaler. Også provst Beyer i Glumsø finder, at »bøndernes julelegen, fastelavn-, pinse- og sommergilder« meget foregår »på gammel hedensk vis«. Han understreger samtidig vanskeligheden ved at komme problemet til livs: »det er så vidt, at hvo, som vil holde sine tjenestefolk derfra, må vist vente sig deraf stor ulejlighed«.

Hvad julestuer, fastelavnsskikke og lignende dårligdomme angår, er der nok – stadig i betragtning af de relativt positive helligdagsmelodier fra Bornholm – grund til at nævne, at også her kender man til disse problemer og føler behov for »at sætte den tøjlesløse ungdom grænser for selvrådigheden«, da »de unge, friske og frække mennesker« løber fra katekisationen efter prædiken og ikke anvender resten af hviledagen vel, »men tilbringer den med lediggang og de deraf følgende laster, hvoraf nogle kan kaldes sommer- og andre vinterlyster« (Mikkel Tamdrup, Pedersker).

Skolen. At biskop Harboe ikke som biskop Rottbøll i Viborg efterlyste udtalelser om skoleforholdene som medvirkende årsag til det religiøse forfald, har naturligt nok medført, at de ikke indtager en fremtrædende plads i de sjællandske indberetninger. Dog savnes de ikke helt. Enkelte provster og præster har af egen tilskyndelse taget skolen med i deres overvejelser.

Den fyldigste beskrivelse af skolens betydning har provst Aagaard i Glostrup. »Men endog de allerbedste anstalter til kristendoms fremmelse vil enten blive frugtesløse eller ikke bestandige«, siger han, »så længe skolegangs forsømmelse ikke kraftig hæmmes ... da i skolerne lægges den grund, hvorpå en højere og tydeligere kundskab siden skal bygges, og hvad samme ... kan gøre til at hæmme laster,

behøver ej at bevises«. Han vil derfor under bødestraf have forbudt, at nogen tager et barn i tjeneste, »førend præsten har undersøgt, om samme kan læse godt i bog samt katekismen og forklaring udenad«. Om hans syn på børn og pædagogik taler denne udtalelse sit klare sprog: »Befindes noget barn, som har fyldt 5 år ... ej at bruges til nogen bondegerning, men derimod at løbe på gaden og lege om dagen, da betale forældrene for hvert barn daglig 4 sk., og skulde sådanne den ganske dag både sommer og vinter søge skolen«. Ikke megen plads til barneleg!

En lignende afsky for børnenes lediggang røber provst Bech i Hjembæk, der bebrejder nogle forældre deres ringe omsorg for børnenes skolegang, »men hellere hindrer dem derfra, så de kun får liden smag for gudsfrygt og derfor hverken får lyst til at møde i kirken ... og ej heller at hellige sabbathen med Guds ords læsning ... men vænnes til at gå og drive på gaden om helligdagene, spille kegler om sommeren og glide på is om vinteren«.

I øvrigt drejer omtalen af skoleforholdene sig en del om de straffe, hvormed forsømmelser bør bekæmpes. Men heri ligger naturligvis underforstået den erkendelse, at skolegangen er af stor betydning og bør fremmes. Placeringen af ansvaret for forsømmelighed spænder fra forældrene til godsejerne, og forslagene til straffe fra mulkter til »at nægte husbonden og forældrene altergang«, som Fr. Thanch i Skælskør foreslår, idet han tilføjer, at »det er tungt at pløje med ungdommen og få den gode sæd nedvirket i deres hukommelse«. Han mener, at det i købstæderne ligefrem anses for en skam at gøre rede for sin kundskab, og »når officerer og andre fornemme holder deres børn tilbage«, så siger andre: »Det er kuns for de fattige at gå til katekisation«. Uafhængigt af Thanchs forslag om nægtelse af altergang tager provst Beyer i Glumsø afstand fra en sådan form for straf, dog med modifikationen: »uden alene med åbenbare uværdige«. Af hans udtalelser kan man ellers forstå, at det står skralt til med administrationen af skolevæsenet, og at der burde være mere åbenhed omkring den. »Det kunde og gøres nødigt, at der forlangtes regnskab eller kundskab om skolekasserne, som formeres årligt nu i 30 år og ikke bruges til noget tilstrækkeligt, uden [= men] at een [= den ene] forvalter eller proprietær sidder dermed efter den anden, ikke engang at fattige børn på de fleste steder får en fornøden skolebog; men hvorfor må ikke den højere øvrighed vide, hvortil de ... nu i 33 år oppebårne indkomster er anvendt«.

Og på Bornholm sukker provst Hiorth i Rø: »Visselig var en skole fornøden i et hvert sogn, at den kære ungdom kunde lære at læse til gavns i bog. Denne mangel forårsager ulyst til det dyrebare Guds ord, den kære søndags misbrug. Thi at læse i en gudelig bog kan de ikke uden staven og stammen, og følgelig finder hverken lyst eller smag derudi. Søndagstiden skal nu hendrives følgelig ved lediggang, skalkhed og udyd«.

Tilstanden i Bergen stift

Når præsteindberetningerne fra både Sjællands og Viborg stifter er så samstemmende i at beklage den ringe kirkegang og helligdagens vanærelse, er det af interesse at konstatere, at det ifølge stiftamtmand A.P. Levetzaus og biskop Fr. Arentz' betænkning til Danske Kancelli af 28. december 1773 ikke synes at have stået anderledes til i Norge, i hvert fald i Bergen stift. De kan indberette, »at søndagens og festdagens helligholdelse desværre alt for meget forsømmes ... så at få eller næsten ingen folk ofte søger kirken«, hvorimod »lystrejser, spille- og andre slette huse mere elskes og søges end tilforn«.

Mange danske præster anker over, at godsejerne og andre fornemme forsømmer deres pligt til at foregå almuen med et godt eksempel. Enkelte er ikke utilbøjelige til også at erkende et vist medansvar hos den gejstlige stand selv. Bl.a. den gamle provst Wilsbech i Bregninge har et og andet at bemærke i den henseende. Han anker over, at »den så højnødvendige katekisation alt for løseligt (bliver) trakteret«, at provstvisitats er ophævet. Og »at en præst, der ikke trykkes af alderdom eller svaghed, har en kort og let sognevej, dog af magelighed lader sin degn alt for tit prædike for sig, – at en præst, der flittig nok opvarter gudstjeneste om formiddagen, men siden, om eftermiddagen spenderer vel så megen tid på at fornøje sit jordiske sind, end han den dag har anvendt efter sit kald«. – Provsten må vel have kendt sådanne typer!

Stiftamtmanden og biskoppen i Bergen vender skytset endnu stærkere mod gejstligheden selv: »men som gejstlighedens eget eksempel har den største indflydelse på menigheden, så måtte præsteskrabet ... tilholdes at udvise selv den allerstørste ærbødighed for de dem anfortroede forretninger, ikke såsnart en eller anden gejstlig akt er forbi, selv være den første at løbe ud af kirken og derved give tilhørerne lejlighed at anse samme med letsindighed, ej heller sognepræsterne

ved deres huskapellaner lade forrette barnedåb og vielser hos de fattige og selv kun forrette slige hellige gerninger hos de formuende, hvor god belønning kan forventes, eller i andre måder ved ligbegængelse og andre dem påliggende pligter vise en slags lunkenhed eller egen fordel, som betager deres embeder den anseelse, som de nødvendig bør at have, og virker på menighederne i al almindelighed en koldsindighed i religionens hellige udøvelse«. Da salven mod de menige præster optager en trediedel af betænkningen fra Bergen, må den nok antages at have en reel baggrund og at være alvorligt ment.

Udgivelsesprincipper m.v.

Provsternes og præsternes indberetninger er ordnet topografisk efter herredernes og sognenes rækkefølge i Trap: DANMARK, 5. udg. Dog med følgende afvigelser: København er anbragt forrest, og hvis der fra et herred er andre indberetninger end provstens, er dennes gengivet først. Har præsterne (og provsterne) skrevet deres beretninger på samme (sammenhæftede) ark, er rækkefølgen herpå bibeholdt. Indberetninger fra købstæderne er anbragt under de herreder, hvori de ligger (Roskilde under Sømme, Køge under Ramsø, Holbæk under Merløse, Sorø under Alsted, Skælskør under Vester Flakkebjerg og Store Heddinge under Stevns herred). De bornholmske købstæder er placeret mellem landsognene i den rækkefølge, hvori indberetningerne er påført arkene. En indberetning uden navn og sted, som dog sandsynligvis er fra provsten i Sokkelund herred, er anbragt efter de øvrige sjællandske indberetninger. Til sidst følger biskoppens betænkning til Danske Kancelli.

Efter negative erfaringer med hensyn til de jyske indberetninger er der ikke for Sjællands stifts vedkommende gjort noget forsøg på at opøge flere indberetninger i bispearkivet eller provstearkiverne. At provsterne har modtaget indberetninger, som ikke er medsendt til biskoppen, fremgår af flere provsteindberetninger (se indberetningerne fra provst Aagaard i Glostrup, Gamborg i Kirke Hvalsø og Schultz i Roskilde).

Indberetningerne (og biskoppens betænkning samt de i indledningen citerede aktstykker) er principielt gengivet fuldstændigt. Dog er indledende og afsluttende formler uden reelt indhold udeladt. Dette er altid markeret med – – eller ... Inde i teksten kan ligeledes være udeladt betydningsløse ord og vendinger. Også dette er altid marke-

ret med tre prikker. Ord i skarpe parenteser er udgiverens tilføjelser. Runde parenteser er normalt præsternes egne, men kan i enkelte tilfælde skyldes, at et ord i teksten har måttet flyttes i forbindelse med en udeladelse eller en forandring i tegnsætningen.

Gengivelsen er i øvrigt ordret, men ikke altid bogstavret. Da præsterne som ikke-indfødte ikke afspejler de pågældende sognes eller egne dialekter, og da der i det hele taget ikke skønnes at knytte sig særlig filologisk interesse til teksterne, har udgiveren valgt at sætte hensynet til den umiddelbare læselighed over den bogstavrette gengivelse. Vigtigst er nok at bemærke, at gengivelsen af verbernes former (ental og flertal) følger nutidig brug. Det har vist sig, at præsternes anvendelse af flertalsformen kan være tilfældig og inkonsekvent, hvilket i øvrigt bestyrker den opfattelse, at verbernes flertalsformer, længe før de i begyndelsen af 1900-tallet gik helt af brug, kun hørte hjemme i skriftsproget, ikke i talesproget.

Formerne kunde-kunne, skulde-skulle og vilde-ville er gengivet efter reglerne fra før retskrivningsreformen i 1948, da der ellers i nogle tilfælde kan opstå tvivl om den rette læsning. Tegnsætningen er ligesom retskrivningen tillempet af læselighedshensyn. Navnlig er antallet af punktummer øget og lange sætningsperioder opdelt i kortere. Enkelte ord er forkortet, fx allernådigst og allerunderdanigst, der gengives allern. og alleru.

Til lettere forståelse af teksterne er de forsynet med forklarende fodnoter og en samlet ordliste. Det kan nok være lidt tilfældigt, hvad der er oplyst i en fodnote, og hvad der må søges i ordlisten. Denne medtager først og fremmest ord og begreber, der forekommer flere gange. Selv om alle problemer næppe er løst, vil noter og ordliste forhåbentlig være en hånds-rækning. Det er dog vigtigt at erindre sig, at udgiveren ikke er særlig teologisk eller kirkehistorisk kyndig og derfor kan have overset et og andet problem. Ej heller kan muligheden for, at han har misforstået noget, desværre udelukkes.

En oversigt over den lovgivning, hvortil der henvises i indberetningerne, bringes nedenfor.

Opmærksomheden skal henledes på en ufuldstændighed i bogens titel. Foruden bondens vilkår og søndagsadfærd berøres i nogle indberetninger også købstadbefolkningens. Syv sjællandske og nogle bornholmske indberetninger stammer fra købstadpræster, men beskrivelsen af rene købstadforhold indtager alt i alt kun en ganske beskeden plads. For en væsentlig del drejer disse indberetninger sig

enten om problemer, som by og land har til fælles, eller ligefrem om samspillet mellem dem, fx i forbindelse med bøndernes rejser til og torvehandel i købstæderne.

Udgiveren ønsker til slut at rette en varm tak til arkivar Margit Mogensén, København, der som tilsynsførende med udgaven har bistået med gode råd og ikke mindst med udvælgelsen af illustrationer, og til fhv. arkivar Poul Rasmussen, Viborg, for hjælp med oversættelse af de latinske citater. Når intet andet er oplyst, er bogens billeder fotograferet af Landsarkivet for Nørrejylland fotografier Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg.

Oversigt over lovgivningen, hvortil der henvises i indberetningerne

I mange af indberetningerne findes henvisninger til lovgivningen (Danske Lov, kgl. forordninger og reskripter m.v.). I stedet for forklarende noter i hvert enkelt tilfælde bringes herunder en samlet kronologisk oversigt:

- 1683 Christian 5.s Danske Lov (DL). Omtales ofte som »loven«.
- 1685 Danmarks og Norges Kirkeritual. Omtales som »ritualet«. Afløste kirkeordinansen af 1539 og fastlagde de bestemmelser om gudstjenesten og de kirkelige handlinger, som fulgtes i 1700-tallet.
- 1717, 17. december Frd. anlangende ingen varer om søn- og hellige-dage udi købstæderne eller på landet at sælges eller falholdes under varernes konfiskation og anden straf, med videre.
- 1730, 21. april Frd. om sabbathens og andre hellige dages tilbørlige helligeholdelse, og den hidindtil derved foreløbne misbrugs afskaffelse.
- 1731, 19. januar Frd. angående sabbathens og andre fest- og bededages helligeholdelse.
- 1732, 18. april Frd. om jagten.
- 1733, 4. februar Frd. om en ny land-milices indrettelse i Danmark (stavnsbåndsforordningen).

- 1735, 12. marts Frd. om sabbathens og andre hellige-dages tilbørlige helligeholdelse, og den hidindtil derved foreløbne misbrugs afskaffelse.
- 1735, 9. september Reskript til Københavns politimester ang. hvo der ikke gennem stadens porte om søn- og hellige dage med vogne eller fæ-drifter må passere.¹⁷
- 1735, 23. september Reskript til Københavns politimester ang. straks at lade gøre sådan forbud, at ingen i København på søndagene, første juledag, skærtorsdag, langfredag og den ekstraordinære bededag, hverken efter aftensang er til ende, eller den ganske dag igennem, må sidde eller omløbe på gaderne med varer at falholde; ikke heller må nogen krambo-der enten af isen-, urte- eller anden kram- og købmands-varer findes åbne, men skal ligeledes, såvel efter aftensang som den ganske dag være tillukte.¹⁷
- 1736, 14. december Frd. anlangende hvorledes det må være bønderne på landet tilladt at holde deres bryllupper, trolovelser og børnedåb og søn- og hellig-dage, så og at deres gilder og gæstebudde, samt spil og leg på de dage skal aldeles være afskaffede, og om de samme vil holde, skal det ske på en søgne-dag i ugen, så at end ikke heller på den dag noget til Guds fortørnelse og menighedens forargelse begåes.
- 1739, 23. januar Frd. om skolerne på landet i Danmark, og hvad degnene og skoleholderne derfor må nyde.
- 1739, 23. januar Instruktion for degne og skolemestre på landet i Danmark.
- 1740, 29. april Plakat og nærmere anordning angående skolerne på landet i Danmark.
- 1743, 6. december Frd. angående idømte penge-bøders inddrivelse, og hvorledes den skyldige, når deres betaling ej erholdes kan, bør straffes på kroppen, med videre.
- 1744, 29. maj Frd. om sabbattens og andre hellige-dages tilbørlige helligeholdelse på Island.
- 1747, 6. august Plakat hvorved jagten på fællet udi Danmark udsættes årligen fra den 24. august til 12. september.

17. Af biskop Harboe fejlagtigt dateret 1736, både i hans orig. betænkning til Da. Kancelli og i hans kopibog.

- 1757, 1. Frd. om misbrug med brændevins-drik at afskaffe m.v.,
februar udi Danmark.
- 1770, 26. Frd. angående nogle af de anordnede årlige fest- og helli-
oktober ge-dage, dels at afskaffes, dels at henlægges til næstpåfølgende søndage.
- 1773, 2. Frd. angående ophævelsen af brændevins brænderiets
september forpagtning, samt utilladelig brændevins brænden og kroholds afskaffelse på landet udi Danmark.

Provsternes og præsternes
indberetninger
og
biskop Harboes betænkning

København

Jacob Jensen Hvid, Vor Frue kirke. Provst. 20. december 1773.

Siden jeg håber, at de hrr. præster i stiftet har i deres erklæringer erindret både, hvad vanhelligelse hidtil er sket, og hvorledes samme herefter kunde hæmmes iblandt almuen på landet, så vil jeg ikkun opholde mig ved hovedstaden, hvor følgende misbrug er mig bekendt.

1. Urteboder og andre butikker åbnes under og imellem prædiken for alle købere.

2. Vinkældre, værtshuse og keglebaner står ligeledes åbne for enhver hele søndagen både i staden, på broerne og i trakterehusene omkring staden.

3. Amagerne kører herind for at hente mask og spøl alle hellige dage.

4. Bønderne fra de nærmeste landsbyer skikker forspændte heste og rideheste til Nørreport alle hellige dage om sommeren, endog om formiddagen, hvorved folk forlokkes til at gøre lystrejser og forsømmer kirken; køresvende og drengene ligeledes, hvilket jeg har mærket ved mine visitatser. Dette kunde hæmmes, når bønderne blev forbudne at komme, før aftensang er til ende.

5. Bryggere og andre avlsmænd høster deres korn hjem på hellige dage, endog når indfalder det bestandigste høstvejr, såsom i denne sidste sommer.

6. Mange håndværksfolk holder deres svende og drenge fra kirke ved værkstedet; især sker dette ved private skibsværfter på Christianshavn, hvor arbejdet fortsættes om hellige dage, uden al undseelse og ofte uden fornødenhed.

7. Udi borgerhuse er det almindeligt, at hvo der vil have nogen reparation eller andet arbejde gjort af murermestre, tømmermænd og snedkere, så sker det på hellige dage uden at dølge det for nogen.

8. Musik og dans i værtshuse er almindeligt om hellige dage, både i staden og på broerne.

9. Borgerne plejer undertiden at samles søndag eftermiddag i deres exercerhus, som er tæt ved den danske kirke på Christianshavn, for at skyde til mål; da de med skud og støjen gør en stor alarm og hindrer naboerne i deres husandagt.

Fra den gamle oplukkelige Højbro, som i 1870'erne blev afløst af den nuværende faste bro, foregik københavnerdrengenes efter både provst Hvids og biskop Harboes mening så forargelige badning i kanalen. Foto fra 1860 gengivet efter tidsskriftet »Før og Nu« for 1. febr. 1915.

10. Man hører sælgekoner at råbe på gaderne med æbler pp. på hellige dage.

11. Forargeligt og farligt er det såvel på søgne som hellige dage at se en mængde nøgne drenge ved Høy- og Snorre-Broe¹ at kaste sig i vandet og svømme. I et par år ved jeg, 4 drenge er druknede, og især erindrer jeg, at en skikkelig smed befalede sin dreng at gå i højmesse, men i den sted gik han ned ved kanalen for at bade sig, kastede sig i vandet og druknede.

12. Om hellige dage sker her megen sammenløb af drenge og pigebørn med skrigen, banden og støjen, som burde hæmmes.

13. Det var at ønske, at vagtparaden måtte ske om morgenen på hellige dage og ikke kl. 11, hvorved en mængde krigsfolk og tilskuere holdes fra kirken.

De fleste af disse uordener kunde hæmmes ved en god politi; ligesom jeg erindrer fra tidligere tider, at 2 betjenter med et par vægtre patrullerede bestandig om hellige dage fra een gade til en anden. [Herefter følger svar på et par andre, denne uvedkommende, sager].

1. Bro over Christianshavns kanal ved Skt. Annegade.

Smørum herred

Peder Andreas Olsen Aagaard, Glostrup. Provst. 19. november 1773.

I mit sogn, og, efter beretning fra de øvrige præster, i herredet er ej sådan forsømmelse eller misbrug stor, dog findes her og der nogle, som viser en kendelig ulyst til at søge Guds hus. Når sådanne måtte spores eller, ved at blive selv søgt, angav andre lige skyldige, kunde de for en måneds forsømmelse (thi nogle må for tilsyns skyld blive hjemme) mulkteres på 1 mk., såfremt de ej beviser, at de har været syge.

Drik, dobbel, nattesæde og klammeri på de dage er ej heller i herredet almindelig, men når sådant forefalder på sådanne dage eller til andre tider, mener jeg, det var godt, om det blev pålagt fogeden for den by, hvor han bor, og i andre byer oldermændene, at angive de skyldige for den dommer, som forvalter politien, imod selv at betale 2 à 3 mk., når dermed overses, hvilken mulkt efter angivelsen betales af de skyldige.

Det synes at være godt, om aldeles ingen sammenkaldelse eller sammenkomst af bønderne skete på hellige dage, mindre nogen forretning blev foretagen, som kunde synes at angå byens almindelige tarv, som at pante, flytte fold,² gadestævne eller hvad navn nævnes kan, hvilket sædvanlig endes med uordentligheder.

I lige måde at det blev forbudt de unge, som på nogle steder alternative giver 1 fjerding øl, at samles på de dage, eller nogen samling skete til juleleg, ved hvilket alt de unge forføres til drik, spil, tids- og pengespilde etc. Med alt dette skulde ovenmeldte have tilsyn og angive de skyldige, hvilke således forsamlede skulde mulkteres hver på 1 mk., som den, der burde angive sådant, skal betale, når han dermed tier.

På de steder, hvor der er exercepladser, var det godt, dersom atter blev påbudt, at soldater samt subalterne og nærværende oberofficerer skulde bivåne den ganske gudstjeneste med prædiken og katekisation, hvad enten der holdes første eller sidste tjeneste.

Men endog de allerbedste anstalter til kristendoms forfremmelse vil enten blive frugtesløse eller ikke bestandige, så længe skolegangs forsømmelse ikke kraftig hæmmes; thi derudi vil og må de fleste bønder

2. At flytte hegnene omkring midlertidige indelukker i bymarken.

forceres, da i skolerne skal lægges den grund, hvorpå en højere og tydeligere kundskab siden skal bygges, og hvad samme gør eller kan gøre til at hæmme laster, behøver ej at bevises. Derom er mine tanker:

1. Ingen må antage noget barn i tjeneste, førend præsten har undersøgt, om samme kan læse godt i bog samt katekismen og forklaring udenad. Hvo derimod handler, betale 1 rd. mulkt og miste barnet af sin tjeneste. Til den ende skulde de søge skolen i det ringeste efter skoleinstruksens reglement³ fra 5. til 8. à 9. år inclusive, førend de således prøves. De vænnes og ved skolegang i ungdommen til at tænke.

2. De hos forældrene hjemme værende børn skulde hver vinter, indtil de er konfirmerede, daglig søge skolen. – De, som herudi findes overhørige, betale: gårdmænd ugentlig 4 sk., om de endog forsømmede ikkun 1 barn, og husmænd 2 sk. Befindes noget barn, som har fyldt 5 år og derover, aldeles ej at bruges til nogen bondegerning, men derimod at løbe på gaden og lege om dagen, da betale forældrene for hvert barn daglig 4 sk., og skulde sådanne den ganske dag både sommer og vinter søge skolen.

Til sådanne bøder at inddrive bør ej bruges lang procedure, men af birkedommeren ved tingmanden prompte at inddrives efter anmeldelse fra skoleholderen til præsten, og fra præsten til ham.

Da ellers en del fattige klager, at de ej af mangel på ophold kan lade deres børn søge skolen, da, skønt jeg ej aldeles kan indse den grund, når de går efter skoleinstruksens forskrift, mener jeg, at af alle forbeholdte bøder, når de samtlige leveres præsten, mulig kunde ske en repartition til ethvert sådant fattigt barn fra 1 mk. til 2 mk. ugentlig og mulig endda blive noget til overs til at købe skolebøger; thi sandelig, en bonde vover meget, førend han forlader gamle vaner, dog er pengestraf for ham det ømmeste sted.

3. Instruxion for degne og skolemestre på landet af 23. jan. 1739.

Sømme herred

*Christoffer Johansen Schultz, Roskilde domkirke. Provst. 25.
november 1773.*

Jeg har anmodet herredsbrødrene om deres betænkninger over sabbatens forsømmelse og vanhelligelse samt middel derimod. Nogle har sendt mig deres betænkninger, og iblandt dem er Hvasses, som er den udføriligste, og derfor sender [jeg] den tillige med min egen, hvorved jeg har anført, hvad jeg har fundet ved de andre brødrers betænkninger, og ikke findes i hr. Hvasses. Jeg vil ønske, det må nu være til nytte og brugeligt; det er vanskeligt at iværksætte noget, hvor lysten skal drive værket, uden man kan finde middel til at opvække lyst. Jeg har glemt i min betænkning: at udenbys besøgelse samt lyst- og skovtourser skulde ikke tillades, førend aftensang var til ende. Er det muligt at få forbudet, at ingen må sidde på kroen at drikke, allermindst om søndagen, da vil jeg indstændig bede derom; thi de ulyksalige kroforsamlinger er manges skade både til sjæl og legeme; thi det styrter mange i armod og gør dem både til slette kristne og borgere, så at man må gøre sin gerning med suk, siden den er frugtesløs, når de først får denne vane, som er meget almindelig her. Gud give lykke at få det hindret.

Samme:

De misbrug og laster, ved hvilke søn- og hellige dage udi Sømme herred og Roskilde by vanhelliges, er foruden de, hr. Hvas har anført, fornemmelig følgende:

1. De så vel intentionerede aftenlæsninger, som på sine steder holdes om søn- og helligdagene, er til vanhelligelse, idet at de unge mennesker i den by, hvor degnen efter touren har at møde, erkyndiger sig hos ham, om han og vist kommer, og når de af ham har fået løfte om hans komme, har de hele søndagen (thi de andre dage har de ikke tid dertil) travlt med dels at ophøre og bestille en spillemand, dels og med at lade ungdommen i de andre byer vide, hvor de den dag har at møde og forsamles, og at bede dem ej at udeblive, hvorudover såvel kirkegang og katekisation i kirken af mange forsømmes. Degnen møder imod kl. 6 og finder en talrig forsamling af unge mennesker for sig, hvilke bliver overhørt, men venter med den største utålmodighed efter, at degnen skal slutte og gå sin vej; thi så stemmer spillemanden

sin violin, og læsestuen forvandles til en danse- og legestue, da de unge på en usømmelig måde hendriver den halve, ja mere end den halve nat, uden at tale om, hvad forargelse der vel af de ældre ved slige lejligheder gives de unge. Var det ikke godt, når der kunde rådes bod på slige aftenlæsninger.

2. Rejser og andre forretninger, som kunde og burde opsættes, holder bonden for at være lovlig forfald, og de lægger skyld på herskab eller forpagtere, som siger dem til hove at lukke gærder, gå gærdegang, slå græs etc., da dog skylden er bondens egen, som for eksempel: Når han om sommeren kan få ordre at slå græs om mandagen, da bliver de af kirken den søndag, mand og karle for at tillave deres redskaber, kvinder for at forsyne madposen, at de kan være i stand til at køre til hove om søndag middag for om eftermiddagen at slå det halve og resten om mandag formiddag.

3. Har bonden noget at handle på byes besked, enten det er græsgældspenge af husfolk for får og gæs etc., eller hvad bøder en eller anden efter byens vedtægt kan være skyldig, og efter lovens 3. bog, 13. kap., 32. art., pag 477 burde deles imellem dem eller anvendes til anden byens nytte, så indkræves det om søndagen, og derpå søger kroen, hvor de er kærkomne gæster for kromanden Sathans velvillige håndlangere.

4. Bryllupper burde ikke være tilladt om søndagen, tilmed indknebet til sparsommelighed og al ødselhed under mulkt forbudet; thi det er skam at høre en bonde beklager sig, at til hans datters bryllup er gået brændevin med for 14 slettedaler.

5. Ungdommen skulde under tilstrækkelig mulkt forbydes deres julestuer og sommergilder, som holdes om sabbathen og lader intet godt efter sig, såsom de går ud på om ikke så meget på fylderier som på horeri, som nu går ustraffet af, siden åbenbare skriftemål er nedlagt, og ingen bøder kræves derfor af vedkommende, derfor drives det des friere uden frygt, som har denne svite efter sig, at landet bliver fuldt af betlere, og mange små spæde børn ynkelig omkommer, når moderen må for fattigdom gå omkring med enten barnet på armene eller bære det i en pose på ryggen.

Nu skulde jeg til at melde noget om misbrugene i Roskilde, hvorved gudstjenesten forsømmes, og søn- og hellige dage vanhelliges. Misbrugene er da:

1. Handel og vandel, som drives fast lige så stærk de dage som

andre dage, endskønt købmændene ikke har deres boder åbne, og de selv for deres personer søger Guds hus, så bliver dog deres tjenere hindrede derfra ved unødvendig arbejde.

2. På håndværksstederne sker og uforuden arbejde under gudstjenesten.

3. Ligger en skipper ved broen og ikke får udlosset inden søndagen, har man set søndagen at bruges dertil.

4. Ligesom på landet så sker det og her i købstaden, at søndagen bruges til at kaste og rense korn.

5. Både i denne og forrige sommer er der blevet høstet om søndagen, så at mange, som jeg nu tilforn har fået talt, kører ind den dag, ja jeg er selv bleven anmodet om tællere, og når jeg har nægtet det, har kirketiedetagerne talt, og jeg har været nødt til at tage imod tienden, når den er ført til mit hus.

6. Bønderne kommer undertiden til torvs med frugt og andet at sælge. Konerne løber med fåremælk og æg.

7. Keglespil foretages i kroerne endog under aftensang.

8. Ingen aften går drik og spil i kroerne mere i svang end om søndagen, som i almuens tanker er den belejligste tid, ihvorvel det desværre ikke bliver forsømt om søgnedagene, og er mangan en borgers ruin.

9. Ved juletider er det brugeligt, at om søndagen sættes et eller andet på spil, hvorved fylderi og andre uordentligheder ved usømmelige lege går i svang.

10. Håndværksdrengene er ikke så indskrænkede om søndagen, som de burde, så at de endog kan søge kroerne og fra ungdommen vænnes til fylderi; kommer de om aftensang i Guds hus, går de kun om i kirken og på omgangen.

Imod sådan misbrug er der vel middel. Thi hvad den 1. og 2. misbrug angår, da burde det aldeles forbydes, og når nogen befandtes ved byfogdens besøg at handle derimod, skulde en temmelig hård straf og mulkt betales, som skulde deles imellem byfogden og fattiggassen, og blev den skyldige angivet af nogen anden, da enhver dertil skulde have frihed, skulde det deles mellem ham og byfogden, som skulde inddrive det uden lov og dom.

Den 3. misbrug skulde fastsættes, om den er tilladelig efter aftensang, da en skipper dependerer af vejr og vind, og altså i visse måder kan synes nødvendigheds gg. [= gerninger?].

4., 5., 6., 7. og 8. post skulde aldeles forbydes under en anselig mulkt. Kom nogen efter 6. post med noget at sælge, skulde det være konfiskeret, og befandtes nogen at gå eller fare ud af byen med noget tilkøbt, skulde det høre den til, som greb dem dermed, enten det var gadebetjenter eller nogen anden, og købmændene, som det var købt hos, skulde betale mulkt, som ommeldt i 1. post. Intet krosæde skulde tillades enten hellige eller søgne dage.

9. post skulde ikke tillades, da det er et høfligt tiggeri, som føder uorden af sig.

Efter den 10. post skulde håndværksdrengene indskrænkes, og når nogen uorden begikkes af dem, skulde mesteren mulkteres.

Når nu misbrugene, som hindrer gudstjenesten, og hvorved sabbaten vanhelliges, således blev hæmmet, håber jeg, at lysten tid efter anden kom mere og mere til at søge til Guds hus. Lysten vilde og forøges ved gode eksempler af alle husfædre, thi [= derfor] måtte øvrigheden aldrig uden formedelst sygdom savnes på deres sted i Guds hus, da de nu de fleste tider savnes. Lærerne i skolerne fra den øverste til den nederste måtte ej heller savnes, men med disciplene strikte holde sig skoleforordningerne i den fald efterrettelig, og med den der foreskrevne sømmelighed søge til Guds hus. Kirkelærerne og -tjenere måtte gøre deres gerning ikke koldsindig, men med andagt og ærbødighed for Gud; den tid, der var lyst til tjenesten, måtte de nøje tage i agt og ikke lade menigheden vente efter sig. Messen før og efter prædiken måtte de ikke forkorte, ligesom de lyster, men holde sig ritualen efterrettelig, at de ikke skulde blive mistænkt for at traktere sagen letsindig. Fandtes nogen iblandt dem forargelig og ikke ustraffelig, som de burde, i liv og levnet, da at forfares med dem uden al barmhjertighed, som for eksempel: befandtes nogen præst, kantor, degn, klokker eller skoleholder 2 à 3 gange drukken, da at removeres, og søgte de krohuse, da at straffes på pungen efter hr. biskoppens sigende, når han derom fra provsten eller sognepræsten fik klagemål. Thi sådan medfart vilde vist vise for menigheden, at gudstjenesten var en alvorlig sag og ikke en løselig gerning og skik. Overalt tror jeg, det vilde hjælpe meget til sabbatens helligeholdelse, og at Guds ord med mere alvor blev hørt, når den foragt og sindelag, som i nogle år har ytret sig imod præstestanden, nu af regeringen blev anset med største mishag; thi der har været den tid, at man måtte frygte for at give hemmelig advarsel, på det man ikke med grovhed og uforskammenhed skulde blive beegnet, som de der ingen medhold fik vente. Til

den ende måtte verdslig øvrighed alvorlig anbefales at være præsterne assisterlig med at straffe åbenbare ondskab, når den enten af dem blev angivet, eller og slig ondskab var dem selv bekendt, såsom drukken-skab, slagsmål både imellem ægtefolk og andre, hvorfor der burde sættes mulkt, siden jeg ikke ved, at loven nogensteds har sat straf og bøde for slige forbydelser.

Dette er det, som jeg ... holder tjenligt til at befordre gudstjenestens bivånelse; thi tvangsmidler kan vel være tjenlige på landet, hvor der er fast ikke andre tilhørere end de, som næppe gør noget godt uden tvang; men ellers holder jeg ikke af at nøde folk til Guds hus uden på den måde, som kan give lyst og frugt. Dog kunde måske denne tvang være nyttig, når forsømmelige kirkegængere blev holdt fra Guds bord, og når nogen havde været over et halvt år derfra, da at bøde fra 1 til 5 rd., ligesom deres vilkår er til, siden åbenbare skriftemål nu ikke har mere sted.

Hans Frandsen Hvas, Jyllinge-Gundsømagle. 12. november 1773.

De misbrug og laster, ved hvilke søn- og hellige dage fornemmelig på landet vanhelliges, er følgende:

1. Fra bygsæden er lagt indtil høstens udgang, kommer oftest ikkun en liden del af husmændene og bøndernes tjenestekarle og -drenge i Guds hus. Årsagen er, at husmændene om søndagen skærer tørv for sig selv, hvorved den ene hjælper den anden. En stor del af bønderne udjager deres folk for at opsætte tørv og rive hø eller gøre anden markgerning endog under prædiken. Dog sker sådant ej så meget her i Jyllinge som i annekset.

2. En meget stor uorden regerer hos almuen, idet, skønt derimod ofte gøres erindring, så løber de dog, mest i annekset, ud af kirken, så snart katekisationen skal begyndes, uagtet degnen står ved kirkedøren, fordi de skulde undse sig derved. Derover bliver ofte ikkun få mandfolk tilbage i kirken, uagtet der er ikke engang prædiken en time.⁴

3. De på landet værende ugifte gevorbne soldater og landsoldater indfinder sig sjældent eller aldrig til katekisation, uagtet den første prædiken med al gudstjenesten efter forordningen af 4. febr. 1733

4. Ifl. kgl. reskript af 2. dec. 1740 måtte præsterne ikke prædike mere end én time og ikke katekisere mere end en halv.

dens 10. artikel altid er ude inden kl. 11, ja ofte, når der er ministerialforretning undtagen altergang, til kl. halvelve.

4. Samme beskaffenhed har det og med en stor del af de fra fremmede sogne ankomne tyende, der ikkun agter præstens og degnens erindring lidet, og er lige så ulærvillige som til dels vankundige.

5. Det er en stor uorden overalt, at enhver helligdags eftermiddag vanhelliges med sammenløb af ungdommen og flere til drik og leg. Dette sker om sommeren i den såkaldede gildesgård og vedvarer, fra prædiken er ude, indtil aften. Bekostningerne sammenskydes af ungdommen. På andre årets tider, mest om vinteren, samles de snart på ét, snart på et andet sted, og mange sidder ud på natten indtil over midnat. Hvor der er en kromand i byen, har han gerne en stue indrettet til ungdommens sværmen og den fortjeneste, deraf flyder for ham. Når bymændene klager derover, og han afviser de unge fra sig, får de i en hast 3 à 4 andre forsamlingssteder i byen. Derved vanhelliges ikke alene søndagen, men den meste tid, som vankundige blandt ungdommen har til at søge bedre kundskab, neml. søndag eftermiddag og aften bliver liderlig spildt for dem.

6. Arbejde om søndagen i høstens tid er ikke blevet, så vidt mig er bekendt, af nogen blandt gårdmændene her i Jyllinge foretaget for dem selv. Men da husmændene derimod ikke kan få deres lidet korn bjærget uden på en helligdag, så låner de disse sidste deres vogne om søndagen før og efter prædiken. Dog er den tid, som gudstjenesten i kirken forrettes, altid blevet skånet, så vidt jeg har kunnet erfare.

Men iblandt beboerne udi Gundsømagle har en og anden gerne på en mod samvittighed stridende måde turdet misbruge sabbaten, hvilket ingen tid er sket så grovelig som i den sidste høst, da vi dog i 4 à 5 uger havde bestandig tørvejr. Dom. 9. og 10. post trinit.⁵ var ikkun 7 à 8 mandfolk i Gundsømagle kirke. Der blev på disse dage af adskillige agt korn ind og sat kornstakke fra morgenen indtil aftenen. Tiden, da gudstjenesten blev forretet i kirken, skånedes ikke. Jeg bad en husmand indstændig, at han vilde opholde på den tid at age sit korn, men han svarede, at han fik tage imod vogn, når han kunde få den. Jeg har ej i min hele embedstid fundet det gå så slet til som da.

7. Der sker megen uorden, hvor der er exercerplads med exercits under prædiken. Skønt jeg altid har haft først tjeneste inden kl. 11 eller forinden, så begyndte dog dette afvigte forår underofficeren i

5. Den 8. og 15. aug. 1773, altså midt i høsttiden.

Gundsømagle at exercere landsoldaterne kl. 9 tæt uden for kirken, imedens jeg stod på prædikestolen. Jeg erindrede ham skriftlig at efterleve den kgl. forordnings 10. artikel.⁶ Han kom nogle gange i kirken tillige med soldaterne, men gik bort med dem alle, så snart jeg var gået af prædikestolen, endskønt kl. da ej var 3 kvarter til 10, dog han efter forordningen ej måtte begyndt exercitsen førend kl. 11. Ingen af de ugifte landsoldater, som her i sognet boer, forblev i kirken til katekisation. Nogle uger derefter fangede han an på en kontrær måde, idet, når han ved min ankomst til sidst prædiken kl. halvtolv ikke havde ende på exercitsen, som dog efter forordningen ikkun må vare i 2 timer, trak han soldaterne et par bøsseskud fra kirken ud i marken, hvor han efter deres beretning, der så det, exercerede, indtil jeg var gået i prædikestolen. Jeg lod da ved degnen forlange af ham, at han, ligesom i forrige landmilitss⁷ tid skete af anden, vilde for hver fjerdingår give mig en optegnelse på exercerdagene, da jeg vilde gøre først tjeneste. Men jeg fik intet uden snak.

8. På den tid af året, når husmændene skal have deres tørv hjemført, ses hver søndag, at beboere udi næstliggende sogne, af hvilke denne tørv købes, hidfører den hele søndagen igennem, endog under prædiken. Adskillige bønder i Gundsømagle lader ligeledes tørv om søndagen før og under prædiken føre til husmændene. Dette synes aldeles utilladeligt, da de, der sælger tørv, har selv heste og vogn og burde til deres bortførelse bruge en søgnedag.

9. Jeg har erfaret, at der blandt husmænd og indsiddere skal findes en og anden, som snart ej tiere kommer til Guds hus end på de dage, når de går til Guds bord. Det var højt at ønske, at et middel var at udfinde til at nøje og rigtig få sådant observeret. Jeg vil siden derom tilkendegive mine tanker.

10. I forrige åringer er en og anden gang hørt, at der i høstens tid på sine steder bliver om søndagen talt korn, til hvis imodtagelse i laderne der behøves en del folk. Dette er aldeles stridende imod en kristen samvittighed og kongens lov, eftersom der med sådant bliver ingen forskel mellem søndag og søgnedag.

11. Da almuen er så tilbøjelig til at tage eksempler af fornemme folk, så er det ikkun til en slet opbyggelse for de ringere, at fornemme folk i

6. Sabbatsforordningen af 12. marts 1735.

7. Hermed må fmlt. tænkes på Frederik 4.s landmilitss fra 1701-30, som Christian 6. afskaffede, dog blot for at genindføre den i 1733.

København og andre steder har tvært imod forordningen af 21[!].⁸ marts 1735 fuld frihed om søndag formiddagen at rejse ud for at gøre lystrejser og besøgelser på landet. I henseende til sådant var det at ønske, at ... forordningens 4. art. nøje blev iagttaget.

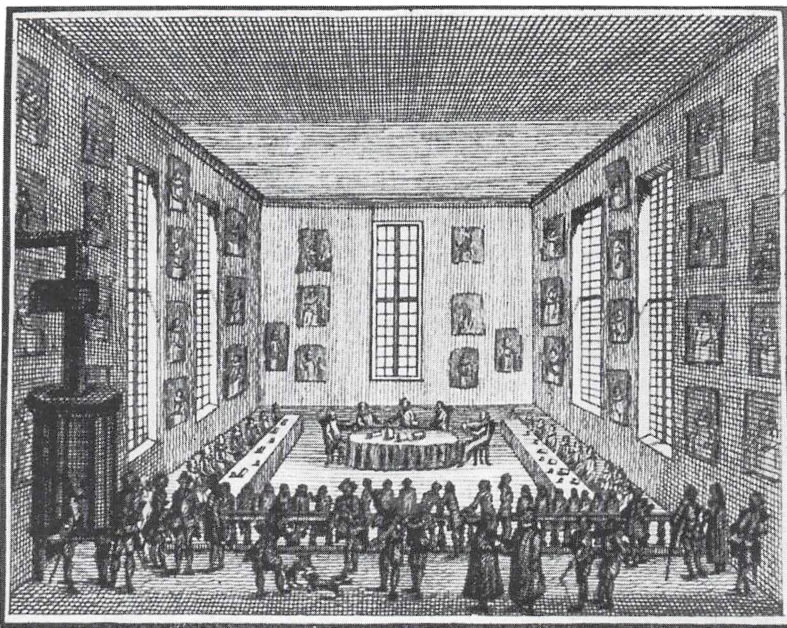
Til at afskaffe disse og flere uordener synes det tjenligt og fornøden, at den gudelige og kristelige forordning af 21[!]. marts 1735 blev sat på ny i sin kraft og forøget med sådanne tillæg, som de indsnegne misbrug udfordrer. Især

a) Var det højlig fornøden, at den offentlige gudstjeneste på landet måtte ved en kgl. befaling fastsættes til sådan en tid, på hvilken både gamle og især ungdommen for katekisationens skyld kan møde både ved først og sidst tjeneste uden at kunne ved noget lovligt undskylde sig. Sal. provst Zarth⁹ i Ølstykke har sagt mig, at ... biskoppen på synodø Johannæ 1765¹⁰ havde mundtlig tilkendegivet et af de fornemme hos ham gjort klagemål over, at prædiken efter deres indbildning ej blev begyndt tidlig nok, og derover befalede han, at den skulde begyndes på den tid, som lovens 2. bogs 4. kap. 7. art. befaler. Da det er Gud og for min samvittighed bekendt, at jeg har anvendt al flid for at efterkomme det, der af Gud og øvrigheden befales, har jeg og forsøgt, om det var muligt at få menighederne til at møde kl. 7 til først prædiken. Men adskillige i begge sogne har beklaget sig derover, at det var umuligt, at deres børn og tyende kunde møde til den tid, eftersom de nødvendig om søndagen måtte give deres folk en times længere morgenhvile, inden de opstod; derpå skal de udi marken, drengene eller karle at flytte heste, pigerne at malke køer, og derefter at have davre, inden de kunde komme til kirken, hvilket alt ej kunde være til ende førend kl. imod 8; og det var heller ikke muligt, at de kunde komme til sidst prædiken, førend der ligeledes var flyttet og malket, hvilket ikke kunde ske førend kl. halvtolv. Da de steder, hvor hestene står i græs, er $\frac{1}{4}$ mil og i Gundsømagle for en del endnu længere bortliggende, og det borttager en del tid for dem, der skal på fælleden opsøge køerne, så ses lettelig grunden til denne påstand. Derover har jeg ej kunnet bringe det videre, end at prædiken er blevet begyndt så tidlig, at den første tjeneste med katekisation og andre

8. Fejl for 12. marts.

9. Jochum Frederik Joachimsen Zarth, provst i Ølstykke 1764-69.

10. Skt. Hans-landemode.

Landemodet var et halvårligt møde mellem stiftamtmand, biskop og provster, hvor stiftets kirkelige anliggender behandlede, og formaninger (monita) tildeles præster for kritisabel embedsførelse eller vandel. Her ses et landemøde i Roskilde gengivet i stik af J. Haas efter tegning af Cramer 1754. (Kgl. Bibl.). Her efter Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark 1720-1790, Kbh. 1971.

forretninger altid indtil oktober måneds udgang har efter forordningen af 4. febr. 1733, dens 10. art., været til ende inden kl. 11 og sidst prædiken efter sal. biskop Herslevs¹¹ monitum 2den fra synod. Dionysii 1742¹² er blevet begyndt inden middag og været til ende kl. 2. Da den almindelige, og allermest de unges, opbyggelse er målet for gudstjenesten, og det erfares af circulairbrevet, at en kgl. forordning kan ventes, så synes mig, at der var højlig at ønske, at tiden til kirketjenestens begyndelse på de steder, hvor 2 kirker er, måtte for først tjeneste fastsættes til imod kl. 8, til sidst tjeneste inden middag;

11. Peder Hersleb, biskop over Sjæll. stift 1737-57. Hans datter Frederikke Louise blev 1748 gift med Ludvig Harboe, som efterfulgte ham.

12. Skt. Dionysius-landemøde. Skt. D. er 9. oktober.

men i de korte dage om vinteren først tjeneste en halv time efter solens opgang, så kunde ingen, der var ved helbred, have noget at undskylde deres udeblivelse med, ej heller nogen, der havde lyst til at komme til Guds hus, foregive, at det var for silde for ham.

b) Da det ikke er muligt, at præsten kan agte på enhver, der er forsømmelig i at søge kirken, og den redelighed ikke er at formode hos nogen, at de vil tilkendegive det, så synes mig at følgende middel kunde være tjenlig og fornøden til at forekomme sådan gudstjenestes foragt, som under no. 10 er anført, neml. at der blev af præsten og medhjælperne tillige med sognefogeden forfattet en bog over stolene i kirken og ved hver stol anført, hvilke enten af mandfolk eller fruentimmer deri har deres stude. I denne bog kunde være rubrikker, hvor degnen under tjenesten og katekisationen kunde antegne de forsømmelige, ligesom sker med ungdommen i læsningsbøgerne.

c) Foruden den forsømmelse, som med gudstjenesten sker og forårsages af letsindighed og foragt, er det tilforladelig vist, at en anden årsag hos en og anden blandt de redelige forårsager udeblivelse af kirken. Man hører dem ofte sige: Jeg kom oftere i Guds hus, var det ikke, at der er så mange, som søger vor stol. At ville tale om, at kirkerne behøvede på mange steder udvidelse, at det var intet andet end hos mange at forskaffe sig navn af ondskab og urimelighed. Men dette er dog unægtelig, at i de århundreder, der er forløbne siden kirkernes opbyggelse, er folkemængden anselig forøget. På nogle steder er der vel pulpiturer, men dels er de utilstrækkelige, dels for mandfolk alene. For at bringe så mange til Guds hus, som der burde søge den, og for at erfare, om der og var i kirken fornøden stude for dem, synes jeg det var at ønske, at den gunstige øvrighed ville befale præsterne, at de tillige med sognefoged og medhjælper forfattede en optegnelse dels på kirkestolene og hvor mange personer, der kan rummes i hver, dels på ej alene kommunikanterne i hvert sogn, men og på børnene fra 6 år gl. og derover, fra hvilken tid de dog bør begynde at søge kirken. Så kunde øvrigheden af sådanne lister se, hvad proportion der måtte findes imellem stolestaderne og kirkelemmernes tal.

d) Da det er ikke muligt, at præsterne kunde erfare de uordener, som ved sabbatsovertrædelse, helst i annexsognene, begås, uden ved medhjælpernes redelighed i at angive det, og sådan retsindighed snart ikke findes, ja det er ofte ondt for præsten at få redelige og kristelige

mænd til at påtage sig at være medhjælpere, så var det at ønske, en kgl. forordning måtte befale, dels at de, som præsten anså frem for de andre de tjenligste, uvægerlig skal være det, dels at de af herredsprovsten skal tages i ed, at de efter samvittighed på det nøjeste vilde påagte alle ting uden persons anseelse.

e) For at bringe den forsømmelige ungdom til at søge læsningen og kirken, synes dette at være det tjenligste, at præsten blev befalet, at når de ikke efter tvende i degnens overværelse skete erindringer vilde forbedre sig, at de da, som Guds ords foragtere blev afholdt fra sakramentet, indtil de uforsømmelig søgte Guds hus, og hvis de beråbte sig på at blive forhindret af deres husbonder, at husbonden da blev derfor angivet for herskabet.

f) Da de bønder der har store gårde og mange tjenestefolk, er ofte de værste til at afholde dem fra kirken, og lade ikkun een komme om søndagen, undertiden slet ingen, og da der, enten det er sommer eller vinter, ikkun behøves eet menneske at være hjemme på hvert sted for at se til huset under gudstjenesten, så var det at ønske, at lovens og forord. af 21.[!] marts 1735 befaling om at lade dem møde hver helligdag blev igtaget.

g) Der har været børn i Gundsømagle, der i det sidste halve år af deres skolegang har haft en skikkelig kundskab, og derpå kommet til andre sogne, og dér efter et par års forløb tagne til konfirmation, og siden komne tilbage, uden at vide Luthers katekismus engang, og ej har været til at bringe til at lære, hvad de forhen i deres barndom har kunnet. Derudover synes mig det var fornøden, at hver præst, som gav nogen skudsmål og antagelse til konfirmation, enten samme var af hans eget eller et fremmed sogn, han derpå skulde udtrykkelig skrive, hvad sådant barn havde lært mere end katekismus. For dette burde denne person gøre den præst regnskab, i hvis sogn han begav sig, og hvis den fandtes vankundig i det, den havde efter den første præsts påtegning lært, da ej at antages til Guds bord, førend nogen forbedring var vist, at et selvrådige væsen og vankundighed, som ofte findes hos de fra fremmede sogne ankommende tyende, meget kunde hindres.

h) Hvad ugifte gevorbne og landsoldater angår, da var det at ønske, at dem blev tillige ved den forventende kgl. forordning befalet, lige så trolig at søge katekisation, som andre unge bør. De, der fra deres eget sogn må gå til excercerplads i et fremmed sogn, kunde dog hjemme

hveranden søndag komme til kirke og læsning, efterdi exercitsen efter ofte anførte forordning ej skal holdes uden hveranden søndag.¹³

i) Til at afværge den overhånd tagne forargelse, at så mange løber ud af kirken, så snart præsten er gået af prædikestolen, hvilket ved et blot forbud ikke står til at forhindre, synes det tjenligt, at det samme her skete, som ved forordn. af 29. maj 1744 for Island er befalet i dens 10. art., at kirkedøren blev lukket i lås, så snart præsten gik i prædikestolen, og ej åbnet førend katekisationen var til ende. Imidlertid kunde degnen under prædiken sidde i den stol, som er kirkedøren nærmest, og indlukke dem, der måtte komme for silde, samt, om et menneske fik ondt i kirken og måtte gå af forsamlingen, da at udlade den.

k) Det var og meget fornøden, at folk af de store købstæder, som enten for deres fornøjelse eller nødvendighed og nytte har avlsgårde på landet, og til deres drift holdt bønderfolk i tjeneste, blev befalede, med den samme flid og alvorlighed, at holde disse tjenestefolk til uforsømmelig at søge kirke og katekisation, som bønderne bør gøre. Derved kunde forekommes, at sådan tyende, helst tjenestepigerne, ej så aldeles forsømte kirken, at de om sommeren ej uden 2 à 3 gange kom til katekisation, eller at de løber ud af kirken, før den begyndtes, og gav andre eksempel at gøre det samme, eller at de gav præsten og degnen slette udflugter til svar, når de blev erindrede om deres forsømmelighed.

De øvrige anførte uordener formoder jeg kunde afskaffes, når medhjælperne i retsindighed rakte præsten hånden, og forordningen af 21.[!] marts 1735 trolig blev iværksat, samt ungdommens sammenløb til drik og leg om helligdages eftermiddag og aften blev forbudt og forhindret, hvilket vilde også hjælpe meget til, at degnens aftenlæsninger om vinteren, helst om søndag aftenen, desmere frugtede til kundskabens forbedring.

Men der er nogle andre poster, som er med dette nær forenede, om hvilke jeg må gøre forestilling.

1. Om den uorden i fastelavnsugen med fastelavnsløben og anden sværmen og drikken enten den hele eller halve uge, dage og nætter snart igennem, over hvilket så mange klager, at de ej kan holde deres tyende derfra.

13. Der må være tale om frd. af 4. febr. 1733. Efter denne var det dog kun de soldater, som havde stået i rullen 2 år, der kun skulle ekserceres hveranden søndag.

2. Om riden sommer i by, enten det sker om søgn- eller søndag, da de penge, som på denne måde sammentrygles, ej bruges til andet end til at drikke op hver søndag eftermiddag sommeren igennem, foruden det forargelige og skammelige abespil, der hver gang ved den lejlighed drives, at en psalme bliver sunget, førend de begynder at drikke og danse, og en af forsamlingen holder af sit eget hoved en tale, som han anser for en gudelig formaning, og derpå læser Fader Vor, hvilket alt vel ikke kan anses af retsindighed for andet end skammelig at tage Guds navn forfængelig.

3. De gevorbne soldater, der kommer enten fra København eller andre steder, ligeledes de allerfleste af de afskedigede, bringer aldrig bevis fra nogen præst om deres altergang og forhold, men anser sig, fordi de er militære, derfor befriede. Det var at ønske for god ordens og flere årsagers skyld, at disse måtte befales at forsyne sig med præsternes skudsmål.

4. På mange steder går i svang en uorden, som ofte har besværlige følger, idet ikke alene fruentimmer, men og bønderkarle, der har frihedspas, og andre ugifte, der er uden for bondestanden, bliver, når de tjener et herskab eller en fornem mand, antagne til Guds bord uden at fremvise noget skudsmål fra de steder, hvorfra de er komne. Når de således har flakket omkring fra et sted til et andet en tid lang, hænder det sig, at de enten her eller der vil gifte sig og er af den caprice, at de hverken vil fremvise skudsmål eller sige beskaffenheden med dem førend kort før trolovelsen eller brylluppet, da præsten ofte ved et og andet expresse bud må fra de behøvende steder indhente den fornødne underretning. Til at hæmme denne uorden var det at ønske, at der måtte befales, at sådanne ugifte, i hvo de end var, skulde fra ethvert sted, hvor de havde opholdt sig, i følge loven medbringe et skudsmål, hvori og var mentioneret, at de var fri for ægteskab, og at ingen præst måtte, førend sådant blev ham forevist, tage dem til Guds bord, og når de vil indtræde i ægtestand, de da til den vedkommende præst i det mindste fire uger før trolovelsen skal indlevere deres skudsmål, at der kunde være tid til at gøre undersøgelse, om behøvedes.

Volborg herred

*Villads Knudsen Gamborg, Kirke Hvalsø-Særløse. Provst. 5.
december 1773.*

[*Om andre emner, fremsendelse af liste over fødte og døde i Volborg herred m.m.*]

Præsterne her i herredet forretter deres embede med al flid og troskab og lever anstændig efter deres embede.

På forespørgsel om helligdagens forsømmelse og vanære gik samtlige præsters svar mest ud på, at bondestandens frihed fornemmelig vilde hjælpe til en sand gudsfrygt, og at forsømmelsen og vanæren kom mest af slaveriet, dog klagedes ikke her meget over sådan forsømmelse og vanære. Befaler Deres Højærværdighed at se præsternes egenhændige svar og påtegning på Deres Højærværdigheds brev om den sag, skal det underdanigst blive tilsendt.

Tune herred

*Niels Hansen Aulum, Karlslunde-Karlstrup. Provst? 15. november
1773.*

Det kan ej noksom beklages, hvor skammelig sabbathen de fleste steder misbruges og vanhelliges. Især må med bedrøvelse mærkes, hvor kendelig kirkens og lærernes myndighed nu i disse åringer har aftaget, og derimod yppighed og ryggesløshed tiltaget.

Hellige dage vanhelliges

1. i almindelighed ved prædikens forsømmelse og modvillig arbejde, ej af uomgængelig, men indbildt og foregiven nødvendighed, tværtimod lovens 6. bogs 3. kap. 1., 3., 4. og flere art[ikler].

Øvrigheden og herskaberne på landet skal med flid holde over sabbathens helligholdelse efter 6. bogs ermeldte kap[itler]. Men hvor lidet det sker, lærer erfaringen, ja, endog nogle herskaber ved for strengt og utilbørlig hoveri giver oftest anledning til helligdagens misbrug. Thi skal hovjorden deles rodevis til at pløjes i forår og efterår, skal engene deles at slåes og bjærges, skal møddingerne deles til at udkøres, eller hovmarkernes diger og gærder synes og sættes fæld på, alt skal det ske om helligdage, og byfogderne samt manden

eller karlen fra hver gård derved hindres fra gudstjenesten med mere sådant. Nu er præsten tilbage, som ved Guds ord og det medhold af loven, besynderlig 2. bogs 7. kap., 8. art. skal sætte sig imod den overskyllende flod. Men skønt al flid anvendes, erfares dog desværre ingen standsning i det allevegne overhåndtagende onde. Der skal næppe kunne nævnes en udvortes last, at vor meget vise Danske Lov jo samme erindrer og forbyder, dog går alle laster i svang, og meget få påankes uden af præsterne. Men hvad udrettes? Grove misgerninger alene straffes og anses. Det øvrige onde, hvoraf det større siden kommer, det ses for længe igennem fingre med.

2. I besynderlighed vanæres hellige dage mest beklagelig ved ungdommens sommergilder, julestuer og fastelavnsløben, og da går det løs på drik, kortspil, dans og forargelige lege. Ellers ved de intet af, at det har været helligdag, uden sådanne sammenkomster.

Det bedste råd til at hæmme sligt var dette, at herreds- og birkefogeder som politimestre på landet skulde ved en indskærpet kgl. forordning alvorlig anbefales at lade tingmændene som deres politibetjente gå omkring alle hellige dage og aftener, hver i sit distrikt og byer, for at høre og fornemme, om nogen gjorde markgerning, eller om nogensteds holdtes gilder og sammenkomster til drik, spil og leg, og da straks anmelde det for herredsfogden, som derefter skulde tilkende både værten og alle tilstedeværende at betale helligdagsbøder, hvoraf det halve skulde nedlægges i sognets fattiges blok, og det andet halve tilhøre herredsbetjenterne. Det vilde vist få en ønskelig virkning; thi det vilde have slemme følger med sig, om præsterne skulde være angivere, *longa et difficilis via est per et ad magistratum civilem*,¹⁴ just her kilden, at så mange gode anordninger forsømmes og overtrædes.

Men ved den øvrige sabbathens misbrug og forsømmelse, som ej så bekvemmelig ved de sædvanlige rettergange kan påtales og straffes, ex. gr. når nogen uden sygdom og lovlig forfald forsømte kirken 3 søndage i rad, når nogen befandtes forsømmelig i at møde til katekisation enten i kirken eller ved aftenlæsning, og når forældre var forsømmelige i at holde deres børn til skole, dér burde præsterne med deres medhjælpere, efter en og anden formaning, have magt og myndighed at mulkttere sådanne, hver gang på 4, 6 à 8 sk. til de fattige. Skam vilde derved virke mere end skaden, og derved blev almuens og betaget den indbildning, de i disse tider er kommen i, at de mener, at kirkens og

14. Lang og besværlig er vejen gennem og til den verdslige øvrighed.

præsternes myndighed er nu intet, så mangen et ondt menneske tør endog trodse imod givende advarsel og formaning. Så længe derfor præsterne ej får myndighed (under ansvar for deres foresatte) selv, efter bedste skønsomhed og med medhjælpernes råd og bistand (uden at søge den verdslige arm eller herskaberne) ved pengemulkt til sognets fattige, at straffe sabbaths, katekisations og skolegangs forsømmelse, så bliver alting i sin gamle slendrian og agtes ikke. Thi skal præsterne ved sådanne ting, som loven just ej dikterer straf for, og altså ej så let ved offentl. ret bedømmes, hver gang først søge fogden og herskabet og så videre, så skal de ej rose sig af at få bugt med ret mange af den almindelige hob, og det gør folk just mer stive og trodsige, når de mærker, at præsten har gjort påanke og får intet udrettet.

Dersom nu en forordning herom ... kunde udvirkes, hvorved kirkens myndighed dog noget igen kunde oplives, og gudsfrygt og sæderne forbedres, vilde De vist vinde løn af Gud og udødelig tak af vor danske Zion.

Gud styrke med gode råd og give fremgang i så højt vigtig en sag!

Ramsø herred

Niels Olufsen Sletting, Ejby-Nørre Dalby. Provst. 25. november 1773.

I anledning af ... hr. biskoppens ... skrivelse ... af 1. november h.a. meldes underdanigst:

1. Det er en højbeklagelig sandhed, at søndagenes og andre festdages tilbørlige helligholdelse overmåde forsømmes og ved adskillige misbrug og grove laster vanhelliges, hvorpå inderlig var at ønske at kunne rådes bod. Det fattes ikke på ... forordninger til sådanne dages tilbørlige helligholdelse, men på sådanne gudelige forordningers efterlevelse, da den verdslige arm ikke heri, såvel som i mere, vil række den gejstlige hånden. Ja, mange proprietærer ikke alene går deres underhavende bønder for med onde exemplar, både ved selv at forsømme Guds hus, og på andre måder at vanhellige de hellige dage, men endog ved at forbyde deres bønder at komme til Guds hus, idet de ikke alene i sæde- og høsttid, men endog til tærskning, rejser og andet ofte siger deres bønder i hoveriarbejde at forrette de hellige

dage. Vil præsten efter sit embedes pligt tale derpå, optænkes der onde råd imod ham, som de ved mindste givne lejlighed søger at udføre, ja og at ophidse tilhørerne imod deres lærere, ej alene at indeholde og nægte dem det, de skal leve af, men endog med ikke at bevise det hellige læreembede den tilbørlige lydighed. Sidstafvigte domin. 24. post trinit.,¹⁵ da jeg rejste til først tjeneste i mit annexsogn Dalby, mødte jeg til min bedrøvelse mere end det halve sogns bønder at køre til København. Og da jeg spurgte dem, efter hvis befaling de påtog sig sådan rejse om søndagen, blev mig svaret, at de var befalede dertil af deres herskab. Og da der var 4 heste forspændte de flestes vogne, var [der] 2 bud fra enhver sådan gård, så at Guds hus ikke alene derover forsømmes; men mange må også desårsag ikke alene opsætte deres skriftemål om lørdagen, men endog deres altergang om søndagen, som de har ladet sig tegne til.

Søndagens og andre hellige dages vanhelligelse sker også af bønderne indbyrdes, når de, som altid sker, da samles til at rådslå om deres bys ret og vedtægt i henseende til gærder, løse kreaturer i vangene den ganske uge tilforn og andet, hvorfor om søndagen skal gives bøder, da sådanne penge imod loven straks bliver brugt til drik og dobbel om søndagen, hvoraf der oftest rejser sig klammeri, slagsmål, sværger og banden med mere ugudelighed. At søndagen og andre hellige dage, næsten overalt, særdeles i nogle år, er blevet vanhelliget ved legemlig utilladelig og uforholden arbejde, ja og med adskillige slags syndige lyster på den dag, er desværre alt for sandt.

2. Til at råde bod på forbemeldte søn- og hellige dages vanhelligelse og misbrug til Guds fortørnelse og sjælens saligheds forlis, er ... det bedste middel, at den verdslige arm blev, under kongens unåde og derpå følgende vedbørlige straf, tilholdt at række den gejstlige hænd, langt fra at påføre de gejstlige had eller proces, når de i denne eller andre sager deres embede vedkommende ikke handler imod Guds ord og deres egen samvittighed.

Vedkommende, der er sat til at have opsiget med de ... udgangne forordningers efterlevelse, bør, under deres embedes forbrydelse eller anden vilkårlig straf, særdeles i henseende til de hellige dages tilbørlige helligholdelse, retsindig efterkomme deres pligt ...

15. Var i 1773 den 21. nov.

Søren Hansen Mossin, Køge-Ølsemagle. 13. november 1773.

At misbrug og uorden ved søn- og festdagens helligholdelse udi Køge menighed foregår, kan ikke nægtes. Årsagerne dertil er til dels: At byens porte, igennem hvilke passagen falder, hel sjælden holdes lukkede under kirketjenesten, der ej alene forårsager, at vognene giver en del rummel i kirken, men hindrer og købmænd, herbergerere og værtshusmænd fra at bivåne gudstjenesten. At det ikke bliver påset, at håndværksmænd, især skomagere, med deres folk ofte sidder hele søndagen lige for vinduerne i fuldt arbejde. At skomagersvendene, som de, der henhører til det største laug, tilforn bestandig har haft 4 egne stole i kirken og deraf årlig svaret 10 mk., men efter at de ao. 1771 samme har opsagt, ser man sjælden nogen af dem at bivåne den offentlige gudstjeneste. At den her indkvarterede eskadron rytteri undertiden, især mod mønstringen, rykker om søndagen ud for at exercere på marken.

Det er iøvrigt hel beklageligt, at som oftest må prædikenes tomme stole i særdeleshed i fasten, da her holdes 4 ugeprædikener, [jeg] ved ej efter hvad anordning, hvoraf sognepræsten har tirsdag og fredag, og kapellanen onsdag og torsdag. Muligt bedre, dersom 2 af disse ugentlige prædikener i fasten afgik.

Knud Andresen Bredenberg, Rorup-Glim. 11. november 1773.

— — —

Vel kan jeg lige så lidet som andre rose mig af, at de ved Herrens nåde mig til undervisning betroede menigheder består af lutter helgener. Men jeg kan dog sige til Guds ære, at så vidt jeg efterhånden tid efter anden er blevet underrettet om almuens levemåde, jeg da ikke har erfaret, at helligdagsbrøde er en last, som går i svang i Rorup og Glim sogne. Jeg kan anføre en tildragelse, som i dette fald gør dem ære: Bymændene i Højby i Rorup sogn gjorde sidste sommer en lov imellem sig, at, da Gud i dette år gav så rig en høst og til samme så føjeligt et vejrlig, så skulde den, som forsømede kirken uden højeste nødvendighed, såvelsom den, der på kirkedagene forrettede høstarbejde, give vilkårlig straf.

Jeg har, Gud være lovet, i dette mit første embedsår aldrig kunnet klage over tilhørernes mangel, endog når vej og vejr har været onde. Jeg har altid haft en temmelig mængde i kirkerne. De har med en

rosværdig andagt og stilhed hørt Guds ords forhandling såvel ved prædiken som ved katekisation, så vidt jeg ... har kunnet foredrage samme. Efter tjenesten søger de deres hjem, og når de undertiden har nogle penge (som plejer at gives i straf for kreaturer, som bliver løse i kornmarkerne, græspenge af husmændene osv.), da samler de sig vel om søndagen og efterhånden drikker disse penge op, men forlader altid hverandre i enighed og uden forargelse. Hvilket ... vel kan tillades dem i betragtning af 6 dages strenge arbejde, da sådan indbyrdes samling sjælden varer længere end 1 à 2 timer og går af i al stilhed.

Skulde jeg have noget at erindre, da blev det dette: at der på de hellige dage burde være noget opsyn med de unge karle og med børnene, og ønskede jeg derfor, a) at der i henseende til de unge karle især nøje blev holdet over den sidste del af forordningen af 2. sept. h.a. *om utilladeligt krohold* m.v., b) mener jeg, at dette opsyn over de unge kunde efter den på landet værende indretning anbefales oldermændene i byerne og sognefogderne på følgende måde: Disse kunde befales at inkvirere hver søndag, om de voksne ikke i værtshusene eller på andre samlingssteder i eller uden for sognene enten drak over nødtørft eller doblede eller i andre måder fortørnede Gud og forargede næsten, som og om de unge børn holdtes til at anvende tiden Gud til ære og dem selv til nytte. Befandtes nogle i disse poster at handle imod Guds og kongens villie, da kunde de det for herskabet eller nærmeste øvrighed angive, som de skyldige derfor til de fattiges bedste med pengemulkt kunde straffe.

Ovenmeldte mænd kunde igen stå under deres herskabs opsig, som ved deres forvaltere eller ridefogder (dog uden at disse måtte tilstå nogen selvtagen jurisdiction) skulde have flittig indseende med, at de ej i det dem betroede enten var forsømmelige eller *conniverte* eller øvede nogen selvtagen myndighed. Skulde endda nogen misbrug befindes, da, når det ej kunde bevises, at sådan omsorg, som forskrevet er, af herskabet og deres underhavende er bevist, da kunde herskabet selv for den højeste øvrighed derfor stande til rette. – Dog erindrer jeg alt dette, ikke fordi jeg hos mig kan anføre eksempler af helligdagens vanhelligelse ved de unge; men alene fordi jeg ønsker, at der med de unge mennesker kunde have den strengeste opsig, at de ikke ved efterladenhed og selvrådighed skal føde den vankundighed og ondskab, der fordærver deres sjæle. Thi på denne måde tror jeg, at religionen ved Guds velsignelse skal vinde sejr over de fordærvede hjerter.

— — —

Den vanhelligelse af søn- og festdagene, som i Gadstrup og Syv menigheder går i svang, består fornemmelig i følgende:

1. Er kirkegangens forsømmelse temmelig almindelig, særdeles i Syv sogn, hvor til eksempel kan anføres, at af 13 gårdmænd i en by, Viby kaldet, undertiden ikke een er i kirke, og af husmændene ganske få, så at mange gange bliver prædiket i ... Syv kirke, at af 3 byer 20 à 24 personer udgør hele antallet af tilhørere. Foruden gentagne alvorlige formaninger af prædikestolen har jeg og i eenrum før skriftemål advaret adskillige, men desværre uden kendelig frugt og nytte.

2. Adskillig slags trældomsarbejde både hjemme og i marken er desværre brugelig, især i pløje- og høsttiden. Hertil hører dels hoveriarbejde, dels gårdmændenes eget arbejde, som enten ved dem selv eller ved deres folk forrettes.

3. At foretage sig rejser om søndagen, kørsel til købstæderne om søndagen med sædevarer, skattesæd, kørsel i en og anden bevigenhed [!] for at hente og transportere etc. samt utilladelig sammenkomst for at drikke, bande og sværge, anses kun for en ringe vanhelligelse af sabbathen, ja for en uskyldig tidsfordriv. Hertil hører og julestuer, fastelavnsløben og sommergilde, som i begge mine sogne går i svang.

4. Har man og tilforn om søndags eftermiddage især i nogle byer, hvor der har været utilladelig krohold, kundet antræffe selskaber, hvor der drikkes og sværmes næsten hele natten. De bedrøvelige følger deraf har været de fleste tider klammeri og slagsmål, i særdeleshed til Guds fortørnelse med sværgeren og banden, med bespottelser over Guds ord etc.

Midler derimod er ... følgende:

1. Gode eksempler med flittig kirkegang af alle, især proprietærer og øvrigheder, som ganske ved stedseværende ærbødig iagttagelse af gudstjenesten efterhånden vilde bringe almuen og deres underhavende til at gøre og efterfølge det samme.

2. Proprietærer og andre øvrigheds personer kunde forpligtes til enten med korporlig straf eller pengemulkt at anse dem, der uagtet præsternes gentagne advarsler dog befandtes yderlig forsømmelig i deres kirkegang, ligesom præsterne kunde tilholdes at holde sådanne fra Guds bord, indtil de viste endelig forbedring.

3. Endelig og fornemmelig burde degnene optegne hver søn- og

Af alle »utilladelige krohold« er det bedst kendte nok det, hvor Jacob Skomager drak Jeppe på Bjerget fuld for de penge, han skulle have købt brun sæbe til Nille for. I denne skitse har Wilh. Marstrand (1810-73) skildret Jepes forgæves tryglen om at få et glas brændevin på borg. Wilh. Marstrand: 60 Tegninger gengivet i Tontryk. Kbh. 1914.

helligdag de, som af en vane forsømmer Guds hus, især de unge, som ikke aleneste forsømmer prædiken, men endog katekisationen, som for samme forsømmelse burde betale en mulkt til sognets fattige, der blev forøget for hver gang; hvilkes navne, som herimod handler, burde af præsten indføres i en dertil indrettet bog og for menigheden bekendtgøres ...

Ole Isaksen Liwyn, Ørsted-Dåstrup. 13. november 1773.

Søndagene og festdagene misbruges desværre alt for ofte i Ørsted og Dåstrup

1. Ved at pløje og harve, endog i denne tid og i dette velsignede år, hvor Gud har været så god og givet os det ønskeligste vejr, som kunde udbedes.

2. Ved at høste og indage sæden, mange ligeså fuldkommen som om søgnedage.

3. Ved at age tørv, skove brænde hjem, gå med digerne i marken.

4. [Ved] at tærse, age gødskning ud.

Efter mine ringe tanker kunde den misbrugt vorde hæmmet:

1. Hver gårdmand, der på foranførte måde misbrugte søndagene og helligdagene og derved ej kom i kirken, skulde for første gang betale 24 sk., hustruen lige så meget og siden hver gang dobbelt.

NB. En af tjenestefolkene kunde tillades at være hjemme og se til huset. Men næste søndag burde den, der var hjemme, indfinde sig, og da en anden være hjemme.

2. Karlen måtte mulkteres for 1 mk. og pigen for 12 sk. og siden dobbelt.

3. Husmændene med kvinderne hver 8 sk. for 1. gang og siden dobbelt.

4. Ungdommen, som understod sig at løbe af kirken, før der blev katekiseret, 8 sk. for 1. gang og siden dobbelt.

Men på det at der kunde kommes i erfaring, hvo der forsømte, burde hver gårdmand, husmand, karl og dreng levere sit navn på en seddel, og alle kvinderne og pigerne sit navn, de første til præsten, de sidste til degnen, før de gik ud af kirken.

De, som havde forsømt, burde første søgnedage ved 2 mænd udbetale mulkten, hvilket skulde gå tour à tour på hele sognet; thi ellers blev det for stor byrde for de 2 mænd at udpante stedse. Første søndag efter forseelsen burde før velsignelsen deres navne oplæses, som havde forsømt, af prædikestolen, mulkten uddeles samme dag efter tjenesten til sognets fattige.

Hans Teilmann, Borup-Kimmerslev. 14. november 1773.

— — —

Den vanhelligelse af søn- og helligdagene, som i Borup og Kimmerslev menigheder går i svang, består fornemmelig i følgende:

1. Er kirkegangens forsømmelse temmelig almindelig, særdeles i annexsognet, hvor ... af 7 gårdmænd i en by (Kimmerslev) undertiden ikke een er i kirke og af husmændene kun få, så at af 2 byer 20 à 30 personer udgør hele antallet af tilhørere. Foruden gentagne alvorlige formaninger af prædikestolen har jeg og før skriftemål i eenrum advaret adskillige, men desværre uden kendelig frugt.

2. Adskillige slags arbejde både hjemme og i marken er desværre brugelig om søndagene, især i pløje- og høsttiden. Hertil hører dels

gårdmændenes eget arbejde, som enten ved dem selv eller ved deres folk forrettes, dels husmændenes avlingssager (når samme har sted), som gemenlig forrettes alene om søndagene, da gårdmændene fri for eget arbejde hjælper husmændene og disse fri for tjenestearbejde finder lejligheden bekvemmest; dels bøndernes arbejde for andre.

3. At foretage sig rejser om søndagen, kørsel til købstaden, kørsel med hø, skattesæd, kørsel for at hente og transportere adskillige nødvendigheder af gærdsel, foder, tørv etc. samt og den forretning at gå med gærder anses kun for en ringe vanhelligelse af sabbaten, ja for en klog gevinst af tiden. Hidhen hører og den skik at opsætte til søndag alt, hvad der skal tales eller afgøres med proprietær og præst.

4. Har man og tilforn om søndageftermiddage især i nogle byer, hvor der har været utilladelig krohold, kunnet antræffe selskaber, hvor der drikkes og sværmes til ud på natten. De bedrøvelige følger deraf har til sine tider været klammeri og slagsmål og til alle tider Guds fortørnelse med sværger og banden.

Midler, der såvel her som andensteds kunde synes tjenlige til formindskelse af bemeldte uordener, er ... følgende:

1. Gode eksempler med flittig kirkegang af alle slags overmænd, især herskaber og øvrigheder, som ganske vist ved en bestandig ærbødig iagttagelse af gudstjenesten efterhånden vilde bringe almuen til at sætte sin ære i det samme.

2. Proprietærer og andre øvrigheder kunde forpligtes til enten med korporlig straf eller med pengemulkt at anse dem, der uagtet præsternes gentagne advarsler dog befandtes yderlig forsømmelige i deres kirkegang, ligesom og præsterne kunde tilholdes at holde sådanne fra Herrens bord, indtil de viste kendelig forbedring.

3. Den sidste ... forordning om forbud på brændevinsbrænden måtte holdes strengeligen over, ligesom og efter nogle proprietærers rosværdige eksempel overalt kunde fornyes og skærpes det gamle forbud om alle slags stærk drik ved bøndernes gilder og værtsskaber.¹⁶

4. Den i svang gående helligdagsbrøde med alle slags søndagsarbejde kunde vel ikke sikrere hæves end ved alvorlig inddrivelse af de ... anordnede bøder og ved skarp eftersøgning for at antræffe forbrydere.

5. Og da alle slags hovarbejde om søndagen forvolder dobbelt skade dels ved det forargelige eksempel, dels formedelst den ret, som

16. Hermed tænkes fmtl. på frd. af 1. febr. 1757.

bønderne derved synes at få til også om søndagen at besørge deres eget arbejde, når lejlighed gives, så måtte vedkommende fra samme at påbyde aldeles entholde sig. Vanskeligheden herved såvel som ved den forrige post vil være at udhitte de rette midler til at bringe hans kgl. may:ts anordninger i execution, da hverken bøndernes oldermænd og sognefogder, ej heller præster, degne og skoleholdere, ej heller proprietærer og deres fogeder synes at være de bekvemme opsynsmænd eller efterforskere af foranførte misbrug. Endelig

6. synes en nærmere bestemmelse af de fornødenhedsgerninger, som om søndagen kunde være tilladte, at være gavnlige; såvel som og et almindelig forbud på al slags avlingsdrift og høstarbejde om søndagen, ved hvad tid og vejrlig det end måtte være. Skulde det sidste synes for hårdt, da erindres a) at lige så vel som Gud velsignede Israels børn med overflødig sæd og frugt under iagttagelsen af det strenge forbud, Exod. 34.21.,¹⁷ så vilde Han og visselig velsigne de kristne, der for Hans æres skyld opofrede noget af deres egen fordel. b) Så længe det er tilladt i travl høst- og pløjetid og besværlig vejrlig at arbejde endog alene efter tjenesten, så vil bonden selv tage sig frihed dertil på ufornødne tider, hvilket i år på mange steder er set, da bønderne under det bedste og bekvemmeste vejrlig både i forår og efterår har været lige så, ja mere forsømmelige i at besøge Guds hus end ellers, og det just formedelst den overflødige Guds velsignelse, som fremkom af jorden.

Hans Schack Pedersen Kraglund, Højelse-Lellinge. 15. november 1773.

Ifølge det allernådigste ergangne spørgsmål

1. om søndags og helligdagens forsømmelse og misbrug har jeg den ære at melde, at det er alt for åbenbar og beklageligt, at gudstjenesten af mange forsømmes. Det sker af mange, snart af dovenskab, at ihvorvel de ikke har synderlig at bestille, så bekymrer de sig dog ikke om gudstjenesten, men uden mindste årsag forsømmer den, og da de er så vant til, at det ikke påtales eller straffes af den verdslige arm, skøtter de ikke meget om præstens så ofte gjorte advarsler og begæringer. Snart sker denne gudstjenestens forsømmelse af andre, enten

17. Exodus' el. 2. Mosebogs 34. kap. 21. vers siger: »Seks dage skal du arbejde, på den syvende skal du hvile, med pløjningen og høsten skal du hvile«.

af uforholdne rejser eller uforholdent arbejde eller og af forventende gilder om søndags eftermiddag. Torverejserne til København forhindrer ikke alene mange fra at komme til skrifte om lørdagen, så man må holde skriftemål om søndag morgen til ophold i gudstjenesten, men og da de af den lange rejse er trætte, nogle drukne, bliver de søndagen hjemme for at hvile ud. Er det høst- eller sædetid, da skal sådant arbejde først gøres, om end gudstjenesten skal forsømmes. Og da snart gæstebud holdes om søndagen, snart de byes-forretninger, som henhører til bøndernes grandelav, foretages enten søndags morgen tidlig eller eftermiddag, hvorved gerne falder drikken om eftermiddagen, så skal de nødvendige husgerninger forrettes under gudstjenesten, på det de ikke skal forsømme deres drikkelav.

Når nu spørges

2. Hvorledes søn- og helligdagens forsømmelse og vanhelligelse kunde hæmmes? Da kunde det gerne ske, når de ... udgangne forordninger og rescripter derom blev efterlevede og af den verdslige øvrighed sat i deres virksomhed. Men da det hidindtil ikke er sket, så var det at ønske, at der i henseende til søndags og hellige dages helligholdelse på landet måtte iagttages:

a) At amtmændene måtte anbefales at holde over de kgl. forordningers efterlevelse, som i alle tilfælde så især i henseende til søndagens helligholdelse. Men som han ikke kan være alle vegne, var det at ønske, at der i enhver by blev beskikket en opseere af gårdmændene, som et år igennem selv skulde være i kirken og efterse, om byens folk søgte kirken, og have magt at pante de uden fornødenhed udeblivende for helligbrøde, fornemlig den opvoksende ungdom, som ikke indfandt sig til katekisation. Hvilken helligbrøde, da den er for høj, burde ansættes på nogle få skillinger, af hvilke han skulde have det halve og de fattige det halve. Og når året var til ende, skulde en anden af gårdmændene iagttage samme embede, hver sin tour, og såfremt de ikke iagttog deres embede, burde de selv betale fuld helligbrøde for deres efterladenhed.

b) Det måtte og bønderne forbydes at rejse til torvs den lørdag, de har ladet sig tegne til skrifte og alters, og hellere opsætte det til en bekvemmere tid; thi da der på sådanne rejser går stor uorden for sig, er de ikke så skikkede til så gudelig og hellig en forretning. Ligeså var det fornøden, at de ved gilder og højtider, som vel ikke kan forhindres at holdes på søndagen, de om brændevinsdrik udgangne forordninger noget bedre måtte iagttages, som de langt fra ikke bliver.

c) Fornemlig måtte det bønderne strengelig forbydes at handle imod lovens pag. 477, art. 32.¹⁸ Thi da græspenge, de bøder og straf, som efter byens vedtægt skal udgives, tvært imod denne lovens bydende ikke bruges til andet end til gilde og drik, og derved endog går så stor ondskab for sig, at de uden mindste årsag sætter straf på gærder og andre ting for den eller den, som de er vrede på, eller som er fattig, hvoraf følger ofte klammeri og slagsmål samt banden og sværgeren og anden Guds fortørnelse, som fornemlig skal afgøres og forhandles om søndagen.

d) Og da bønderne i de byer, hvor der er kro, eller, hvor der ikke er kro, dog hos en anden bonde, som køber brændevin at udsælge, samles om søndagen til at holde drikkelav, og ved fuldskab såvel som kortspil ofte øder den del penge, så burde den ... til opseere beskikkede gårdmand ligeledes have opsigt dermed og have ret til at pante både sælgeren og de drikkende for en vis penge, og dersom han forsømte det, da at betale selv mere.

Disse er mine uforgribelige tanker om søndags vanhelligelse og forsømmelse; thi når man dog kan være så lykkelig, at få såvel gamle som unge af menigheden til at søge kirken, kan man med prædiken og katekisation dog søge at indprente dem nogen Guds kundskab, hvoraf man kan håbe, at tro og gudfrygtighed skal fremvokse.

Lynge-Kronborg herred

Rasmus Henriksen Garboe. Tikøb-Hornbæk-Hellebæk. Provst. 24. november 1773.

[*Provstens følgeskrivelse til biskoppen*]

Hermed sendes underdanigst gejstlighedens betænkning om sabbatens helligholdelse i mit herred. [Fortsættelsen handler om andre emner].

18. Forbyder at bruge bøder efter byens vedtægt el. penge for græsning til gilde og drik. De skal bruges til gærder, grøfter og anden byens bedste.

[Provstens betænkning]

Det er at beklage, og intet er vissere, end at sabbaten ikke med den tilbørlige retsindighed bliver helligholdet på landet. Der begås mere synd blandt almuen på søndage og hellige dage end søgne dage. Det kan ikke være andet, så længe sommer- og majgilder, julestuer og ungdommens forsamlinger til dans og ølgilder i kroerne eller andre huse om søndagen tillades. Det var ikkun at ønske, at man i guds frygt kunde optænke råd og middel, hvorledes Gud kunde få sin ære og sin dag helliget på de hellige dage, da Guds ord og vore prædikener, de kgl. sabbatsforordninger intet kan formå og udrette.

Mine ringe tanker til sabbatens helligholdelse er følgende:

1. Hver oldermænd i by eller på leg [vel = lægd] måtte beskikkes og tilholdes at have indseende med sine bymænd angående deres gudsfrygt, og tilholde dem at søge kirke med deres børn og tyende om hellige dage, at holde sig fra trældomsarbejde og syndig gerning, og findes der ulydighed, da at angive det for præst og øvrighed, og skulde han selv være en sabbatovertræder, da at give dobbelte helligdagsbøder.

2. Måtte bryllupsgæstebud afskaffes om sabbaten, da alle eller de fleste går til brudehuset, få til kirken.

3. At alle måtte tilholdes at søge deres egen sognekirke, thi under det skin at søge nærmeste kirke bliver de fraliggende byer og leger [lægder] fra kirken halve år.

4. Fogderne og forstanderne¹⁹ måtte befales af øvrigheden at holde ungdommen og konfirmerede til læsning i kirkerne og byerne, og at præsterne måtte holde slige forsømmelige fra Herrens bord.

5. At degnene måtte befales ved et *monitum synodale* at have indseende hver søndag med menighedernes kirkegang og observere de flittige og forsømmelige.

6. At helligdagsbøder måtte deles imellem fogden, forstandere og tingmænd, som havde indseende med sabbatens helligholdelse og ungdommens læsning.

19. Det er ikke klart, hvad der i denne forbindelse menes med forstanderne.

[*Provstens følgeskrivelse af 10. november til herredets præster. Den indledes med biskoppens skr. til provsterne af 1. november 1773 og er tillige med disses beretninger skrevet på ét ark, som har cirkuleret mellem dem*].

Omsendes til de herrer brødres betænkning, på hvad måde Gud kan få sine til Ham helligede dage og sin ære frem, at vor gudstjeneste kan være Ham behagelig.

Frederik Jørgensen Abelschou, Asminderød-Grønholt-Fredensborg.
11. november 1773.

Hovedårsagen til helligdagens vanhelligelse og Guds fortørnelse er dels den fordel, som almuen på landet indbilder sig at have af deres søndagsarbejde, samt den ondskab, der findes hos en del husbønder, der aldeles ej under deres tjenestefolk den frihed om hellige dage endog at gå i kirke, men opsætter visse slags arbejder til om søndagen, dels den frihed, med hvilken de kan forrette deres arbejde, da ingen på landet ser efter sligt, og præstens formaning herudi frugter kun lidet, da sådanne jordisk sindede mennesker må have noget, som de kan finde enten i pungen eller på kroppen. Endelig er den allerstørste årsag til helligdagens vanære de i byerne uforholdne små kroer; thi så længe de bliver ved, kan uorden aldrig hæmmes; thi der er samlepladsen, hvor mangan bonde sidder den ganske søndag og natten med, øder det, han og kone og børn skulde leve af, og når sådanne drankere kommer hjem, må konen lide derunder; ja, det som er det beklageligste: den uskyldige ungdoms forførelse. Thi på sådanne steder samles den små ungdom for at se til, og når de i nogle år har været tilskuere, bliver de med tiden og årenes tiltagelse færdige kompagnibrødre i alle lasters bedrivelse. Skal derfor Gud nyde sin ære, må sådanne kroer aldeles afskaffes, da de har intet af rejsende, men må alene leve af den ugudelighed, som den ene nabo forfører den anden til.

Peder Christian Pedersen Top, Karlebo. 11. november 1773.

Årsagen til helligdagens misbrug, fornemmelig om sommeren, er dels bøndernes hus- og markarbejde, hvorved tjenestefolk hindres ej alene fra prædiken, men endog fra den til deres undervisning så umiddelige katekisation, dels bøndernes sommerriden og de dermed føl-

gende ølgilder samt utilbørlig krogang, hvorved såvel gamle som unge afdrages fra ordets hørelse og fra al alvorlig eftertanke om det, som de kan have hørt. Det var at ønske, at forordningen om sabbatens tilbørlige helligholdelse måtte fornyes og derover alvorlig holdes.

Peder Discher, Birkerød. 15. november 1773.

Jeg har årsag, på vedkommende sted at indgive mine ringe tanker herom. [Jf. hans efterfølgende beretning, som er indsendt uden om provsten direkte til biskoppen].

Peder Discher, Birkerød. 24. november 1773.

Eftersom jeg tror at have særdeles årsager,²⁰ umiddelbar til Deres højædle Højærværdighed at indsende denne efterretning om søn- og helligdagens misbrug her i menigheden og mine ringe tanker om midler derimod, så beder jeg allerydmygt, at dette må gunstigst holdes mig til gode.

Søn- og helligdagene forsømmes og vanæres her i menigheden på følgende måde:

A. Foruden hvad som sker hemmeligen og i husene, drives næsten alt slags markarbejde åbenbare om søndagen. Gærdsel udvises af skovfogderne, det hugges, ages til gårderne, og disse lukkes. Andet brænde hugges og føres bort af skoven; tørv skæres, skrues og ages hjem; gødningen udføres på ageren og strøes; alt slags arbejde, som forefalder ved høet og sæden, forrettes, endog i de år, når høstvejret er bestandig godt; ligeså alt, hvad der forefalder ved at bygge, af kørsel, tømrer-, murer- og tækkearbejde. Skal noget købes og sælges, sker det snarere om søndagen end en anden dag. Af dette anførte sker alle slags, endog imedens gudstjenesten varer.

B. Kramboder og værtshuse står åbne, og deraf udsælges om søn- og helligdagene ligesom de andre.

C. Det publique og kongens arbejde drives om søn- og helligdagene som til andre tider. Reparationer ved Hirschholm²¹ og Sophien-

20. Hvad disse er, kan næppe fastslås. Nærmest ligger det vel at tænke på et modsætningsforhold til provsten, jf. det korte, kølige svar til denne.

21. Hørsholm slot var et ældre slot, som Sophie Magdalene i 1730'erne lod næsten totalt ombygge og siden benyttede som enkesæde. 1770-71 holdt hoffet til her, og en stor del af Struensees kabinetsordrer udgik herfra. Siden har slottet stået ubeboet og blev kun nødtørfigt vedligeholdt. Frederik 6. lod det nedrive.

berg²² slotte fortsættes uden forskel. End ikke påskefesten er bleven sparet. Endnu i denne sommer nedrammes pæle ved slottet om søndagen, og mandagen holdes fri. Til en vejs brolægning drives arbejdet på denne tid uden ophør.

D. Uden at melde om Struensees tid, da der hver søndag var en fastsat jagt, som begyndte tillige med gudstjenesten på Hirschholm, så er her allerede før den tid af jagtbetjenterne anstillet jagter om søndagene, hvorved bønderfolket må gøre tjeneste.

E. Siden den bevægelse var på Hirschholm for nogle år siden for at få en egen kirke og gudstjeneste, lader det, som indvånerne der med flid vil vise, at de ingen lyst har til at komme her til kirken. De, der især skulle foregå andre med et godt eksempel, er de forsømmeligste. Vor amtmænd, som bebør en gård her i sognet,²³ kommer aldrig her til kirken, holder og sin communion i København hos hr. hofprædikant Qvist. Man siger, at nu og da bliver af en student holdet en stueprædiken.

F. Deslige eksempler kan ikke andet end gøre en slem virkning hos almuen i henseende til søndagens helligholdelse, ihvor meget der end bliver talt og vidnet derimod. Kroerne besøges mere end kirken. Søndagens formiddag anvendes i det mindste til arbejde, og eftermiddagen tillige med natten til drik og kortenspil.

2. Nogle midler, som ... synes tjenlige til at forekomme sådan misbrug:

A. At de unødvendige kroer, der er til ingen nytte for rejsende, men til fordærvelse for sæderne og til hinder for Guds ords virkninger, bliver afskaffede, og at den sædvanlige sommerriden, der har en række af søndags ølgilder, megen uordentlighed og liderlighed i følge med sig, bliver indskrænket.

B. At de til søndagens vanhelligelse forførende eksempler såvidt muligt bliver formindskede. Dertil var måske tjenligt, dels at alle reparationer ved slottene og andet publique arbejde blev aldeles forbudt at foretages om søn- og helligdagene, dels at øvrighedspersonalet og andre embedsmænd blev formåede til at give gudstjenesten og søndagen den tilbørlige ære. Et middel hertil kunde vel være, at de

22. Slot i Hørsholm sogn, som Sophie Magdalene lod Eigtved opføre 1744-46. Det meste er nedrevet omkr. 1800.

23. Henrik v. Levetzau, amtmænd over Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm amter 1771-1805. Ejede og beboede 1771-99 Køkkedal i Hørsholm sogn.

Under en af de hårdeste krisetider for landets daværende hovederhverv, landbruget, fandt Christian 6. og hans dronning Sophie Magdalene det på sin plads foruden det særdeles kostbare Christiansborg slot også at opføre Hørsholm slot og de to mindre Sophienberg og Eremitagen. Kun det sidste er bevaret til vore dage. Fra Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, II, Kbh. 1764.

blev forbundne til at forsyne sig med attest om deres gode forhold i denne henseende, hver gang de skulde modtage deres løn.

C. Trolovelser og bryllupper, som på landet holdes om søndagene, forårsager meget ofte, at gudstjenesten opholdes og kedsommelighed opvækkes. Herforuden hændes det og, at en og anden af følgeskabet kommer halv beskænket i kirken og giver forargelse, uden at melde hvad som sker siden efter. Nu er vel de store trolovelser og bryllupper, hvortil anrettes med spisning, allerede forbudne.²⁴ Men for at vedligeholde orden i gudstjenesten, for rent at tilstoppe denne kilde til søndagenes vanhelligelse og for at sætte præsten i sikkerhed, var det måske godt, når alle trolovelser og bryllupper blev forbudne om søndagen.

D. I det Sachsen-Gothaiske blev udi Ernesti Pii²⁵ tid gjort den indretning, at landinspectores om søn- og helligdagene måtte rejse om på landet og give agt både på præsternes og menighedernes forhold. Om noget sådant kunde anbringes iblandt os, indstilles til højere eftertanke. Så meget er åbenbart, at de bedste anordninger, hvorpå vi ingen mangel har i disse riger, bliver uden nytte, så længe tilsyn og eksekution fattes.

E. Måske gjorde det og noget til gudstjenestens ære, om vor kirkesalmebog²⁶ blev forbedret.

Deres højædle Højærværdighed vil gunstigt tillade mig at føje dette ønske til, at skolevæsenet på landet endnu måtte tages i overvejelse. Skolerne står for den største del om året endnu tomme.

Den forbarmende Gud opholde, velsigne og glæde vor kære biskop.

Niels Hansen Møller, Bloustrød-Lillerød. 12. november 1773.

Her i sognet forsømmes Guds ords hørelse af de fleste. Mangfoldige kommer ej meget over 3 à 4 gange i kirken om året. Når her er først

24. Der sigtes til frd. af 14. dec. 1736 ang. hvorledes det må være bønderne på landet tilladt at holde deres bryllupper, trolovelser og børnedåb om søn- og helligdage, så og at deres gilder og gæstebud samt spil og leg på de dage skal være aldeles afskaffede, og om de samme vil holde, skal det ske på en søgnedag i ugen, så at end ikke heller på den dag noget til Guds fortørnelse og menighedens forargelse begås.

25. Ernst den Fromme (1601-75), hertug af Sachsen-Gotha. Ivrig lutheraner, der viste stor omhu for skolevæsenet og gav sine lande en god forvaltning og hjalp landet på fode efter 30-årskrigen.

26. Hermed menes fml. Erik Pontoppidans salmebog, Den nye Psalmebog, fra 1740.

prædiken skal de sove og hvile sig af deres torverejse til København, og til sidst prædiken går de ofte hellere til kroen og andre steder end til kirken. Mange passer deres kulminer,²⁷ andre læsser og kører til torvs om søndag eftermiddag, ja det kommer mig for, ligesom det regnes for en skam nu om stunder, når nogen vil være en flittig kirkegænger.

Deres sommerbys ridende tog 3 dage unyttig bort, neml. søndag, mandag og tirsdag, og følgen heraf var desuden denne: en ung pige blev besvangret ved en ægtemand, en anden nylig konfirmeret pigebarn fik tyverygte. Man beskyldte hende, at hun havde beholdt de penge, det høje herskab havde givet hende, klædte hende ud på hjemvejen og visiterede hende. Siden hørtes en skrækkelig skrigen, larmen, spillen og dansen hver søndag omkring majtræet straks efter prædiken.

Og om vinteren forsømmes ej julelege og andre liderlige sammenkomster, hvor koner og piger skal være nok så slemme i at gå til kroes om nattetider som mandkønnet.

Skulde den i loven anførte herlige kikedisciplin ikke kunne bringes i stand og gang ved at give præsterne fuldmagt ved den verdslige øvrighed til at udøve samme. Var det ikke godt at præsterne fik edsvorne medhjælpere, og at disse nød nogen godtgørelse for deres møje og tilsyn i sognene med vejarbejdes eftergivelse og deslige små ting.

Regimentsskrivere, amtsforvaltere, ridefogder og deslige er de, som bønderne mest frygter her på landet. Og hvem ved ikke, at disse tillige med birkedommere er belæssede med mange store og vigtige forretninger, så de ej kan holde over den anordnede politi på landet. Var det da ikke godt, om en mand blev beskikket til visse sogne med kgl. fuldmagt og andre mænds ledsagning til at visitere kroerne, og inden han fik sin løn da at forsyne sig med præstens attest. Når der er kuns en bymark mellem 2 diverse kromænd som her i byen og sognet, så forcerer den ene den anden til at skænke for drankere både nat og dag. Var det da ikke godt, at de unødvendige kroer blev afskaffede, og de konstituerede kromænd blev tagne i en hellig ed på at rette sig efter kongens forordninger om krohold, og i mangel af sammes efterlevelse da at straffes exemplariter som meeneder og modvillige lovens overtrædere.

27. Kulmiler til brænding af trækul.

Holbo herred

Jørgen Jensen Gad, Vejby-Tibirke. Provst. 19. november 1773.

At søn- og festdagens helligholdelse både forsømmes og ved adskillige laster vanæres, er desværre alt for sandt, endskønt på forskellig måde og i mere og mindre grad i ét sogn og herred end andre. Her i Holbo herred begås sabbatens vanhelligelse:

1. Ved den offentlige gudstjenestes forsømmelse både af forældre og børn, af husbonder og tjenestefolk.
2. Ved samling til drik og kortspil, ved majgilder og keglespil, hvilket sidste giver anledning til trætte, sværger og banden.
3. Og for alle ting julelegen, hvorved megen ugudelighed begås.

På dette syndige uvæsen at råde bod, beror efter mit ringe indsigt på 2 ting:

1. At udfinde en vis måde til disse overtrædelsers åbenbarelse.
2. At den fastsatte straf uden forskel bliver straks eksekveret.

Til det første at erholde måtte i enhver menighed være en opsynsmand, der flittig måtte inkvirere hver søn- og festdag og antegne alle dem, som enten ved Guds ords forsømmelse eller på andre ovenmeldte måder vanhelligede sabbaten, hvilken fortegnelse burde præsten hver mandag forevises, som skulde påtegne samme og forklare omstændighederne til overtrædelsens enten frikendelse eller straffens formildelse eller forøgelse. Og hvor letteligen og bekvemmelig kunde ikke dette udrettes af de fattiges forstandere,²⁸ dersom man ikke tid efter anden havde afskaffet disse. Men nu står de alene i forordningen,²⁹ men savnes i sognene, og derfor går det så ukristelig til med det fattiges væsen som med sabbatens helligholdelse, og ingen bedring kan ventes, så længe præsten ikke får en redelig og retsindig tilsynsmand i begge tilfælde, som dog en gerne kunde forrette[?], når ham blev tilstået at være fri for hoveri, hvilket tilforn var fattiges forstandere accorderet.

28. Hvad der menes med, at fattigforstanderne er afskaffet, er ikke klart. Måske er der tale om de 3-4 medhjælpere i hvert sogn, som skulle bistå præsten i hans pligter inden for fattigforsorgen. Af teksten fremgår, at der er tale en gradvis udvikling.

29. Fattigvæsenet på landet hvilede på frd. af 24. sept. 1708 om betlere i Danmark, såvel på landet som i købstæderne, København undtagen.

Til det andet at opnå skulde ermeldte fortegnelse dommeren som politimester på landet straks tilsendes, hvorefter han næste tingdag, når forseelsen enten var tilstået eller bevist med 2 vidner, uden ophold og vidtløftighed skulde ved dom tilkende den skyldige at betale den bestemte mulkt, som straks af den nærmest boende foresatte øvrighed foranstaltes inddrevet. Og til den ende var fornøden, at slige vidner, der skulde føres, efter en dags foregående advarsel og citation af opsynsmanden skulde være pligtige at møde for politiretten. Måtte opsynsmanden tillægges en andel i disse bøder, var man desto vissere på, at øjemedet blev desto bedre opfyldt.

Strø herred

Christian Andresen Coldevin, [Torup]. Provst. Uden datering.

[*Provstens skrivelse til præsterne på et ark, hvorpå disse har skrevet deres beretninger*]:

I anledning af medfølgende fra ... biskoppen vil de kære brødre i Strø herred behage at melde mig Deres tanker herpå:

1. På hvad måde helligdagene i Deres sogne forsømmes og vanæres.
2. De tjenligste midler hvorved denne misbrug kunde forekommes.

[Provstens egen betænkning til biskoppen sidst på arket, se side 80].

Søren Mathias Pedersen Dorn, Melby. 16. november 1773.

Blandt andet, som efter mine tanker vanhelliger søn- og helligdagene, er når herskaberne eller deres fuldmægtige på sådanne tider befaler hoveriarbejde med rejser og andet, som kunde og burde ske de søgne dage. Så vanhelliger det og de hellige dage, når de, som med et opbyggeligt eksempel burde foregå deres underhavende, selv undertiden er de værste i at vanhellige og derved forarger dem, som de burde opbygge. Ingen burde ... straffes mer, end når de forseer sig, som burde lyse for andre. Blandt andet ønskede jeg gerne, at der måtte være stærk tilsyn, særdeles ved juletid, da mange synder ved deres forargelige julelegen, [og] ved fastelavnstid og om sommeren. Almuen eller blandt dem det unge mandskab på sine steder mer end andre med

deres sommer[!]³⁰ ofte liderlige og syndige fornøjelser, hvis følger er lediggang, drukkenskab, sabbathens forsømmelse og anden udyd. Men særdeles synes mig, at de som lørdag eller søndag kommer fra andre sogne, som det hændtes i mit sogn fra andre i dette år, at de, som ved deres ankomst forårsager tumult og bulder i fremmede sogne, som ønskede fred og rolighed, og skete sådanne efter min tanke ej, dersom de blev exemplariter straffede etc.

Peder Madsen Hoffmann, Kregme-Vinderød. 17. november 1773.

Til at opnå det kristelige og højst priselige øjemed med søn- og festdagens helligholdelse, da almuen i almindelighed tid efter anden er vant til en skammelig koldsindighed imod den offentlige gudstjeneste, hvilket onde har lige så mange kilder som undskyldninger hos de skyldige, vil det vist være højst fornødent, at den verdslige såvel som den gejstlige øvrighed med fælles årvågenhed og alvorlighed må træde sammen i en sand nidkærhed for Guds ære. Thi uden den gejstlige myndighed bliver understøttet af den verdslige magt, kan dette onde aldrig hæmmes, i hvor mange priselige anstalter og anordninger derimod er gjort eller kan gøres. Og det er unægteligt, at om nogle, kuns få, føres af en sand højagtelse for det guddommelige væsen til deres religions- og kristendoms øvelser, at den største del derimod gør intet uden af en trældoms frygt, allerhelst når de smigrer sig med håb om en skiden fornøjelse eller timelig fordel. Godt og tjenligt vilde det derfor være, om krohold, markarbejde, møllerejser, al slags hoveri og andet, hvorved sabbathsdagen vanhelliges, blev alvorligen forbudt. Men ikke nok, der må og være nøje tilsyn, at samme forbud helligen efterkommes, og i manglende fald de skyldige at straffes med en pengemulkt til deres sogns fattige, eller og, de fattige til bedste, at have forbrudt de varer, de om hellige dage således findes at omgåås med, det [= hvilket] den verdslige øvrighed måtte tilholdes uden ophold at foranstalte.

Bagge Nielsen Ussing, Lille Lyngby-Ølsted. 18. november 1773.

Søndagens vanhelligelse og den offentlige gudstjenestes forsømmelse sker især ved bøndernes idelige rejser til købstæderne på de hellige

30. Meningen er fmlt.: deres ofte liderlige og syndige sommerfornøjelser.

dage med tørv, brænde og hø, hvorfor bonden fører da varer hjem igen. Dette vil ikke hæmmes, om det ej bliver købstædmanden forbudt om hellige dage at imodtage og købe slige ting af bonden, og tillige ikke på de dage at må udsælge sine varer til bønderne. Dernæst vanhelliges sabbathen ved de unge karles drikken om sommeren fra pinse til mikkelsdag hver søndag i en og anden by i anledning af majriden, hvor den bruges eller ikke bruges. Såvel som og ved bøndernes samling i kroerne eller andensteds til drik, ved byens regnskaber om søndagene, samt i nogle byer ved de unges sammenkomster til den virkelig letfærdige julelegs øvelse fra jul til fastelavn, hvilket alt vel er forbuden ved loven og forordninger. Men hvis embede det er, og hvem det egentlig tilkommer at holde derover på landet, er i det mindste *in praxi* ubekendt.

Andreas Severin Pedersen Balle, Tjæreby-Alsønderup. 19. november 1773.

De af hr. Ussing anførte ting øves i mine sogne og fornemmelig i annexet ret besynderlig, formodentlig formedelst mere nærhed ved købstaden og fattigdom, dels og nogles liderlighed. Især er al slags høstarbejde om søndagen sædvanlig både af gårdmænd til dels og husmænd. Herforuden er helligdagene næsten overalt ingen sådanne i henseende til Guds ords hørelse; da jeg altid kan være vis på at have få tilhørere, uden så er, at communion eller andre forretninger fører nogen til kirke. Imidlertid er flokkene store i deres drikkeforsamlinger, og i smuttekroerne findes en del under prædiken, endog i kirkebyen. Men så længe een som anfører tør sige, at han kan gøre, hvad han vil, så kan man vidne, men forgæves, for et ondt hjerte, og det er vel de flestes. Men hvem skal her have inspektion og anmelde? Præsterne bør vel; hvad sker da deres indkomster? Jeg siger det ikke af frygt for mine, men hvor få har hjerte eller er stærke nok til at ofre noget, og når så ikke er, så falder vel sagen igen. Dog Gud kan reparere Zions mure.

Erik Vilhelm Jørgensen Qvist, Skævinge-Gørløse. 22. november 1773.

Årsagerne til sabbatens overtrædelse er tydeligt nok tilforn demonstreret i anførte. Men det kommer nu an på, at den verdslige arm assisterer den gejstlige med største alvorlighed.

Carl Christian Hansen Eller, Strø. 22. november 1773.

De om sabbatens helligholdelse udgivne forordningers håndhævelse synes det bekvemme middel til at fremme orden og ret brug samt at hæmme uorden og misbrug.

Christian Andresen Coldevin, Torup. Provst. 25. november 1773.

Siden lovens helligbrøde er sat så højt, at vore tiders slette tilstand ej kan af forbrydere udredes, så bliver de heller ikke krævede derfor. – En mådelig mulkt for helligbrøde, og som stricte af den verdslige arm burde holdes over, og henlægges til sognets fattige samt skolebøger, vilde udvirke meget. Når et par af de skikkeligste mænd i sognet blev efter præstens forslag sat af den verdslige øvrighed til opsyn, og at nyde en del af mulkten, kunde man vente forandring. Men i hvor mange priselige forordninger om sabbatens helligholdelse haves eller fås, kan det ikke hjælpe, når ikke en alvorlig anstalt til efterlevelse gøres. – For resten refererer jeg mig til det, som foran af herredsbrødrene er mentioneret.

Lynge-Frederiksborg herred

David Henrik Schindler, Jørlunde. Provst. 15. november 1773.

Jeg har den ære ... at melde mine ringe tanker, hvad der kunde være til forbedring, at søndagen i særdeleshed såvel som festdagene ej så skammelig ved misbrug og laster skulde vanæres. Enhver må tilstå, at den kgl. forordning af 22.[!] ³¹ marts 1735 alvorligen befaler sabbatens helligholdelse, men den har hidindtil vist liden frugt hos de fleste. Hvad jeg derfor både ved, har set og hørt til søndagens vanære, som alvorligen burde at forbydes, er følgende:

1. Burde det ... alvorligen forbydes, at bønderne skulde sælge deres sæd, hør, halm eller andre deslige varer om søn- og festdage, hverken til små købstæder, kroer eller andre omliggende steder. Ej heller måtte det tillades at skove, hente tømmer hos købmænd i de små købstæder, hvorved de arme kreaturer længe må stå uden for dørene

31. Fejl for 12. marts.

og hænge med hovedet, når ejeren sidder inde og fylder sig tit og ofte uden måde, hvoraf flyder et uskikkeligt væsen, eder og bander, tit og ofte nattesæde.

2. Var det højlig fornøden, at hoveriarbejde måtte opsættes til andre dage, og søndagen fritages, uden den højeste nødvendighed udkrævede det. Erfarenhed har lært mig det, at når jeg er kommen for at visitere om søndagen, er tjenerne rejst til hove.

3. Har jeg erfaret, at så snart som gudstjeneste er forbi, har sognefogden adskilligt på kirkegården at tale med bønderne, hvorved det Guds ord, som de har hørt, ved tankernes adspredelse og unyttig sladder forglemmes, desårsag forvares ej foden[!], førend de går til Guds hus, og mangan en kommer og går som en dåre.

4. I almindelighed har bønderne deres gadestævne lige så vel om søndagen som de andre dage, hvilket er meget forargeligt, da Satan dér tit og ofte holder aftensang, og de penge, som de ved pant inddriver, anvendes samme dag til at drikke op på mange steder. Jeg har formået min sognefoged til, at det sidste ikke sker mere her i byen, men pengene anvendes til byens nytte.

5. Jeg har exerceplads hos mig. Flinter med andet står i et skab udi våbenhuset. Støjen og latter er beredelser til kirkegang. Undertiden kommer mandskabet i kirken, undertiden bliver de borte. Til katekisation indfinder sig ingen.

6. På nogle år har bønderne høstet lige så stærkt om søndagen som om de andre dage. Den ... kgl. forordning om sabbaten taler om den sag med vilkår; men enten det er stadigt eller ustadigt vejrlig, går høstarbejdet lige fort for sig. Det var at ønske, sådant trældomsarbejde mere kunde indskrænkes.

7. Den ... kgl. forordning giver bønderne forlov at holde gilder om søndagen med indskrænkelse. Hvad mig angår, kommer jeg aldrig til noget gilde; dog ved jeg, her i sognet sker i almindelighed intet åbenbare forargeligt. Om det så går til på andre steder her i herredet, ved jeg ikke.

8. At lade udtappe øl, brændevin og vin til fylderier for borger og bonde i de små købstæder og kroer om søndagen var meget højlig fornøden at forbydes under vedbørlig straf ...

Ølstykke herred

Fra Ølstykke herred foreligger et 8-sidet ark, der begyndes med biskoppens skrivelse af 1. november 1773 og har cirkuleret til påtegning af herredets præster. Provsten har skrevet sin betænkning sidst på arket. Fra herredet foreligger desuden særskilt den lange beretning (side 87) fra den tidligere provst og præst i Stenløse-Veksø Jacob Nielsen Muus.

Christopher Didrik Johansen Friedenreich, Farum-Værløse. 18 november 1773.

Jeg har ladet dette cirkulære ligge over hos mig en dag for imidlertid at sende bud efter de forordninger, som er udgivne. Men ingen af ejerne var til stede.

Det er umuligt at skrive noget tilstrækkeligt uden [man] har loven og forordningerne for øje.

Før jeg vil lade dette længere henhvile, nævner jeg alene:

1. Ingen indretning har virkning, uden de nødvendige midler bruges. Når den verdslige øvrighed ej vil våge over forordningers fuldbyrdelse, frugter intet. Uforholden arbejde under prædiken, krosiden, spil, nattesværn har sin straf, men når bliver den fuldført?

Rettens middel har sine politibetjente: tingmændene. De kunde bruge dem, men en tingmand, som skal have sin omgang med og brød af sognet, tier gerne stille. Lad den opsigt byttes, at en tingmand har opsigt i en anden sogn, de gør da deres pligt upartisk. Lad dem få del i bøderne.

2. Processens måde bør forkortes. Når en præst angiver sådan uorden, eller 2 andre, bør de stå til troende. Ingen vil vove at gøre angivelse uden at være vis på sagens rigtighed. De vidtløftige politiforhør, hvor bondestandens forsvar skal have sin del, gør dem alle fortrædelige. Når endog rettens middel har dikteret en straf, skal amtmandens kontor give sit samtykke og afsige dommen. Hvilken kontrakt i en politisag.

3. Rettens betjente bør ej for meget betynges. Jeg sætter den cas: en findes i drukkenskab den dag, han har været til alters, loven p. 243. Så snart præsten er kommen i sand erfaring om dette, melder [han] det. Rettens betjente kan uden et vidtløftig tingsvidne, uden stæv-

nemål lade dem indkalde, spørge vidnerne om sagens rigtighed og i stedet for en udskrift af forhøret give et bevis: at N.N. ved det holdte forhør er fundet skyldig i den last, så kan lovens straf bringes i drift.

Får jeg forordningerne, inden dette har cirkuleret, skal jeg nøjere forklare mine begreber.

Henrik Frederik Christiansen Prom, Slagslunde-Garløse. 22.
november 1773.

Er der en sag, som fordrer grundig besvarelse, så er det foresatte spørgsmål: Hvorledes sabbatens og hellige dages vanhelligelse kan hæmmes og om muligt afskaffes. Men dertil fordres større indsigt i lov og forordninger, i politi og det publicque væsens bestyrelse, end den jeg ejer. Jeg vil derfor her ikkun kortelig igentage, hvad jeg *in extenso* har ved en anden lejlighed og på et andet sted udladt mig om, nemlig:

1. Burde det aldrig være tilladt at holde soldaternes exercitsmøde om søndagen; thi derved hindres både officererne og de gemene folk fra at søge Guds hus, og derved statueres et ondt eksempel for andre stænder, der tænker lige så vel at have frihed til et og andet af sit arbejde som disse til deres formente højstnødvendige.

2. Burde det aldrig være fogderne eller nogen oppebørselsbetjent tilladt at indkræve enten ekstraskatten eller andre publicque (jeg vil ej engang nævne private) udgifter på nogen helligdag, hvilket dog bestandig sker, uanset at mængden derved hindres fra at søge kirken, men derimod tages anledning af at søge kroen, ja hendrive og ende dagen med svir.

3. Bonden burde aldrig, som altid sker, opfordres til og begive sig på hoverirejser just om søndagen; thi dette forårsager, at skylden sættes på øvrigheden, men at kirkerne er på de dage næsten tomme.

Det urigtige ordsprog: Kongens tjeneste går for Guds tjeneste, stifter i dette som i mange andre stykker meget ondt. Thi skønt vore retsindige og kristelige konger aldrig har søgt at opsætte sig over Gud, så tager dog de, som har liden eller ingen højagtelse for de guddommelige ting, og de mindre fornuftige deraf anledning til mishandling i en sag, for hvilken intet forbud er, og altså ingen udtrykkelig straf fastsat, men enten tillades eller ses igennem fingre med.

4. Da det er vedtægt over det hele land, at hvad en by eller et sogn i fælles sag har at handle, gemenligen sker om søndags eftermiddag, så

burde sådant strengeligen forbydes, ej alene fordi sabbaten i sig selv ved denne handel vanhelliges, men endog de fleste tider meget ilde endes med drik, eder og bander samt fuldskab, det bondens jordiske paradis. Sådant sker de fleste tider, når bæster og kreaturer indbrændes til græsning og derfra igen udløses, når der skal egnes,³² når bøder gives for, hvad som af fremmed og løst kvæg optages, når der gøres gærde- og markegang med mere. Ej at glemme tyregilder, mikkelsmesseaftensgilder, sommergilder, til hvilke de unge karle, ja mange steder drenge og piger hver søndags eftermiddag under dans og spil fortærer fjerdinge, halve tønder og mere øl, samt nogle pottes brændevin, julestuer og deslige.

5. Burde det aldrig være nogen tilladt på søn- og hellige dage at holde trolovelser, bryllupper, barsel- og kvindegilder item begravelser. Thi ved disse lejligheder går det aldrig så stille til, at jo gudstjenesten lider noget derunder. Og jo mere prægtigt det ved sådanne lejligheder går til, jo flere folk hindres derfra at bivåne gudstjenesten, og jo mere bliver helligdagen vanhelliget. Ej at melde det, som egentlig ikke hertil hører, at mange ved sådanne lejligheder ødelægger deres timelige velfærd. Sådanne gilder burde derfor aldrig tillades uden for de formuende efter ansøgning, påtegnet af præsten og forvalteren, og endda aldrig uden på en søgnedag og efter, at noget klækkeligt var givet til de fattiges cassa, eller at der blev givet extraordinær consumption af, hvad der til et sådant gilde fortæres af øl og brændevin, kød og fisk, smør og brød, specier og jeg ved ikke hvad; thi det er hartad unævneligt og utroligt.

6. Burde der alvorligen og til punkt og prikke af den verdslige øvrighed og uden vidtløftig proces holdes over de om sabbaten udgangne kgl. forordninger, og den ene mand understøtte den anden til at opnå monarkens gudelige hensigter. Men hvad sker, når præsten angiver, og politimesteren enten tier stille eller, om der sker stævne-mål, de skyldige enten aldeles ikke straffes eller så lemfældig, at det med spot beles og giver anledning til en glad dag i liderlighed? Jeg skriver af erfaring; thi sådant noget er hændet mig selv.

7. Burde fogder og tingmænd (der for den befrygtelige partiskheds skyld ikke måtte antages af bondestand) tillige med byens oldermand være politiadjutantere eller betjenter for at have opsigts med ordenen

32. Fmtl. det samme som opegne: tilegne sig el. udtage sine kreaturer blandt dem, der går på fælden.

og angive, hvad uordentligt der blev handlet. Var det ej des højere fornødent, så var det godt, at præsten blev uden for angivelsen; thi det har dog skadelige følger, at folk i denne stand skulde være bussemænd.

Mathias Larsen Bech, Snostrup. 23. november 1773.

Mine ... tanker om at hæmme sabbatens vanhelligelse og forsømmelse samt andre i svang gående laster er kortelig disse:

Her sættes forud, at den verdslige magt og øvrighed våger over de udgivne forordningers fuldbyrdelse, og uden slig årvågenhed nytter alle gode anstalter intet. Desforuden har jo alle uordener deres straf, men her ses igennem fingre dermed.

Hvad er da årsag til sabbatens vanhelligelse og forsømmelse?

1. Soldaternes exercitsmøde om søndagen gør intet til sagen; thi både officererne og de gemene kan efter forordningen tilholdes at holde op med exerceren under tjenesten og imidlertid gå ind i Guds hus for at høre prædiken og efter tjenesten at bivåne katekisation.

2. At gøre hoverirejser om søndagen burde ingenlunde begæres.

3. Underskriver jeg med velærværdige hr. Prom, at ingen trolovelser, bryllupper eller begravelser burde holdes om søndagen, og den umådelighed med æden og drikken, som går i svang ved trolovelser og bryllupper burde indskrænkes; thi een dag til sådan forlystelse synes at kunne være nok; men her tages tre på fjerde dag hertil.

4. Er det en hovedårsag til sabbatens forsømmelse, at der i de små købstæder omkring os om søndagen drives den stærkeste handel ogandel. Sligt forvolder, at bonden om søndagen rejser hjemme fra og forsømmer Guds hus.

Vilhelm Billeschou, Ølstykke. 26. november 1773.

At tilkendegive, hvorledes søndagen her i sognet vanhelliges, og at opgive sikre midler herimod, skulde nu efter touren være min pligt. Jeg har desværre årsag til at føre samme klagemål over sabbatens vanhelligelse som på andre, dels med uforløst arbejde om søndagen, endog i sommer, da vi havde sådant bestandigt godt vejr, dels med at rejse om søndagen til de omliggende små købstæder, som den bekvemmeste dag for bonden at sælge og købe – ej at tale om hoverirejser om søndagen.

Vi har gode forordninger nok herimod. Deres fuldbyrdelse vilde sandelig være kraftig nok til at hæmme sabbatens overtrædelse, men så længe den verdslige øvrighed ej nøjere våger over deres iagttagelse, nytter alle gode anstalter intet, og altså ej heller at skrive mere derom. Ellers underskriver jeg ganske, hvad de velærværdige herrer brødre har skrevet derom. Dette alene vil jeg lægge til, at når en præst må nødes til at angive nogen uorden, burde hans navn under straf forties, at han ej skulde vorde hadet af sin menighed, og endnu mindre offentlig tilkendegive hans navn, hvad virker dette?

Rasmus Poulsen Gjellerup, Stenløse-Veksø. Provst. 2. december 1773.

De her i sognene som andetsteds i svang gående laster, hvorved helligdagene både forsømmes og vanæres, er:

1. Den overhåndtagende drukkenskab og nattesværn i kroerne, hvorom er forordninger nok; men ingen har indseende dermed, og uden dette kan ingen uorden hæves, i hvor gode anstalterne end er. Vi har forordninger, der byder, at ingen kromand må skænke uden for rejsende, eller hvem, der lader hente til sig i huset, og at ingen af byens folk må være siddende i drikkelaug; men det sker dog frit og ubehindret, som det var aldrig forbudt. Årsagen er, at ingen tager sig deraf; thi det er almindeligt, at når en bonde kun betaler sine skatter i rette tid, bekymrer den verdslige øvrighed [sig] kun lidet om hans liderlighed, skønt han derfor anklages. Og vil præsten være hans angiver, som han ofte nok må nødes til, kan han gøre sig en vis regning på mange fortrædeligheder. Et ikke utjenlig råd herimod skulde det blive, om angiveren (en tingmand eller hvem dertil måtte udvælges) fik del i bøderne. Og den berettigede angiver burde selv at straffes, når der blev ham overbevist, at han så igennem fingre med nogen.

2. Jeg og mange flere er af samme mening som de kære brødre hr. Prom og hr. Bech, at trolovelses-, bryllups- og begravelsesgilder aldrig burde holdes om søndagen. Guds tjeneste sinkes derved meget, hvor en præst har 2 sogne. Ej burde det tillades, at der ved de fleste bryllupper holdes gæstebud til på 4. dag, hvorved der fortæres en utrolig hob af øl og brændevin til bondens ruin, tidsspilde, arbejdsforsømmelse og ungdommens vejledning til liderlighed.

3. Sommergilder for karle, piger og drenge fast den hele sommer igennem hver søndag eftermiddag er en uheldig samling for unge mennesker, hvorved både søndagen vanhelliges, og mange laster går i

svang. Og som det er en skik, at denne samling holdes gård fra gård, så burde den bonde exemplariter straffes, som låner sin stue til sliig en samling.

4. Ingen bondefoged skulde tillades at holde kro; thi han burde selv have opsigst med kroen. Men er fogden kromand tillige, passer han vist nok sin egen næring og gevinst og lader for resten andre ting løbe igennem det grove sold.

5. Det er og brugeligt, at bonden, som har lang vej til København, kører ubehindret med deres torvelæs om søndag morgen hjemme fra for at være betids om mandagen på torvet. Ligeledes drives, især om sommeren, en stærk handel med bonden i nogle af de små købstæder, som af vedkommende øvrighed både kunde og burde forebygges.

*Jacob Nielsen Muus, Stenløse-Veksø. Tidligere provst.*³³ 10. december 1773.

Velsignet og højlovet være Herren vor Gud, som har lagt sådan hellig flid og omsorg i vor allernådigste konges hjerte, også i at lade forhøre om sabbaths overtrædelse og andre laster på landet samt om deres årsager og råd derimod.

1. Årsager

Her i Stenløse og Veksø sogne, udi mine embeds nu 58. år og forrige, har de allerfleste tilhørere immer været, ære være Gud! af sådan ugemmen kirkegangsfliktighed, at Stenløse kirke højlig behøver den forhen ansøgte udbygning, såsom mange for det knappe rum må udeblive. Dog kan vor Herre have noget, ja! desværre! meget imod os.

Årsager til sabbaths overtrædelse og andet onde:

1. Satan, synden og verden.

2. De mange onde eksempler: Også enhver, som vil, kan tage ud fra København hver søndags- og helligdags morgen. De rejser ud på landet, landets folk kører did, ustraffet. Sådant mærker andre og gør ligeså. Nogle københavnsfolk kan om sommeren være en tid lang på landet og kommer snart aldrig i kirke.

3. Nogle har i forrige åringer, endog offentlig, foragtet, drevet spot med vor rene evangeliske religion, med salighedsmidler, med kirke-

33. Præst i Stenløse-Veksø 1716-63, provst i Ølstykke hrd. 1748. Efterfølgeren og svigersønnen Rasmus Poulsen Gjellerup var provst smst. fra 1769.

gang og den offentlige gudstjeneste. Sådant spørges til begrædelige følger.

4. Når bønderne siges til at yde skattekorn og at møde med det en mandag eller tirsdag, så laver de nærværende sig til om søndagen, og de længere fra kører da af sted.

5. Nu seneste høst måtte 2 à 3 sognes folk gå den hele søndag i strengeste trældomsarbejde på Frederiksborg hovmarker at høste og afmeje sæden. Nogle af dem bad om at måtte gå i kirke, men det [blev] dem nægtet. Så går det, desværre! nok andensteds.

6. Da de store højtiders 3. dag blev afskaffet,³⁴ straks var Satan så klog, menneskets hjerte så ondt, at højtidernes 2. dag mange steds bruges til mølle-, torve- og andre rejser, hvilket tilforn beklagelig er andraget.

7. Som de afdødes lig skal, efter loven, begraves på landet om søndage, så har bønderne den levning iblandt sig fra pavedømmet af, at ligesom de, straks efter reformationen, havde en skriftetønde, for længe siden ophævet, så dog endnu en ligtønde, den de kalder arte eller æreøl. Denne afgud sidder de ved resten af søndagen og ofte natten igennem, hvilket og burde ganske at afskaffes, da nok var, at de, som skal bære og følge, skænkes, til måde, i gården eller hus, såsom de igen levende er jo alligevel pligtige til at jorde deres døde.

8. Endelig og: Når bonden han kun betaler sine skatter, kerer fast ingen af de, hellers vedkommende, sig om, hvor ugudelig han er. Han kan leve i sabbaths overtrædelse, drik og dobbel, banden og klammer med mere, nætter og dage, så meget han vil.

2. Råd og midler

1. Vi må alle alvorlig og uafsladelig bede, at dog Guds rædsel og sande frygt må falde på os alle, og på alt folket i stæder og land, at vi ej skal synde, og at Gud vil opvække alle vedkommendes ånd til at holde over begge Guds budords tavler, også ved kraftigste anstalter imod alle grasserende landesynder.

2. I apostlenes tider straffede Gud selv nogle synder i menighederne, fordi den kristne kirke var da under sådan verdslig øvrighed, der tog sig intet af sådant.

34. Ved frd. af 26. okt. 1770 afskaffedes som helligdage 3. jule-, påske- og pinsedag samt 7-8 andre dage, bl.a. helligtrekongersdag og mikkelsdag. Forordningen er ikke, som jeg fejlagtigt har oplyst i note 13, side 60 i Bonden, kirken og skolen foranlediget af Struensee.

3. Præsterne, ved al tagen og given lejlighed, må trolig lære og formane imod alle laster og foregå menighederne med gode eksempler.

4. Præsternes medhjælpere skulde nok, efter loven, have indseende, give tilkende hvad uordentligt, bistå præsterne – – [præstens egne streger]. Men som de nyder intet for det, ikke engang frihed for rejser eller noget slags hoveri, så er de ofte borte, siger sig og fra det, som mig nogle gange er sket. Tilmed tier gerne den ene bonde med den anden, den ene er og gerne beslægtet med den anden, så der haves kun liden eller ingen nytte her på landet af deslige medhjælpere.

5. Hos jøderne fordom, ja! hos de hedenske romere var visse opsynsmænd autoriserede til at opagte, hvad enhver ernærede sig med, hvorledes og forholdt sig. Sådant skulde forekomme eller dæmpe hvad ondt og usømmeligt.

6. Hvis en eller anden retsindig og kristelig amtsbetjent, ja! om kun en ærlig og ædru udrider tog ud, nu her, nu der, på amtet, om og ikkun en gang om måneden, hvilket nok kunde overkommes, for at erfare, om nogen bonde, som så mange, lad og efterladen, hengiven til krogang og andre laster med videre: næst Gud, skulde det, hvor der skete, og hvor spurgtes, sætte frygt og skræk i skyldige og øvrige.

7. Ligeså: Hvis sognefogeder tilholdtes, under hård straf ved hver måneds udgang, at indgive til amtmanden, hvis nogen sabbaths overtrædelse eller slagsmål eller hvad forargeligt i by eller sogn begået.

8. Alle kørende, ridende, gående igennem byerne om søndagen skulde, når før, under eller noget efter kirketjenesten antræffes, også anholdes, efter omstændigheder mulkteres til byens fattige, og formenes at rejse videre den dag.

9. Kro- og værtshusmænd måtte, endnu een gang for alle strengelig forbydes, at de ej før eller under prædiken holder drikkevarer fal for indkommende gæster, eller, som ofte sket, tillade nogen imens at sidde der i slemmerier. De burde og aldrig have gæster, helst af byens folk, længere end til klokken 9 om aftenen, og hverken dag eller aften at skænke for nogen til drukkenskab.

10. Det højt at ønske, at al dobbel og kortspil, med alle, kunde afskaffes i kroerne og andre drikke-kroge på landet. Jeg har kendt den bonde, kommen fra torvs med 20 sld., der spillede dem og flere bort undervejs.

11. Den lønnesæd, bondens karle og halvkarle endnu vedbliver, uagtet den så ofte og strengelig forbuden, fordi ingen holder over forbudet. Den, foruden andre store ulejligheder, giver ungdommen

desmere nu at rutte med, nu skammelig at ågre med hos trængende husbonder og andre.

12. Af bemeldte sædløn kommer og de græsselige sommergilder fast i alle byer hver søndag eftermiddag. Hver karl giver hver gang en efter anden den fjerding øl med videre til lavet, som holdes gård fra gård. Og det mangesteds med slem alarm af trommer, her med fioler. Så samles karle, ofte og piger, holder det ud på natten, forsømmer dagen efter husbonds arbejde. Foruden andet i svang gående er det en jammer, at fast alle byens små børn tyer og dertil og fra barnsben vænnes til det samme. Nok har jeg for min del skreget og skrevet derimod! men uden enhver, næst Gud, gør sit, kan man ingen steds komme.

13. Har ungdommen tid til sådant, så kunde det, mod sådan den bedste og helligste tids skændigste misbrug være rådeligt, at degnen, hvor kun et sogn, at skoleholderen, hvor tvende, og hvor, uden for kirkeby ske kunde, skulde, hver søndag eftermiddag fra påske til michaeli, nu i kirken, nu i skolen, for ungdommen igennemgå den hørte prædiken, katekisere, synge psalmer, lære den adskillige bønner. Og hvo, som uden sag ikke mødte, skulde mulkteres på 4 à 8 sk. til fattige skolebørn og skolebøger. Blev derover holdet, var det til Guds ære og landets velsignelse.

14. Den himmelråbende synd, den overdådigheds ryggesløshed her på landet og i endel købstæder udi fastelavnsugen, da så mange i den tid, de som kristne i megen gudelig stilhed skulde lade sig til den højhellige fastetid, lever værre end vildeste hedninger, sommesteds endnu med den umenneskelige fastelavnsløben, og allesteds som i en privilegeret drukkenskab. Den kunde, næst Gud, hæmmes ved at holde over lovens bydende, og hvad forbud end måtte udstedes, nu og her på landet, ved at sige bønderne, da, i nogle dages rejse, eller i hvad andet hoveri, nu, ved at formene dem, aldrig i fastelavnsugen. Men ved martine³⁵ at holde byes-regnskab, og når så, dog aldrig selv at råde for byespenge til drik og ødselhed. Men oldermændene med fogeden skulde gøre rigtig beregning på pengenes beløb for amtmanden, som ser dem efter loven vel anvendte til byens sande bedste.

15. Den såkaldede, ja! så ødelæggende sommerriden, der holdes og endes med nogle dages fylder og anden ondskab, ønskes aldrig mere tilladelig. Fleste bønder kunde ej som andre fornuftige skikke sig i

35. Mortensdag.

nogen, helst sådan frihed. Skulde 10 af dem være i et laug og ikke fulde og klammervurne, så duede det ikke. For 2 år siden, ved ej hvordan, blev dem på Københavns amt bevilget nogen fastelavnsløstighed. Det spurgtes i andre amter til onde frugter. Et sted løb karle og piger væddemål på marken, da stærk frost, i deres bare inderste linklæder. Hjælp Gud! Hvilket skændigt syn for Gud og alle ærbare. Det kostede og nogles helbred, om ikke liv og salighed.

16. Ved markeder, de *feriæ rusticorum*,³⁶ hvor nogle kommer for at stjæle, mange kun for at købe sig en rus, behøves visselig streng politi og tilsyn. Nu seneste 26. nov. havde endog i det lidet Frederikssund nær sket alt for store ulykker. Nogle bønder kom der midt på gaden op at slås, en skovrider, en borger af byen og andre kom til for at skille dem ad, at de ikke slet skulde myrde hinanden. Men af de gode mænd blev en dødelig slagen, de andre ilde beskadigede af de drankere, desværre! også i vort Ephraim. Esa. 28. 1 fl.³⁷

17. Medens *absolutio publica* var endnu i vor kirke om søndagen, var den, i sin rette brug, til menighedernes store opbyggelse, at da brudevielsers holdelse, hidindtil her på landet om søndagen skulde vorde henlagt til en søgnedag i ugen, vilde ikke blive så frugtbringende; thi om søndagen får præsten hver gang så ny lejlighed til at formane såvel menigheden som brudeskaren imod al overdådighed og at lære såvel enhver i menigheden som brudeparrene om de ægtegivnes kristelige pligter, hvilke hellers mere sjælden kunde forestilles. Så kan og hver brudgom og brud med det samme, som hellers ikke, nyde den ganske menigheds forbøn. End der til med, når slig forretning berammes, som altid i disse menigheder, hvor sidst prædiken, de fleste bryllupper på landet holdes og om vinteren, så forvoldes derved ikke sabbathens vanhelligelse; thi inden brudefolket kommer tilbage, og gæsterne samles, er dagen alt til ende.

18. Men et andet er de påfølgende brylluppers holdelse, der bliver nok her, såvel som for længe siden i adskillige andre lande, efter dags, med streng tilsyn, indskrænket til 1½ dag i det længste; thi på de fleste steder holdes de fast ugen igennem med frådseri og drukkenskab samt mange andre synder, hvorved en skøn bryllupsgård i Ølstykke, som før andensteds, for få år siden ganske afbrændte, og den

36. Bøndernes fridage.

37. Profeten Esaias' 28. kap., 1. vers ff. taler om beboerne i Efraim og deres drukadfærd, de er forvildede af stærk drik.

hele by sat om natten i alleryderste fare. Jeg tror og, ved sådant forhold drages forbandelse i steden for velsignelse over mangt et brudepar. Den gode Gud fortørnes, bondens arbejde forsømmes, med hvad mere: Den ene nabo ødelægger og den anden. Mig sagt for vist af den, deraf ved, at til et folkerigt bryllup kan der således medgå mere end 8 tønder øl og 90 pletter brændevin. Er det ikke synd og skam og ret en gru at høre?

I det øvrige har jeg i den lange erfarenheds skole, mere end gerne vilde, noksom bemærket, at den frække sabbathsovertrædelse, den fæle drukkenskab, den ublu løsagtighed, den pengeslugende, fast alting bortskyllende pragt og overdådighed, mere, foruden synden og anden ulempe, end de overgangne, de derved og af os selv forvoldte landeplager har svækket vort kære fædrene land.

O! Danmark, Danmark! Hvor kunde du blive et rigt og lyksaligt land og rige, hvis sådanne og flere herskende landesynder kunde ved den Allerhøjestes inderlig forønskte bistand og ved vor allernådigste konges utrættede bestræbelser dog engang mer og mer forvises, gid, så sandt, med alle, og som i evig landflygtighed! hvis og sand gudfrygtighed med tarvelighed og mådelighed, tugt og ærbarhed i alle stænder, kunde så komme der i steden: Det Gud give!

Magnam ceselio licentiam præbuit senectus.³⁸

Jacob Muus

Anno ætat: jam jam 83.³⁹

Horns herred

Hans Jacob Axelsen Weile, Skibby. Provst. 4. december 1773.

Det er desværre højst beklageligt, så og for åbenbare, hvorledes søndagene her i herredet som og de fleste andre steder uden mindste undseelse så skammelig vanhelliges, og Guds ord forsømmes, og dette jo mere at tiltage, da enhver, som har noget indsigt i vores allerhelligste religions lærdom, kan ikke andet end anse dette med græmmelse og ønske, at sådan Guds fortørnelse og hellige ords foragt måtte hæmmes. Men bedre middel til at forekomme dette onde kan efter

38. Høj alder har givet den ørkesløse stor frihed.

39. Næsten 83 år gammel.

mine ringe tanker ej opfindes, næst de, vi har i vores allerfuldkommenste Danske Lov og kgl. allernådigste forordninger, end:

1. at proprietærene og forvalterne eftertrykkelig blev befalede at have nøjagtig og flittig indseende med deres underhavende i denne begivenhed, og ikke selv give samtykke og befaling til at synde med påskud, at det er nødvendigheds arbejde.

2. Sogne- og bondefogderne, præsternes medhjælpere og oldermændene i enhver by –

A. at være fra først til sidst under gudstjeneste til stede i kirken undtagen ved sygdom og anden lovlig forfald forhindrede.

B. Nøje beopagte, hvem de der savner eller og Guds hus at forlade, førend al gudstjenesten er til ende, da her så meget klages såvel over de unges som gamles udløben, katekisationens forsømmelse og de deraf skadelige følger, såsom bymændene holder almindelig alle søndage straks efter prædiken deres stævne med forskrækkelige eder og bander, og siden mest om sommeren med trældomsarbejde og undertiden husmændene den ganske dag ses at age tørv og gødning etc. ligesom om søgnedage. De, som ikke agter klokkernes lyd at ringe til kirke, drister sig aldrig til under penges straf at være byhornets lyd overhørig. De unge ofte søger drik og spil, især holdes julelege og ride sommer i by med videre.

C. Før og efter gudstjenestens holdelse agte på disse i svang gående synder,

D. og straks for præsten de skyldige at anmelde, og forbryderen med hans påtegning vedkommende herskab eller fuldmægtig tilstille, som da måtte efter omstændighedernes mere eller mindre vigtighed med en anelig mulkt efter loven og forordningerne de skyldige lade afstraffe og eksekvere og samme penge sognepræsten overlevere for at uddele imellem de mest nødlidende og fattige, og ifald de skyldige ikke formår at betale, da herskaberne og jordegodsejerne uden forskel befales at svare til disse bøder.

3. Skulde efterladdenhed eller overseelse med de skyldige hos ovenmeldte tilsynsmænd og præsten mærkes, da måtte samme forhold med disse som med hine iagttages og præstens ord ved den verdslige arms understøttelse stå til troende, uden hvilken præsterne kan ikkun lidet udrette i deres embedsførelse, men finder megen modstand og mindre agt.

Merløse herred

Beretningerne fra Merløse herred er skrevet på samlede ark, der har cirkuleret blandt alle herredets præster. Uden for disse ark er der to særskilte besvarelser, nemlig en tillægsbetænkning af 5. december fra provst Stenersen, Tølløse, og beretningen fra sognepræst Peter Børgensen Bring til Sønder Asmindrup-Grandløse.

Peder Christopher Svendsen Stenersen, Tølløse-Ågerup. Provst. 11. november 1773.

Vist er det, at søndagenes og festernes helligholdelse overmåde forsummes og ved mangfoldige misbrug og laster vanæres. Vi har de fortræffeligste forordninger; men årsagen, hvorfor de ej efterleves, er rimeligst denne, at denne ugudelighed såvel som andre laster har lånt sin kilde og sminke fra højere eksempler. Jeg tror, at helligdagens vanærelse udbreder sig fra de mægtiges sale til de nedriges stråhytter. Når de, som har nogle hundrede trælbundnes skæbne i deres vold, befaler disse for visse ubehagelige følelsers skyld lydige mennesker at vanhellige hellige dage med hoveri og især rejser, da er det vel ej at undre over, at bønderne, som ordsproget går, også stjæler Vor Herre en dag fra. Husmændene, som i disse trængende og trykkende tider må arbejde de seks dage om ugen, arbejder for sig selv den syvende, og oftest ej heller kan få lånt bondens heste, vogn og plov uden på den dag. På de hellige dage ses vejene opfyldt ej alene med rejsende af de over bondestanden, men endog med disse som til dels gør deres anbefalede pligtrejser, til dels efter disse alt for formående eksempler sine egne. Vel lærer vi menigheden, at det bør os at adlyde Gud mere end mennesker; men desværre, de undergivnes skrøbelighed frygter mere den, der står med svøben over hovedet, end den Gud, som de tror at være grund til at forlade. Ja måske de tænker som de vestindiske slaver, at det højeste væsen er skyld i deres ynkværdige skæbne. En vis fremmed rejsende har gjort denne anmærkning, at han så vel, at vi var ej tyrker, efterdi vi arbejdede om fredagen, ej heller jøder, thi vi hvilede ej om lørdagen, ej katholske, thi vi havde afskaffet (jeg ved ej hvor mange) festdagene, men allermindst evangeliske kristne, undtagen nogle få, som han anså for en sær skat i Norden, som søgte Guds hus, når klokkerne ringede. Jeg vilde ellers, så var han ord, sige som

Tølløse kirke. Digteren, mag. Peder Christopher Svendsen Stenersen (1723-76) var præst her og i annekset Ågerup fra 1764 og blev senere provst over Merløse herred. If. S. V. Wiberg var han en i verdslige forhold klog mand, der omgikkes godsejerne. Det sidste har dog ikke afholdt ham fra at dømme nogle af dem hårdt for deres bondepolitik. Udgiven fot.

Abraham til Abimelech:⁴⁰ Jeg tænkte, her er ingen gudsfrygt i denne sted.

Efter ... befaling understår jeg mig at åbne mine tanker til denne ugudeligheds muligste hæmmelse og forargelsens afskaffelse, så vidt jeg indser, i følgende poster. Men jeg skriver alene for landet.

1. Burde igen een gang for alle på det allerskarpeste forbydes alt slags hoveri, af hvad navn det være kan, undtagen i en øjensynlig vanskelig høst. Det var vel ej heller af vejen at anmode de store i landet med helligdagens helligholdelse at foregå deres underhavende, hvorpå jeg Gud ske ære ved priselige exemplar. Aldrig måtte det tillades jordegodsejere eller deres ridefogder at samle bønderne nogen helligdag til at give skatter, høre ordrer og så videre. Det er ingen satire, men en sandhed, at folk, være sig af høj eller lavere stand, som klager over deres forretningers vidtløftighed, endskønt de gør eller

40. I 1. Mosebog, 20. kap., 11. vers siger Abraham til kong Abimelech af Gerar: »her er slet ingen gudsfrygt på dette sted«.

søger gæstebud hver anden dag, kunde dog anvende andre dage end søndagen til nys foranførte forretninger eller besøgelses, medicin og brevskrivning. Jeg igentager igen, at jeg kender folk af høj stand, som søger sin ære i Guds ære, og jeg kunde nævne dem, dersom det ej i dette Voltaires århundrede snart måtte (dog hvad skriver jeg) anses for en skam at være en kristen.

2. Burde præsterne tilholdes under straf at angive disse sabbath-skændere for øvrigheden, når kærlige påmindelser ej frugtede. Thi når dette iagttages, da gælder ej længere menneskefrygt og efterladenhed eller rettere en ilde spildt og oftest forhånet, endskønt fornuftig nidkærhed. Den, der indser landsbygejstlighedens kritiske omstændigheder, når den falder imellem dem, som apostelen Peder kalder vanartige herskaber, må let bifalde denne post.

3. Burde al samling og skænkning i krohuse, undtagen i uforbigængelig nødvendighed på alle hellige dage forbydes under den samme straf, som den seneste kgl. forordning påbyder om utilladelig kroholds afskaffelse. Dette burde og agtes i henseende til købstæderne, at ingen værtshusmand måtte skænke for nogen bonde nogen helligdag. Thi hvad hjælper det at forbyde, at ingen landsbyprivilegeret kromand må skænke stærk drik for nogen bonde, når de, især om søndagen, kan fylde sig alle hellige dage i købstæderne. Jeg ved eksempler.

4. Har vi her i Holbæks amt fastepredikener om onsdagen, og samme dag holdes der hestemarked i Holbæk. Følgelig kommer der ingen eller få til kirke undtagen nogle gamle Wartovs matroner⁴¹ eller hospitalslemmer, og om man end vilde holde altergang på den dag, måtte det dog snart synes betænkelig, da de fleste dog straks fra alteret søger sit købmandskab og den alt for ofte ved hestepreangeriet almindelig følgende bugs fylde, helst nu da bønderne ej kan få noget, uden at det smager af consumptionen. Mærkeligt er det, at der i Volborg herred i Roskilde amt straks ved os holdes fastepredikener om torsdagen, da der dog ej er noget hestemarked i Roskilde om onsdagen. Her i amtet er det da vel bedst, at en af delene forandredes. Dog synes mig rådeligst for skrøbelige samvittigheders skyld, at vi beholdt vore fastepredikener på de sædvanlige dage, og hestemarked hensat til en dag i ugen, som ej hindrede nærmeste købstæders hestemarkeder.

41. Betyder opr. kvindelige fattiglemmer i Vartov hospital i Kbh., men anvendes undertiden også om kvinder i andre fattigstiftelser.

5. Herved erindrer jeg mig, som hver helligdag må gøre min annexrejse tværs over Københavns landevej, at jeg som oftest om søndagen kan se snese og flere tomme vogne, som kommer fra hovedstaden. Årsagen er, at der holdes torv hver lørdag, som giver de langtfra rejsende ofte en tvungen, ofte en kær anledning til at være sabbats-skændere. Mon det var da umuligt, at torvedagen kunde holdes om fredagen, og det af den samme årsag, som forbyder at noget marked må holdes på en lørdag, søndag eller mandag. Thi en torvedag er dog ej andet i sig selv end som en markedsdag.

6. Burde strengeligen forbydes, at ingen på nogen søndag eller de levnedede hellige dage måtte køre af sin gård med noget læs eller drive kvæg, får eller svin til købstæderne eller de pladser, hvor slagtere eller prangere samler kreaturer. Grunden til denne anmærkning ligger i forordningen om visse festdages afskaffelse, hvor der befales, at de tilbageblevne skulde holdes des helligere. Således er det, at jeg ved folk, hvilke holder for synd at gøre noget trældomsarbejde på de afskaffede hellige dage, men derimod ej regner så nøje for at vanære Guds egne dage. Til at holde over denne post vilde strandriderne være villige nok.

7. Glemmes vel aldrig at drive på den indvortes gudsfrygt, uden hvilken den udvortes er kun som et skyggeværk eller malet ild.

8. Jeg slutter med denne anmærkning, at mangt et menneske efterhånden kan vænnes til dyd, når ham betages lejlighed til at synde ...

Diderik Clausen Funch, Soderup-Eskilstrup. 12. november 1773.

Da min ærede nabo, hr. mag. Stenersen, har så udførlig besvaret spørgsmålet ved sine fremsatte grundede tanker, kan jeg spare den umage at anføre mine, hvilke måtte blive af næsten samme indhold; véd altså intet at lægge til uden det ønske, at de imod sabbatens vanhelligelse udfindende anstalter og anordninger måtte sættes i muligste virksomhed og alvorlig holdes over, på det det ej blandt os skulde beklagelig og ubehindret erfares, som i Nehemia tid,⁴² hvor sabbatsskændere blandt høje og nedrige gav denne nidkære embeds-

42. Nehemia var en jødisk mundskænk hos perserkongen Artaxerxes I (465-425 f.K.). 445 vendte han hjem til Jerusalem, hvor han som statholder bl.a. trådte op imod dem, der arbejdede på sabbaten.

mand anledning at frygte for sabbatens herres indbrydende strenge vredes domme. Neh. 13 cap. 15-18 v.

Niels Hansen Bruun, Store Tåstrup-Ugerløse. 15. november 1773.

Min elskelige og sær ærede nabo ... hr. mag. Stenersen har så tydelig og tilstrækkelig opløst det foresatte spørgsmål, så jeg ej heller véd mere at føje dertil uden at ønske, at alle deres magt alvorlig og med fuld eftertryk måtte blive indskrænket, som på ovenmeldte eller andre måder betager deres underhavende samvittighedsfrihed til om søndagen og andre hellige dage at søge oplysning og sjæleroen af Guds ord.

Jochum Magnussen Halling, Tersløse-Skellebjerg. 16. november 1773.

At sabbatens vanhelligelse er stor i vore tider, må billig beklages, men da årsagerne dertil og anstalterne, hvorved samme kunde hæmmes, er af ... hr. mag. Stenersen så grundig og udførlig fremsat, må jeg ikke åbne mine tanker som i alle mine sætninger måtte stemme overens med ham, ønskendes alene af mit hjerte, at de så nøje måtte blive efterlevet, som de er grundig og gudelig opsatte.

Laurits Clausen Winsløw, Niløse. 19. november 1773.

At de hellige dage såvel her hos os som på andre steder bliver misbrugt, er desværre alt for sandt, og var det at ønske, at samme misbrug kunde blive hæmmet, hvilket kunne vel ske efter ... hr. magister Stenersens opsatte.

Martin Mathiesen Thye, Undløse-Søndersted. 20. november 1773.

Søn- og hellige dages skammelige misbrug sker såvel her som andre steder til megen anstød og forargelse. Samme at forekomme kan jo ikke ske uden ved den højeste øvrigheds anstalt og forbud, samt dets alvorligste efterlevelse. Og da herom allerede i forvejen er skrevet så udførlig, vil jeg alene ønske at samme måtte vorde iværksat.

Christen Andersen Lund, Sønder Jernløse-Søstrup. 22. november 1773.

Da ... mag. Stenersen har i sin *discursa præliminari*⁴³ kort og nerveus⁴⁴ vist *origo mali*,⁴⁵ og *deriveret* sabbathens overtrædelse og de dermed følgende laster og synder fra de fornemmes onde eksempler, hvilke bønderne så meget heller *arriperer*, som de der er næsten under et ægyptisk trældom, og derfor som halv desperate ved liderlighed, drukenskab og fylderi søger at slukke sorgen ned, tænkes, vi skal ruineres, bedst at gøre os lidet til gode af det vi har endnu; thi vi får dog ej andet for al vor slid og slæb end til sidst at sættes fra gården og siden for restancen at gøre ugedage, så længe vi kan arbejde. Og når vi ej kan mere, så går vi omkring at betle på *publici* regning, hvilket og til del er årsag til det overhåndtagende betleri på landet, hvilket aldrig hæmmes, så længe som proprietærerne har så frie hænder i denne punkt og ej bliver af hans kgl. majestæt befalede at forsørge dem, af hvilke de har taget slid og slæb, imedens de formåede noget. Altså kan jeg være noget kortere i mine annotationer til de 2 fremsatte spørgsmål.

a) Spørges: Hvad der går i svang på landet til sabbathens overtrædelse etc. Hertil svares: På sine tider bliver på søndagen pløjet, sået, harvet, sat gærder, skåren tørv, slået enge, kørt tørv og gærdsel, hø og korn til købstæderne for at sælge, der drives handel og vandel, der drikkes, der spilles, slæes, bandes, skældes etc. Verdslig øvrighed, som til dels er langt fra hånden, kan ej hæmme sligt. Desuden er mange slige ting sådanne politisager, som straks uden vidtløftig tingfærd burde afgøres og ligesom dræbes i fødselen.

b) Spørges: Hvilke midler er de tjenligste til at afværge et sådant næsten epidemisk onde på landet? Hertil foreslåes følgende:

1. Det af hr. mag. Stenersen anførte er godt, nemlig at proprietærer eller deres forvaltere eller forpagtere skulde strengelig forbydes, ikke under nogen slags prætext at befale bønderne at gøre noget slags hoveri om søndage eller hellige dage, ej heller på de dage at opkalde bønderne til bogregning,⁴⁶ at dele gødsugning, ej heller samle bønder-

43. Indledende indlæg.

44. Åndrig, fyndig.

45. Ondets rod.

46. Betyder vel opgørelse på grundlag af bogføringen over landgilde, skatter el. hoveriydelser el. restancer heraf.

ne hos sig til drikke- og høstgilder, ja ej engang dagen før helligdagen, som på nogle steder plejer at ske. Hvo som befindes at handle herimod, skulde betale første gang 10 à 20 rd. i mulkt, anden gang dobbelt og så videre.

Dog herved undtages absolutte nødvendighedsgerninger, *e.gr.* om dæmning ved mølledamme, fiskerier eller broer kunde ved hastig tøløb og isklamper blive ruinerede, item om veje og led ved snefog blev impassable for kirkerejsende, eller andre slige steder, hvor der alfarvej for posten [her synes at mangle noget].

2. At præsterne, som intet kunde udrette med kærlige formaninger hos efterladne og forsømmelige kirkegængere, skal absolut rådføre sig med deres foresatte biskop, er godt, men som fiskaler at andrage sligt for den verdslige øvrighed, holdes ej rådeligt; thi derved vilde fortro- ligheden imellem lærere og tilhørere rent forsvinde, ej at tale om mange fortrædeligheder, som vilde møde præsteskabet, der er sat nu omstunder i meget kritiske omstændigheder. Hævnen er sød, og enhver kunde let finde midler til at gøre vejene trangere for præsterne, end de allerede er, og måske endnu af sig selv vil blive.

3. Ingen måtte holde de såkaldede kippekroer eller drikkehuse. For hver person, som således måtte indfinde sig og sætte sig til at drikke, skulde husværten uden skånsel betale 1 rd. og personen selv 4 mk. Dette måtte også observeres i de privilegerede kroer, såvel som og i købstæderne, hvor magistraten og byfogden skulde have en skarp indseende eller derfor selv stande til rette.

4. De unge karle og drenge skulde strengeligen forbydes ej nogensteds at samle sig enten i by eller mark til at spille kegler, ej heller at spille kort, samt ej heller til julestuer, hvilket vel oplæses 2 gange om året af prædikestolen, men uden effekt. Derfor hvo, som lånte sit hus til sligt, skulde betale for sin person 4 rd. mulkt, og hver af personerne, som havde forsamlet sig, betale 3 à 4 mk. De drenge eller piger, som ej kunde betale, skulde sættes i gabestokken en time for første.

5. Ingen måtte om søndagen eller helligdagen enten pløje, så, harve, skære tørv, køre tørv hjem, høste enge eller korn, køre hø, tærsk korn uden allerhøjeste nødvendighed og endda ej forrette sligt, før end de havde bivånet gudstjeneste, og den var til ende. Dog måtte de ingenlunde køre tørv, hø eller korn for at sælge eller afhænde, uden varernes forbrydelse, hvor og af hvem de end blev antrufne.

6. For de prædikeneres skyld, som om onsdagen er fastsatte på landet at holdes, i særdeleshed i fasten, var det godt, at de hestemar-

keder, som ellers sædvanlig da holdes på sine steder, blev i almanakken efter kgl. befaling indrykkede at skulle holdes på dagen før eller efter, ligesom bedst ske kunde, at ej det ene marked på et sted skulde blive til hinder for et andet marked på et andet sted. Dog vil jeg ej råde at gøre nogen forandring i Københavns torvedag om lørdagen for nogle få langvejs bønders skyld, som desårsag bliver nødsagede at tage søndagen til hjælp for hjemrejsens skyld. Thi hvo, som kender Københavns indvåneres økonomiske forfatning, da de fleste håndværksfolk bringer det arbejde her hver på sit sted, som er gjort hele ugen, og da for de penge skal indkøbe de fødevarer, som skal tjene til deres underholdning såvel om søndagen som mandagen derefter. Fattigdommen er stor, og næringsvejene besværlige. Dags arbejde giver dags føde. Den fattige må soulageres. Og den af slig derangement flydende vanskelighed ved at forandre torvedagen i København vilde blive alt for betydelig.

7. Fiskaler kunde beskikkes, eller hvo, som vilde, måtte fiskalisere over de åbenbare forbrydelser imod kgl. anordninger angående sabbatens helligholdelse, da det halve af mulkten, som faldt, skulde høre dem til, og det andet halve til sognets fattige.

8. De unge menneskers skolegang måtte bedre, end efter itzige anstalt sker, observeres, og skoletjenere at være studerede folk, som selv forstår, hvad de skal lære andre.

9. Kirkedisciplinen måtte sættes på en bedre fod, og læreembedet måtte forundes nogen mere og større myndighed, så proprietærer eller deres forvaltere ej skulde være som bøndernes skytsengle, til hvilke de tager deres tilflugt, så snart præsten, dreven af en for Guds ære hellig nidkærhed, vil handle embedet efter samvittighed.

10. Endelig måtte præsteskabets indkomster souteneres, at de virkelig uden proces og lovmål måtte og skulde nyde alt det, som dem ved lov og forordninger er dem af hans kgl. majestæt ... tiltænkte og tillagde, hvilke nu ej fås, efterdi en del proprietærer er så sindede, at de vel endog tør udlade sig med: giv kongen sit, og mig mit, så skal jeg nok fri dig for andre. Og skønt præstens indkomst ej just *expressis verbis*⁴⁷ bliver nævnt, så tournerer og ender det til sidst på præsten og kirkens tjenere, som finder kun liden assistance enten hos proprietærer eller andre, for hvilke de vel klager, men uden effekt.

47. Udtrykkeligt, med rene ord.

Disse er mine tanker, og uden at der bruges disse eller andre slags midler, tror jeg ikke, at hans kgl. majestæts hellige øjemed obtineres.

Claus Pedersen Busch, Nørre Jernløse-Kvanløse. 23. november 1773.

At sabbatens og andre festdages vanhelligelse sker her i menighederne som andensteds ved forsømmelse af den offentlige gudstjenestes iagttagelse, ved trældomsarbejde, som kunde og burde opsættes, samt ved adskillig verdslig handel og vandel ligesom og ved skændige laster såsom drukkeneskab, slagsmål og utallige flere åbenbare ukristelige idrætter, der ustraffede begås, endog på hellige dage fremfor andre tider, er desværre ej alene øjensynligt, men og højest beklageligt, da derved opbyggelsen af Guds ord hindres, forargelse opvækkes og lejlighed åbnes til sædernes tiltagende fordærvelse. Årsagerne hertil er fornemmelig:

1. Den vankundighed, som almuen på landet opfødtes udi fra ungdommen af, ej af mangel på skoler og skolelærernes flid i almindelighed, ej heller på kirkelærernes formaninger, men

a) dels fordi de gamle, forældre og husbonder, ej selv har kundskab eller lyst til kundskab om Gud, og derfor så lidet de selv søger den, så lidet opmuntrer de deres børn og tyende til at søge den, da de ikke indser eller tror nødvendigheden heraf, men tænker, at det er nok for de unge, at de lærer og ved det, de har lært, der hos mange næppe strækker sig til de første grunde i den naturlige religion,

b) dels og fordi der efter nærværende forfatning på landet ikke er den fornødne tid til overs fra verdsligt, hov- og eget arbejde for børnene og de unge til deres oplærelse, hvilken er den undskyldning, som af de fleste forældre og husbonder frembringes, når de af læreren påmindes at holde deres børn til læsning hjemme og i skolerne.

2. Vanen, der har et stort herredømme over folk af alle stænder, men mest over dem i bondestanden som de, der mindst eftertænker deres handlinger eller foresætter sig fornuftige grundregler at følge; men i hvad de foretager sig, ser fornemmelig på og retter sig efter deres naboes og ligemænds og undertiden og i visse ting de højerets eksempler.

3. Mangel på de kgl. ... forordningers håndhævelse og eksekution, der hensigter til sabbatens helligeholdelse og dens overtræderes straf.

Når disse og andre mindre betydelige årsager såvidt muligt hæves, troes sikkerligen, at sabbaten og andre festdage bedre vil blive hellig-

holdte til Guds ære og almindelig opbyggelse, og hertil foreslås følgende ... midler:

1. Til at forekomme vankundighed hos de unge i særdeleshed (thi de gamle vil i almindelighed være lidet til forbedring at udrette hos) er nødvendigt, at forældrene og husbonder af den verdslige øvrighed alvorlig og under straf af pengemulkt tilholdes, at de lader deres ungdom i tiden og flitteligen søge skolen samt overvære katekisationen i kirkerne og læsningen i byerne til de bestemte tider samt at bevise ærbødighed imod lærerne og lydighed i alt det, de efter deres embede befaler og tilråder dem. Samt at herskaber og jordegodsejere ser derhen, at de unge, hver på sit sted, ej ved verdsligt arbejde hindres fra dette mest nødvendige.

2. Den onde sædvane, der er så herskende, i særdeleshed hos folk af ringe stand, afhjælpes og remederes bedst ved at sætte vilkårlige straffe for alle uden forskel, der åbenbare forser sig mod Guds og kongens bud om sabbatens helligholdelse. De højerer eller dog forstandigeres eksempler, hvor disse findes, kunde og hertil ikke lidet bidrage.

3. Den anførte mangel ses lettelig ej på anden måde at kunne rådes bod på end ved de kgl. anordningers skærpselse og vedkommendes tilhold og forbindelse at holde over disse med mere alvorlighed under en sådan straf, som med overtrædelsen måtte synes convenabel.

Så vilde det vel og være fornødent, at kirkelærerne af den høje øvrighed blev maintenerede i den myndighed, deres embeder tillagt, og samme fører med sig, i henseende til forargelige synderes, i særdeleshed sabbatens overtræderes, irettesættelse og, efter befindende omstændigheder, afholdelse fra alterets sacramentes delagtighed. Og som en del vanvittige og ondsksfulde heraf vilde tage endnu mere anledning til det, som de allerede uden sådan anledning har næsten som en almindelig skik indført, at unddrage lærerne den dem af øvrigheden tillagte løn, offer, tiende og deslige, synes det højst billigt, at de nød den behøvende assistance til at erholde disse deres kalds- og embedsindkomster uden vidtløftighed.

Elias Jensen Rasch, Butterup-Tuse. 20. november 1773.

Da de kære herredsbrødre her foran har allerede så grundig og vidtløftig vist, hvorledes sabbaten og andre festdage (desværre) vanhelliges, de har tillige vist årsagen til deres overtrædelse, ja de har tillige vist de midler derimod, nemlig at der af den verdslige øvrighed noget

nøjere og skarpere blev holdt over de allern. udgangne sabbatsforordninger, så blev sabbaten mere helliget, Gud fik da mere ære, kongen opnåede sit øjemed, lærerne mere glædet.

Peder Troelsen Smith, Holbæk. Sognepræst. 29. november 1773.

Hvad Holbæk by og menighed angår, da må jeg af 40 års erfaring i mit embede sammesteds desværre beklage, at sabbathen og helligdagene er skammelig overtrådte, vanærede og misbrugt:

1. Ved forsømmelse af mange i menigheden, som ikke kommer i kirken, uden når de communicerer, som kan ske 2 gange om året, andre ved deres verdslige sysler, nogle ved deres håndværker, andre ved skienken[?], andre ved deres købmandskab holder sig tilbage.

2. Nogle og af forsætlig ondskab, for ikke at høre de offentlige forargelser, som er letfærdighed, drukkenskab, banden og sværger, kiv og avind, hovmod og bagtalelse, straffes i prædiken, forlader forsamlingen, løber fra een skriftestol til en anden uden at give betydelig årsag tilkende hvorfor, tværtimod den kgl. rescript derom af 2. marts 1747⁴⁸ artikel 5, altså er de mange, som hader, foragter, mishandler lærerne. Dog det har været Christi apostlers og læreres skæbne, hvor retsindige, rene og ustraffelige de er. Det vil så kuns[?] indtil verdens ende være tak og løn af den forventede og vanartige verdens slægt. Derfor og søge Hans veje etc., som det læses i Jeremia's begrædelsens bog kap. 1 et 4.⁴⁹

Dernæst her på stedet finder jeg de fornødne og nyttige midler til at afskaffe sabbathens og helliges dages vanære:

1. at magistraten og byfogden måtte tilholdes at assistere læreembedet og mere herefter holde over lovens og forordningers eksekution.

2. at consumptionsforpagteren måtte befales at ikke oplukke byens porte, førend efter aftensangen er til ende på søndage og hellige dage. Thi desværre ved jeg, at før og under prædiken er her fri gennemfart med bønder og andre. Og skønt jeg ofte har formanet og bedt vedkommende at råde bod på sådan offentlig misbrug, har mit embede derudi været unyttig, ja, jeg er bleven hadet, foragtet og efterstræbt på utallige måder. Jeg tier mod dem, som mishandler mig. I mine

48. Der ses ikke at være noget rescript af denne dato. Dag el. år er vel forkert.

49. I profeten Jeremia's begrædelsens bog klages i kap. 1 og 4 over Jerusalems og det jødiske folks jammerlige tilstand for deres synders skyld.

gamle dage og lange tro tjeneste sætter jeg mit håb til Gud alene og befaler Gud al min sag.

Gud give, at Guds ære, kongens kristelige befalinger og høj øvrigheds anstalter måtte iagttages. Da blev Guds kirke oplyst, og jeg med andre retsindige lærere glædet. Disse mine tanker ... vil jeg hjertelig ønske måtte og tages i nådigste betragtning, så jeg med mine kære herredsbrødre kunde med glæde se frugt af vor arbejde og sandheds vidnesbyrd.

Augustinus Augustinsen Flor, Holbæk. Sognekapellan. 30. november 1773.

Formedelst festen i morgen⁵⁰ tør jeg ej give mig tid at udtænke en plan til sabbathens helligholdelse. Kan jeg udfinde noget, som kan være almindelig passende, da skal det siden indsendes. Imidlertid vilde jeg ej opholde hos mig dette betydelige skrift.

Peder Christopher Svendsen Stenersen, Tølløse-Ågerup. Provst. 5. december 1773.

Tillæg til mine anmærkninger om søndagens helligholdelse.

Efter jagtforordningen må de jagtberettigede ej jage på fælles marker før den 12. sept., men samme dag falder imellem på en søndag. Sker dette, da er markerne opfyldte med skytter og skytters tilhængere samt så mange hunde, som kan samles og drives sammen. Enhver stræber for at komme hjem med det meste vildt på den dag som strejfende husarer med uvedkommende bytte. Jægerens skrålen, hundenes bjæffen, bøssernes knalden høres alle vegne og forvilder endog ofte folk i Guds hus, helst om de, som de ofte står, er byggede uden for landsbyerne på marken. Jeg vil anføre en sandfærdig tildragelse. I mine første akademiske år faldt den første jagtdag ind på en helligdag. Kirken lå uden for byen på en høj banke. Under communionen blev folk i en hast oprørte, på kirkegården hørtes en vældig skrigen og gøen; thi lige uden for det vindue, hvor degnen sad, hørtes en ham overdøvende vokal musik, ej just så harmonisk som Københavns sangklokkes lyd. Jeg, som sad i den næste stol inden for kirkedøren, gik forbavset ud; jeg så en grøn person ved den snævre åbning til

50. 1. dec. 1773 var en onsdag, og det er uklart, hvilken fest talen er om.

begravelsen under koret, omgivet af så mange hunde, som jeg aldrig før havde set samlede på ét sted; thi i mit fædreland var i min tid på fornemme, ja højadelige steder flere mennesker end hunde. Nykommeren fra Akademiet⁵¹ og opfyldt med lærde fabler kunde jeg snart biledet mig ind, at den grønne person var den forvandlede Actæon,⁵² som blev sønderreven af sine egne hunde, indtil jeg fik at høre, at det var en skytte, for hvilken og hans hunde en hare havde flygtet ind på kirkegården og ned igennem det snævre hul i begravelsen, hvor han søgte sit livs frelse imellem de døde. De den tid i mode værende store jagthunde kunde ej trænge sig derind, i hvor meget skytten end hidsende dem. Han tog derfor bort under mange forbandelser, medens præsten lyste velsignelsen over menigheden. I mine embedsår ved jeg, at i det ringeste eengang, at jagtdagen er opsat eller udsat for bondens sildige høst, men aldrig, så vidt jeg ved, for Guds hellige dages skyld. Det var da vel billigt, at al jagt blev forbuden om hellige dage; thi i seks dage kunde vel skydes så meget, som behøvedes til syv dage, helst forargelsen er så stor og så øjensynlig, ja forargelig. Uden så er, at de jagtberettigede og deres betjente skulle anses for privilegerede sabbatsskændere.

Når så disse og flere ting iagttages, og de forrige forordninger bliver indskærpede, så tvivler jeg ej på, at jo efterhånden helligdagens helligeholdelse bliver nøjere iagttaget.

Peter Børgensen Bring, Sønder Asmindrup-Grandløse. 6. december 1773.

Underdanig betænkning om sabbathens helligeholdelse.

1. De om sabbathens helligeholdelse udgivne kgl. forordninger såvel som lovens 6. bogs 3. kap. burde ... efterleves. Men ved mangfoldig misbrug og laster vanæres sabbathen.

2. Hvilken jordegodsejer, som lader bønderne tilsige at gøre noget slags hoveri på sabbathsdagen uden højeste fornødenhed, burde mulkteres. Sådan mulkt efter enhvers forbrydelse på sabbathen vorder vel allern. fastsat og burde af hver steds amtsforvalter inddrives og beregnes de fattige i herredet til bedste.

51. Universitetet.

52. Græsk sagnheros, der af jagtens gudinde Artemis blev forvandlet til en hjort og sønderrevet af sine egne hunde, fordi han under sin jagt havde beluret hende under badning.

3. I ethvert sogn burde medhjælperne have indseende med, at intet hoveri eller sådant, som er til sabbathens vanhelligelse, foretages på sabbathsdagen. Skulle sligt ske, burde medhjælperne straks melde det for præsten, som anmelder det for amtsforvalteren for mulkten at inddrive.

4. Magistraten eller byfogden i enhver købstad måtte befales at se derhen, at ingen på sabbathsdagen vorder indladt i købstaden for dér at sælge sine varer.

5. De, som viser sig forsømmelige i at besøge Guds hus, burde sættes i pengemulkt eller gabestokken.

6. De forældre eller husbønder, som ikke lader deres børn og tjenestefolk flittig komme til undervisning i kirken, burde herskaberne, når det dem af præsterne vorder tilkendegivet, sætte i pengemulkt, som kunde komme de fattige i herredet til bedste.

Tuse herred

Jens Jørgensen Bech, Hjembæk-Svinninge. Provst. 23. november 1773.

Alleru. erklæring om helligdagens vanhelligelse, og hvorledes samme kan hæmmes.

1. Sabbathen og helligdagene forsømmes og vanæres på landet alermest ved det i svang gående trældomsarbejde og krogang samt skolegangens forsømmelse.

Bønderne og deres tjenestefolk tilsiges undertiden af adskillige herskaber her i herredet og flere steder i landet at må gøre alle slags hoveriarbejde med at harve, slå græs, rive hø, binde korn, indage sæd etc. lige så fuldt om sabbathen som andre dage og ofte at begynde om morgenen og at holde dagen ud med arbejde til aften under opsigt af en del herskaber selv eller deres ladefogder eller andre betjenter. Slige bønder og deres folk drives altså af den høje fornødenhed til at overtræde sabbathen efter befaling.

Når nu de gemene ser, at deres øvrighed åbenbare vanhelliger helligdagene: Går ikke selv til kirke uden sjælden og nøder dem til at blive derfra på sine tider, så betjener de sig af deres foresattes eksempler til at gøre helligdagene til arbejdsdage efter behag og forretter alle slags gerning: Bonden for sig selv slår, mejer, tærsker, river hø og binder korn, gør rejser etc.

Håndværksmanden syer sko, væver, hugger og tømrer, smeder og beslår heste og sligt mere.

Dog er der og de herregårde, hvis avlings drift udfordrer så meget arbejde af bønderne, at de mener at kunne agte det for en tilladelig nødvendighed at arbejde for sig selv om søndagen, om de skal få deres avling dreven og deres gerning gjort. Husmændene, som ikke kan håndværk, men må tjene bønderne og gå med dem til hove såvel som til andet arbejde hjemme, mener og at må anvende (om de skal have noget for sig selv) søndagen til slig gerning.

Krogang synes nu ved den nylig udkomne ... forordning af 2. sept. a.c. at være hæmmet, så at samme ikke vel kan hindre kirkegang og sabbathens helligholdelse, hvor ingen privilegerede kroer er. Men hvor der er kro i byen, der vil det vel være det samme som tilforn; thi dér søger dels bymændene, dels unge karle og drenge hen for drik, kortspil og andre slige fornøjelsers skyld. Og de af den tilvoksende ungdom, som endog kan have været til stede i kirken og ved katekisationen, anledes at slå alt det i glemmebogen, som man har gjort sig umage for at lære dem af Guds ord.

Julestueforsamlinger, som sådanne krofolk i byerne inviterer de unge folk til hver søndag aften fra jul til påske, gør og meget til helligdagens overtrædelse og vanære, at de dér spøger om den ganske søndag nat, da og på sådanne steder undertiden sættes noget på spil for at drage de unge ved adskillige tillokkelser derhen.

Nogle forældre har kun liden omsorg for, at deres børn søger skolen, men hellere hindrer dem derfra, så de får kun liden smag på gudsfrygt og derfor hverken får lyst til at møde i kirken og katekisationen og ej heller at hellige sabbathen med Guds ords læsning og betragtning, men vænnes til at gå og drive på gaden om helligdagene, spille kegler om sommeren og glide på is om vinteren.

2. Hvorledes denne misbrug kunde udfindes til sammes afskaffelse, derom er mine tanker:

A) At alt hovarbejde, måtte være af hvad slags det være vilde, som befales bønderne om søn- og helligdagene, ja endog som bønderne efter eget tykke vil indfinde sig til, burde straffes efter sabbathsforordningen af 12. marts 1735, for første gang at betales af herskabet for hver person helligbrøde og anden gang med al hoveriretigheds forbrydelse uden at kunne nogen tid kræve enten hoveripenge eller andet vederlag af bonden derfor.

B) Fornødenhed med at bjærge sæden på marken, som sabbathsfor-

ordningen tillader, måtte ikke forstås om én eller to regnedage i ugen, allermindst således forklares til herregårdsejerens fordel, da han kan få sin sæd indført på én gang, og hvad dag han vil.

C) Om de bønder, som for hoveriets strengheds skyld nødes til at benytte sig af helligdagene til deres egen gerning at forrette, ved jeg ikke, hvad jeg skal sige, uden at hoveriet måtte formindskes.

D) De andre, som nøden ikke tvinger til arbejde om sabbathen, nemlig frie bønder eller dem, som har moderat hovarbejde, som og håndværksfolk, der driver deres håndværk om søndagen, bør straffes efter sabbathsforordningens 2. art. for første forseelse med 4 sk., anden gang 8 sk. og 3. gang 1 mk. eller og at stå i gabestokken 1. gang en time, 2. gang 2 timer og 3. gang 3 timer, hvilken mulkt eller straf herskabet bør ved sine tjenere foranstalte, at den uden forskel eksekveret vorder over de af deres bønder og tjenere, som enten foretager sig sådan arbejde om søndagen, som henhører til agerdyrkingen eller økonomien, uden nødvendighed det uforbigængelig udfordrer, eller og forsømmer gudstjenesten, når de ikke ved sygdom eller anden lovlig skellig årsag derudi forhindres efter sabbathsforordningens 1. og 2. art.

E) Krogang kunde hæmmes ved at holde over forordningen af 1. febr. 1757, 2. art., som siger, at om kromændene i de privilegerede kroer sælger enten brændevin eller anden stærk drik til andre end rejsende, eller lader bønder eller andre sidde der at drikke, da bøder han 10 rd., men hver gæst 1 mk. 7. art. siger: om nogen af almuen på landet har drukket sig drukken, skal han 1. gang bøde til sognets fattigkasse 2 mk., anden gang dobbelt og så fremdeles. De som ikke kan betale, straffes efter forordningen af 6. december 1743 på vand og brød nogle dage, og er herskabet forbunden efter den 3. og 24. art. at lade straffen eksekvere over de vedkommende, og om de det ikke iagttager, når det dem er bleven bekendtgjort, da at betale 1. gang 50 rd. og anden gang at forlise deres sigt og sawefald.

F) De kromænd, som indbyder eller modtager ungdommen om søndag aften til julelegen, eller at sætte noget på spil, de skulde, eftersom sligt i sabbathsforordningen er forbuden, straffes ligesom de, der tillader dem at sidde hos sig at drikke, på 10 rd. for hver gang, og de, som søger der, hver på 1 mk., som herskabet og indkræver.

G) Forældre, som afholder deres børn fra skole, bør, når de efter skoleforordningen af 23. jan. 1739 af præsten er formanede, og de ikke bedrer sig, straffes med at betale skoleholderen for hver barn 4

sk., og de formuende 8 sk. om ugen efter 36. art., og skal sådan mulkt af herskabet udeksekveres eller efter forseelsens beskaffenhed med fængsel på vand og brød straffes efter 16. art. Og for at få at vide, om deres bønder og tjenere holder deres børn i skole, bør degnen i hovedsognet og skoleholderen i annexet på deres forlangende give dem et kort udtog af skolebogen⁵³ 4 gange om året, at de deraf kan se, hvem de har at tiltale for skolegangens forsømmelse, og bør sådan udtog skrives in duplo, hvoraf det ene beholdes af herskabet og det andet gives degnen eller skoleholderen tilbage påskreven af herskabet, at de ligelydende har annammet, hvilke beviser degnene og skoleholderne ved ... biskoppens som og provstens visitats bør forevise.

H) Angående sabbathens vanhelligelse med arbejde, kirkens forsømmelse, krogang og deslige, da som præsten har kirketjenesten og andre embedsforretninger om søndagen at iagttage og derfor sjældent får slige forbrydelser at vide, så bør herskabet selv ved en af deres tjenere, ridefoged, ladefoged eller andre lade sig om deres bønders forhold informere. De herskaber, som har strøbønder i et eller andet sogn, bør have en pålidelig mand af deres gods, som kan give dem sikker efterretning om deres andre bønders og tjeneres forhold, foruden at de undertiden lader deres fuldmægtig eller andre af deres betjente komme for at erkyndige sig om, hvorledes deres godsers beboere helligholder sabbathen. Det samme bør og forvalterne over de beneficerede godser iagttage.

J) Herskaberne bør selv, andre til et godt eksempel, flittig bivåne gudstjenesten, så og efter sabbathsforordningens 1. art ikke tillade, at deres domestiqver bliver hjemme om helligdagene flere end de, som for at have tilsyn med huset, børnene eller syge, eller til anden uomgængelig tjeneste behøves, ellers bør de af dem, som forsømmer kirken, såvel som andre betale helligbrøde efter forordningen.

K) For de bønder, som herskaberne for krogang, utilladelig søndagsarbejde, kirkens og skolegangens forsømmelse af vedkommende indkrævet haver, hvilke mulkter ønskedes, at majestæten allern. vilde bevilge de fattige i sognene, skulde herskabet inden august måneds udgang hver år tilsende herredsprovsten en specifikation, hvem der har forbrudt sig, hvori forbrydelsen består, og hvor meget han har betalt, samt lade pengene tillige følge, dem provsten deler og udleve-

53. Fmtl. det mandtal, hvori degn el. skolemester iht. §§ 3 og 18 i instruksen af 23. jan. 1739 skal optegne, hvem der forsømmer skolen.

rer til præsterne i herredet efter hver sogns fattiges antal, ligesom også mulkten, som skoleholderen tilkommer for de forsømmende skolebørn. Men de, som har forbrudt sig, og for fattigdoms skyld ikke har kunnet betale mulkten, men er straffede af herskabet med korporlig straf, bør på listen til provsten ligeledes anføres, at han kan sende enhver præst i herredet efterretning om, hvorledes deres tilhøreres forbrydelser er straffede til deres forbedring.

L) På det at der kan vides, om herskaberne efterkommer deres pligter efter fornævnte forordninger, da bør 2 bedste og skikkeligste sognemænd i et hvert sogn, enten selvejere eller af et frit gods, agte på de forbrydende, og hver søn- eller helligdag optegne dem, som har vane at blive hjemme af kirken, de som uden høj fornødenhed arbejder om sabbathen, de som går til kroes, og de som lader deres børn forsømme skolen, hvilke 2 mænds optegnelser bør med deres hænders underskrift fra hver sogn i herredet sidst i august måned indleveres til provsten. Sådanne 2 mænd i hver sogn bør af amtmanden ... beskikkes til slig forretning og vel i ed tages.

Løve herred

Christian Gottlieb Nicolaisen Brorson, Finderup. Provst. 24.
november 1773.

I Løve herred findes efter præsternes klage vanhelligelse på helligdagene, efterdi de ser kirkerne tomme og tilhørerne i trælbåren arbejde. Årsagerne, når de rettelig eftergranskes, er snart alene proprietærernes og forpagternes skyld. Ikke vil jeg berøre, det [=at] disse i søgnedage bebyrder bønderne med et så overdreven hoveri, at de ej kan få deres egen gerning forrettet, uden de tager helligdage til hjælp. Men dette er dog fornøden at meldes, at proprietærer og forpagtere gerne om helligdage tilsiger bønderne vognrejser for enten hint eller dette at bortføre og tilføre. Ja alene i de dage anbefaler disse dem at være i deres lo at kaste, rense, opmåle og til sit sted henlægge det aftorskne korn. Skulde nu dette forebygges, måtte enten al streng hoveri afskaffes, eller den sidste hoveriforordning gøres mildere og meget lettere. På grove ugudeligheder og gudstjenestens skødesløse forsømmelse i helligdagene haves vel nogle, men ikke mange eksempler. Dog dette var let at hæmme, når præsterne som sædelærere blev tillige betroet at

være sæders opseere og måtte med deres medhjælperes samtykke mulkttere enhver skyldig vanhelliger til sognets fattige.

Ars herred

Frederik Velten Hansen Venuleth, Røsnæs. Provst. 4. december 1773.

Herved skulde jeg underdanigst meddele mine tanker om den misbrug, forsømmelse og laster, som mærkes ved søn- og festdagens helligholdelse i Ars herred. 2 til 3 af mine herredsbrødre beklager tillige med mig sådan misbrug og forsømmelse og ønsker forbedring.

1. I Kalundborg (som og siges at ske i andre købstæder) åbnes portene, straks aftensang er endt, og da drives køb og salg så stærkt som søgnedage, især sommeren igennem, da kører mængde af bønder ind med tørv, brænde, høg og andet, hvilke har holdt uden for at varte på portenes opladelse, nogle 3 til 4 timer, alt som de er langvejs hjemmehørende. De, som har 1, 1½ til 2 mil til Kalundborg, begynder at læsse og køre om søn- eller festdags morgen og formiddag. Heraf kommer da megen forsømmelse og misbrug og laster, både på landet mest, og i købstaden.

Dette kunde forebygges og hæves ved at forbyde portene at åbnes på søn- og festdage, især for bønderne og dem, som kommer med læs at købe eller sælge eller at age tørv for borgerne, og hvad anden påskud de måtte have. Al sådan handel og bøndernes kørsel skulde være forbuden den ganske søn- eller helligdag.

2. Heromkring begynder bønderne deres bryllupper fredagen og så holder ud til mandags, ja og til tirsdags morgen, som er 3 til 4 dage, med frådsen, drik, dans og nattesværmen og andet, hvoriblandt og søndagen er. Herved bliver den offentlige gudstjeneste som og hjemmene forsømmet, dels ved det [=at] lørdags nat er bragt til ved uordentlig og vellystig levnet, dels ved det [=at] folket samles om søndagen til overdådighed og yppighed igen dag og nat.

Dette kunde vel afvendes ved at påbyde bønderne at holde deres bryllupper om onsdagen og i fasten om torsdag, dog tillige at de ikke under straf måtte holde uden 1 dags, højst 2 dage bryllups måltid, dog med mådelighed, men justitsen gøres nødvendig. Først skulde de advares derom af præsten. Vilde det ej hjælpe, skulde præsten tilmelde amtmanden det, som uden proces skulde straffe de skyldige hovedperso-

ner på 1 eller 2 lod sølv, hver af selskabslemmerne på 8 sk., som straks skulde udpantes og betales enten til fattiges herredskasse⁵⁴ eller og i medhjælpernes nærværelse til sognets fattige straks uddeles.

3. På landet sker meget, hvorved søn- og festdagens helligholdelse forsømmes og vanæres, med trældomsarbejde, unødvendig markgøring, tørveskær, tørv- og gødningskørsel, høsten, hoveri og hoverirejser om søndag eftermiddag for at være der desto tidligere om morgenen, og bomændenes samling til drik under påskud at handle om byens bedste, de unges samling til spil og drik og det natten igennem, dette sker om vinteren og andet mere. Det 3. buds overtrædelse er desværre en af de almindelige landesynder.

Dette bliver vanskeligt at afvende og afskaffe. Hvor får man de kraftigste midler derimod? Om 2 af de skikkeligste mænd i hver by blev pålagt at have indseende med de andre, og når de mærkede sådan misbrug, straks give det tilkende for præsten, som 1 à 2 gange skulde alvorlig advare dem, og blev deres advarsel foragtet, da skulde præsten tilmelde amtmanden det verificeret med 2 mænds vidnesbyrd, som da uden videre proces skulde mulkttere de skyldige.

Gud give visdom og gode råd til at hindre det onde og fremme det gode.

Skippinge herred

Jørgen Christian Gravensen Weile. Føllenslev-Sørslev. Provst. 12. november 1773.

At sabbatens vanhelligelse og Guds ords forsømmelse jo meget går i svang, er noget, som med vemodighed beklages. Søndagsarbejde øves og alt for meget ikke alene i sæde- og høsttid, men endog hele sommeren igennem med at age tørv og gødskning, især af husmændene. Så bringer og ofte bønderne både tørv og hø til købstæderne om søndagen. Julefesten bliver og vanæret ved de unges samling til leg. Ja fastelavns-gilder er ikke heller aflagt. Årsagen, at kirken så meget forsømmes, er unægtelig det store og svære hoveri. Thi proprietær eller forpagter udvælger den bekvemmeste tid og bedste vejr til sit

54. If. fattigfrd. af 24. sept. 1708 m. senere ændringer skulle der i hvert herred være en kasse til afholdelse af visse udgifter vedr. fattigvæsenet.

arbejde, sæd eller høst, og det mange gange hele ugen igennem. Bonden må i den tid lade sit arbejde ligge og af frygt for utjenlig vejr haster til sit eget arbejde om søndagen for at bjærge og høste den velsignelse, Gud har givet på marken, førend uvejr påkommer, og storm afblæser kornet, som i år er sket. Det sker og ofte, at bønderne ansiges til hoveri om søndagen, især til rejser, eller og sendes i sådanne rejser om lørdagen, at de på hjemrejse må tage søndagen med. Undertiden behager det og de herrer proprietærer eller forpagtere at tælle i høstens tid for bønderne og tage tiende om søndagen.

Skal da kirketjenestens forsømmelse og sabbatens vanhelligelse hæmmes, da vil det være fornøden, at hans majestæt befaler:

1. At bønderne ej over 3 dage forlanges til hoveri, på [det] de kan have de øvrige 3 til deres eget arbejde.

2. At det under straf forbydes nogen proprietær eller forpagter at lade nogen forrette noget hoveri om søndagen, eller tilsige dem i rejser så sildig i ugen, at den ikke kan fuldendes uden at medtage søndagen.

3. At det ligeledes forbydes under dikteret straf eller mulkt til de fattige nogen at tælle eller tage tiende om søndagen.

4. At det under hård straf blev forbuden betjenterne i købstæderne at indlade nogen om søndagen, som har noget at sælge af hø, tørv eller andet sådant.

5. At hans majestæts udgangne forordninger om juleleg, fastelavnsløben og deslige blev fornyede og skærpede.

6. At landofficererne blev befalede at møde selv i de kirker, hvor eksercerpladserne er, og med sig tage soldaterne med sig i kirke ...

Otto Ottesen Wilsbech, Bregninge-Bjergsted. Tidligere provst.⁵⁵ 9. december 1773.⁵⁶

Gud være evig ære! der har opladt vores allern. konges øjne og rørt hans hjerte til at lade eftersøge, hvor skammelig sabbaten overtrædes, samt indhente råd og middel imod så ugudeligt en misbrug ... Denne er en sag af største vigtighed, ikke i en hast at løbe til at afgøre, men udfordrer tid og nøje overvejelse for at give tilstrækkelig svar på. – O,

55. Præst i sognene 1724-77. Provst i Skippinge hrd. 1754-64.

56. Skriften er på sine steder særdeles utydelig, bl.a. pga. blæksyre-gennemslag. Det er derfor i nogle tilfælde ikke muligt at gengive teksten med fuld sikkerhed.

hvor var det at ønske, at de, som er satte til formænd for kleresiet, her vilde lagt hånd på værket og sine subalterne ikke mindst en liden projekt, model og formular til efterretning i stedet for at lægge den på nogle udlevede, enfoldige, uretskafne og nys opløbne landsbypræster. Ja, give Gud der måtte opvågne den eller de, hvis hjerter, oplyst af Guds ånd, vilde og kunde af erfaring og ret indsigt i sagen[?] uden egen passion og menneskefrygt demonstrere denne sag så grundig og tydelig, at enhver, der havde forgået sig, måtte i samvittigheden røres. Jeg er gammel og udlevet, gået ind i mit alders 85. år og mit embeds 50. år, kan da næppe være hånd eller fod, hvor både udvortes og indvortes sanser slår fejl, vilde gerne udbedet mig fri for at sætte pen til papiret. Men at jeg ikke skal anses for et efterladende og modvillig gemyt, skriver jeg dette, sådant som jeg kan.

I. Angående sabbatens overtrædelse,

Da er det således beskaffet med det 3. buds iagttagelse, som det i den synlige kirke hos os var ganske annulleret. De fleste gør, som deres gamle Adam med sine lyster viser ham hen til. Jeg er på udkanten af landet, må af aviserne se og erfare,

1. At udi hovedstaden holdes komedier, bal og opera, jeg ved ikke, hvad de kaldes, og det ugentlig fredag og lørdag. Sig mig dog fornødt kristenmenneske, om det er præparationer til sabbatens sande helligholdelse! Går man til de mindre købstæder, helst dem her i nærværelsen, uden for, da er folks opførsel hele ugen igennem ikkun til at bestorme sabbatens agt og ære. Elendige mennesker, der modvillig udelader sig fra den evige hvile hisset!

2. Herskabet og anselige folk på landet angående, er det en raritet at se dem i kirken, [som] de bor straks ved og iblandt er ejere af; deres domestiqver ligeså. Rejser og visitter må da andre steder gøres at passere tiden med. Om de med en kabinets- eller stueprædiken iblandt at lade holde kan efterleve deres pligter, står der hen.

3. Gudstjeneste i kirkerne bliver vel så vidt forrettet; men den så højnødvendige katekisation alt for løselig trakteret, iblandt ganske forsømt. Provstevisitats ophævet. – At en præst, der ikke trykkes af alderdom eller svaghed, har en kort og let sognevej, dog af magelighed lader sin degn alt for tit prædike for sig, – at en præst, der flittig nok opvarter gudstjeneste om formiddagen, men siden om eftermiddagen spenderer vel så megen tid på at fornøje sit jordiske sind, end han den dag har anvendt efter sit kald, – at en degn slår sin skole

ganske i lås og ikke underviser den små ungdom, – at en skoleholder viser sig obstinat og studsigt, – at en præst med sine stille og velmente erindringer må tie ganske stille, – at en præst tager fremmede børn an til konfirmation, som vedkommende præst vilde have bragt til nogen Guds kundskab, giver dem en konfirmationsseddel at løbe med tilbage, men selv, imod kgl. bogstav og ordre, tager penge for sin pagt? er sligt ret og forsvarligt?

4. Folk af civile og gejstlig stand har og deres rejser og ærinder om sabbaten at fuldføre, da her åbnes sine steder til konventikler, at divertere sig med adskillige slags lystighed, i det mindste med raillerie og spøg. Ligesom købstadfolk iblandt sværmer den hele uge igennem for at kunne vise en desto færdigere habitude i deres exercitier om søndagen.

5. Bondestanden vil og om søndagen have deres frihed og forlystelse, nu med indbyrdes gæstebud, nu med bryllupper og andre samlinger under påskud, at de for hoveriet ej kan få deres gode venner til dem og da må betjene sig af søndagen. – Gårdmændene gør da deres rejser, som de søgne dage hindres fra, nu til mølle, nu til købstaden med tørv, brænde, hør, korn etc., hvor en stor del drikkes op, nu med at tude på gaden til gadestævne, hvor de efter kirketjenesten samles til at holde byret, da mulktpenge skal drikkes op og betale lauset. Her på deres vide går det lystigt til med sværmen, sværmen, ja iblandt sand dobbel og kortspil, med eder og bander, ja klammeri og skældsord, og da *a verbis ad verbera*⁵⁷ ofte. Ja, mændene iblandt bringer deres unge i slajlkiol[?]⁵⁸ med sig her for i tide at lære dem den gamle gode vane. Husmændene står her ej heller slem[?]⁵⁹ bi. De er i tallet stærke, vist nok ruineres gårdmanden, bruger gårdmandens heste og vogn til at køre deres gødsknning ud, tørv, korn og deslige hjem, uden skam og sky midt under prædiken, det som de selv hellige dage foran har arbejdet på og tillavet. En præsts advarsel blæste de ikkun ad, efter deres væsens hoffærdighed.

6. Indsiddere, og deriblandt friske og stærke husmænd, ja deres koner, der ofte vel har deres børn med sig, griber til betlerstaven og strejfer landet igennem helst på de yderste kanter, at de ej skal kendes, alt for at fouragere, og det vel på en 6 à 8 ugers tid, kommer da aldrig i Guds hus. Nej deres bug deres gud. Den høje og højeste øvrighed

57. Fra ord til slag.

58. Både læsning og betydning usikker.

59. Betydningen usikker.

betænke dog, hvad for beboere kirken og landet besættes med! ikkun med nogle lade barbe[?],⁶⁰ der før de lægges i graven, er færdige at rådne af faulhed og dovenskab, til at forgifte andre. Dette hører og hen til sabbatens overtrædelse, da sådanne med deres børn forsømmer nådens tid og saligheds midler ret som nogle gudsforgående kroppe og forhånere, der vil true sig noget til.

7. Til ydermere bevis på sabbatens skammelige overtrædelse kan jeg, ikke uden min store bedrøvelse, anmelde dette: At dom. 11. trinit.⁶¹ sidstafvigte er gårdmændene i Eskebjerg og Rumperup byer, under Algestrup gods, Bregninge sogn, bojede og beordrede med heste og høstvogne at køre en 5 mile ægt at regne frem og tilbage for at bringe en ny mand af Kaldred hans ved Kalundborg afmejede og opbundne korn i negen hjem. Jeg har andraget denne sabbatens overtrædelse den 13. okt. næstefter både for generalmajor von Barner som ejer af Algestrup og for stedets amtmand, kammerherre de Cederfeldt, med begæring, de vilde undersøge sagen og anse den eller de skyldige afstraffede; men jeg ikke har videre ang. denne sag at bestille. Herudi er decisionen denne, som jeg og ventede: De angivne kendt fri, det var en fornødenhedsgerning, og man truede med at give evret op.⁶²

8. Ovenanførte måtte være nok til bevis på sabbatens misbrug. Dette kan dog tillægges, at en del forpagtere må roses for deres lemfældighed og føjelighed; men andre derimod alt for strenge og hårde med hoveriets bønder udi høstens tid, ikke straks vil tælle med bonden, ikke straks tage imod tienden, men have deres eget korn først ind, bojer bønderne sammen i hobetal, hvor den ene går den anden i vejen, da mindre end den halve tid kunde fuldføre arbejdet, alt til bondens fornærmelse og bekostning. Ligeså ved michaëli tider, da gødskingen skal udføres; thi før vil de ikke have den bort, og da tager med sig en tid af 3 til 4 uger. Endelig i pløjetiden, da den efter forpagterens ordre må afgøres. Her bliver da ikkun knap tid for stakkels bønder til at gøre noget for sig selv, næppe kan komme hjem med sin plov, førend *in decembris* imod juletiden. Da NB tiden for skolebørn des knappere afskæres.

60. Både læsning og betydning usikker.

61. Søndag den 22. aug. 1773.

62. At opgive ævret betyder normalt at åbne hegnet fra fælleden til kornvangene, så kvæget efter høst kunne græsse på disse. Her synes dette udtryk anvendt i en overført betydning.

II. Angående råd og middel derimod.

Sligt har vi ikke langt at gå efter; men inderlig at takke Gud for samme. Vi har *in decalogo*⁶³ det 3. bud, vel et hypotetisk bud, men af samme kraft som de absolutte og med største *solemnie*⁶⁴ på Sinai udgivet. Vi har jo repetition årlig deraf i skriften. Vi har jo ... forordninger om dette buds nøje iagttagelse, alt med nåde og velsignelse over de lydige, men trussel og straf over de genstridige. Hvad fattes vel? *Ex verbo*⁶⁵ intet uden alvorlig activite og eftertryk. Kan kgl. skatter og kontributioner ved en liden forordning til punkt og prikke inddrives, hvorom [hvorfor?] ikke også Guds ære og menneskers evige salighed af allerstørste betydning befordres? når det ikkun måtte komme til alvor. En ny kgl. forordning til skærpelse for sabbatens overtræden, om til opmuntring for sande kristne vil udstedes, da her vel[?] og behøves en fiscal. Men hvor tager man en ærlig og uinteresseret person til dette værk? Imidlertid

1. Pålægges det øvrigheden fra den øverste til nederste uden persons anseelse strikte og under straf at observere deres pligter. De forøvede forseelser straks ind for underretten og uden bekostning på standende fod afgøres. Den skyldige indkaldes, examineres og dømmes til bøden første gang således, at han må føle det, og den mulkt siden doubles, så tit han kommer igen. Ligeledes det svir i købstæderne, særdeles natten før og efter søndagen, *in totam* forbydes, da de skyldige straks ind for magistraten at examineres og efter sagens beskaffenhed uden al skånsel exemplariter straffes, og dobbelt mulkteres, hver gang de forser sig.

2. Herskaber og proprietærer på landet tilholdes både for deres personer nøje at iagttage sabbatens helligholdelse, så og byde deres underhavende, især deres forvaltere og ridefogder, tjenere og udridere, bondefogder, sognefogder og oldermænd i byerne at holde med al flid nøje inspektion på deres distrikt, og mrs.⁶⁶ forvalter ikke at være for god til at rejse ud og selv recognoscere tilstanden, især det skrækelige landstrygeri angående.

3. De gejstlige befales frem for andre at se på sabbathelligholdelse, men at [fore]gå andre med gode eksempler, med at undersøge folkets

63. I Moselovens ti bud.

64. Højtidelighed.

65. Rent ud sagt.

66. Monsieur, hr.

forhold i menigheden og give dem kraftige advarsler og formaninger i Guds kærlighed, ja med at angive trodsige overtrædelser for retten. Hvad for en gejstlig mand sligt forsømmer, straffes vedbørlig. Dog måtte gejstligheden forskånes for at bevise dens angivelser ligesom og at stå til munde med en kådmundet prokurator, der fra denne ret ganske afvises.

4. Alle rejser om sabbaten, lange eller korte, rejser i visitter, rejser til mølle, til købstæderne med korn, tørv, brænde, hø etc. og udi hoveri aldeles forbuden; ligesom bryllupper hos bønder, lystige samlinger, helst de såkaldede riden sommer i by, julelegen, fastelavnsløben, gadestævner, der gerne ender på en kro eller slige steder forbuden. Tjenestefolk ejj[?] tilladt at gå bort på egen hånd om søndagen uden deres husbonds tilladelse. Gud har givet mennesker 6 dage om ugen at søge deres timelige næring. Sagte må han have sig een dag reserveret til hans dyrkelse og tjeneste, der tilbringer vedkommende største fordele og velsignelse.

5. Mulktpenge i købstæderne aflægges til magistraten i byerne og uddeles til de fattige dér. Men de på landet til amtstuen og derfra til provsten i herredet, som tillige med herredspræsterne distribuerer dem til de mest trængende eller lægger dem op til en liden fønd at begynde med. Men ikke at komme ind i herredskassen, de protokolerede⁶⁷ tilhørende. Imidlertid de, som ikke kan eller vil betale deres pålagde mulkt, vorde ligesom hine omstrejfende betlere uden for deres sogn uden skånsel straffet med gabestokken 3 søndage efter hinanden.

6. Det allerbedste og kraftigste middel til sabbatens helligholdelse [er] vel dette: At den høje og højeste øvrighed selv vilde foregå deres underdanere med et klart og levende eksempel; thi *in vulgas manant exempla potentum*.⁶⁸

Videre hverken véd, kan, vil eller tør jeg i denne sag anføre. Deres højædle Højærværdighed give sig tålmodighed at læse dette igennem, da at kassere eller antage, hvad bedst synes. Og ellers pardonere den afmægtige, der kommer så langt bag efter og må være sin egen håndskriver ...

67. If. fattigfrd. af 24. sept. 1708 skulle der af sognepræsten føres bog over de værdigt trængende fattige.

68. De mægtiges væremåde breder sig til menigmand.

Ods herred

Valentin Arnoldsen Kruuse, Grevinge. Provst. 23. november 1773.

I underdanigst følge af ... skrivelse, dat. d. 1. nov. tilstilles ... følgende beretning fra mig og mine herredsbrødre, som jeg for deres sogne har erkyndiget mig hos, om søn- og hellige dagenes forsømmelse og misbrug her i herredet, hvilken sker således:

Mange på sine steder bliver borte af Guds hus uden fornødenhed. Nogle ved at opholde sig på kirkegården, kommer ikke i kirken, førend præsten mærkes at være i prædikestolen, og da forårsager andre forstyrrelse i deres andagt. Mange, så snart som prædiken er til ende, løber ud af kirken.

Ufornøden arbejde foretages ofte, især om sommeren, undertiden også under prædiken.

Det er og meget kommen i brug, at bønderne om søn- og hellige dags eftermiddag rejser til købstaden for dér at handle med købmanden, hvorved gudstjeneste ikke aleneste forsømmes, især af længere fraliggende bønder, som om formiddagen til handlende tager af sted; men endog borgerne og deres folk hindres fra kirken for at passe bonden. Nu snart, såsom ved Rørvig, hvor farten er over fjorden fra Ods herred til Helsingør eller til København, færdes bonden den dag, der skulde holdes hellig, med sine lam, svin, kvæg og andre varer for at aflevere dem ved færgen.

Især vanhelliges hellige dagene meget, hvor der er på landet en privilegeret kro, da dertil samles mange før og efter gudstjenesten. Den er og for mange om helligdags aftener en samlingsplads, hvor tiden hendrives med kortspil og drik; ligesom og det meget sædvanligt er, at bønderne helligdags eftermiddag om sommeren samles for at afgøre byens sager, da de penge, som skulde anvendes til byens nytte, anvendes til drik. I julen og en tid derefter har de og, besynderlig ungdommen, deres samlinger om hellige dage og bortdriver aftenen og en del af natten med leg, kortspil, drik og sværmeri.

Derimod om tjenlige midler til at forekomme og afskaffe bemeldte misbrug (er) mine ringe tanker disse:

a) At den verdslige øvrighed på landet ved sognefogderne og byfogderne i købstæderne ved deres by- og rådstuebetjente anbefales nøje at erkyndige sig om, hvorledes søn- og helligdagene forsømmes og

Det er en udbredt opfattelse, at kirken og kroen i gamle dage ofte var naboer. Hvor almindeligt det har været, er ikke så lige til at sige. Men at det endnu i vore dage kan forekomme, ses bl.a. i Mogenstrup ved Næstved, i Fuglebjerg mellem Næstved og Slagelse og, som vist her, i Vig i Ods herred. At kroen, hvis gavl ses til højre, nylig er moderniseret og omdannet til et pizzeria, ændrer ikke på forholdet. Udgiveren fot.

misbruges, hvilket først måtte skriftlig anmeldes for præsten, om han med sine formaninger kunde råde bod derpå. Hvis ikke, da

b) af præsten angives for vedkommende øvrighed, som skulde have magt til at straffe de skyldige efter sagens beskaffenhed, da en vis mulkt måtte bestemmes, hvilken dog for det første ikke måtte være så stor, som helligbrøde er, men alene 3 à 4 mk. eller mindre, såsom forordningen af 12. marts 1735 dikterer, hvilken straf skulde siden forøges, når *delictum* oftere skete. Eller og de skyldige, når de ikke har evne til at udrede samme mulkt, da med at stå i gabestokken 1 eller 2 timer måtte straffes, til hvilken straf at eksekvere sognefogderne og præstens medhjælpere på landet måtte være forpligtede.

c) At forbemeldte mulkt måtte byfogderne i købstæderne og den verdslige øvrighed på landet tillige med deres betjente (for at så meget mere opmuntres til deres pligts iagttagelse) tillægges i det mindste 2/3 dele og sognets fattige 1/3 del.

d) Det var og tjenligt, om den ventelig udkommende sabbathsforordning på 4 bestemte søndage om året af prædikestolen blev oplæst til så meget mere at erindre enhver om sin pligt til sabbathens helligholdelse.

Ellers måske, om degn og skoleholder samt præstens medhjælpere blev ved forordning befalede at opagte, og i det mindste hver månedsdag at levere til præsten deres egenhændige optegnelse derpå, hvem der imidlertid havde forsømt gudstjenesten og vanæret helligdagene, og præsten havde magt til efter sådan optegnelse, når han de skyldige først havde advaret og påmindet om forbedring, hvilken dog ikke fulgte på, at lade ved medhjælperne inddrive de bestemte bøder, kunde herudi gåes en så meget gennere vej, og desto før målet opnås, da i så fald de betalte bøder skulde deles imellem degn og skoleholder, nemlig til begge 1/3 del, medhjælperne og de fattige hver lige så meget.

Alsted herred

Johan Ludvig Christian Børgesen Pontoppidan, Sorø. Provst. 4. december 1773.

I følge ... Deres Højærværdigheds skrivelse af 1. hujus har jeg efter indhentet ... betænkning fra præsterne i herredet skullet melde dette angående sabbatens helligholdelse.

1. Her i herredet er ikke holdet derover. Det har i lang tid været mode, at alt hoveri skulde forrettes om søndagen. Om bønderne end ikke blev tilsagt just den dag, opsatte de det dog altid til søndagen. Derfor havde vi her i Sorø den største samling og det bedste marked med værtshushold om søndagen. Jeg har selv set dem at pløje på hovmarkerne om hellige dage. Endog når jeg om søndagen visiterede, fandt jeg få eller ingen bønder i kirken. Spurgte jeg om årsagen, var svaret: De er til hove. Jeg måtte tro det; thi jeg så selv tømmer, kalk, sten, gærdsel etc. at indføres her offentlig på de dage.

Dog må sættes hos, at det nu for en 14 dage siden⁶⁹ er bleven forbudt at tage imod eller lade gøre noget slags hoveri den dag. Dette

69. Dvs. omkr. 20. november. Det ses ikke, hvad der her hentydes til, da der ikke findes nogen trykt bestemmelse (frd., reskr. el. lign.) herom.

har haft den virkning, at enhver kromand og værtshusmand nu kan, om han vil, holde sin andagt i sit hus, skønt han ikke den dag tager så meget ind for øl og brændevin af bønder. Gid det måtte vare ved, som ellers ikke er brugeligt, længe at holde over en anordning.

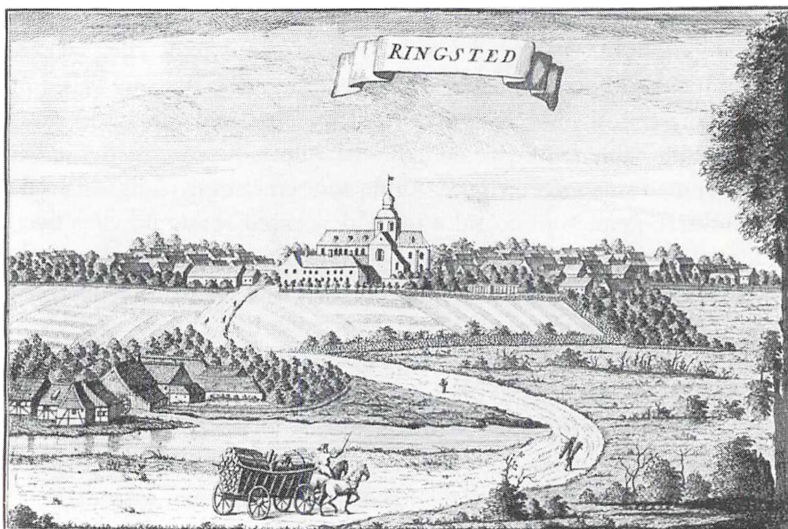
2. Skulde sabbaten bedre helligholdes i det udvortes, mener jeg, at præsten med sine medhjælpere skulde have en slags myndighed straks at mulkttere dem, som en tid efter anden enten forsømte eller overtrådte sabbaten. Den verdslige øvrighed måtte være forbunden straks at eksekvere, når de fik det skriftlig fra præsten og medhjælperen. Vi har gode forordninger nok, men hvorledes holdes der over dem? Melder præsten noget, straffes de derfor ikke. Det bliver ofte udlagt til privat had. Det nægtes endog at eksekvere for den rigsdaler, som loven siger, at præsten med medhjælper kan kende folk til modvillige at betale. Dette vides af erfaring. Husbonden eller forpagteren kunde så kendes at betale helligbrøde, så snart nogen arbejdede for dem etc. etc. Politiet i købstæderne etc. etc.

Jeg vil kun være kort, da jeg ikke tvivler på, at jo Deres Højærværdighed får flere og bedre betænkninger fra andre, samt at De selv har eftertænkt det bedste.

Ringsted herred

Holger Nielsen Rørdam, Vigersted-Kværkeby. Provst. 13. november 1773.

Deres Højærværdighed har forlangt mine ringe tanker om, hvorledes ... sabbathens og andre hellige dages overtrædelse, som nu omstunder især så meget går i svang allevegne, bedst kunde hæmmes og afskaffes. Så ved jeg ingen bedre ... middel dertil end den, som ... forordning om sabbathens og andre hellige dages helligholdelse og den misbrugs afskaffelse, som ... den 12. marts 1735 er udgangen ... foreskriver. Dens første og anden artikel forklarer tydeligen, hvorledes de skyldige, såvel herskaber som deres underhavende, skal mulkteres og straffes, når sådan brøde sker af dem. Give Gud, at denne så dyrebare forordning ikkun igen måtte vorde igentaget og fornyet, og vedkommende strikte tilholdt at rette dem derefter, under den dikterede mulkt og straf, så vilde det dermed snart få en ønskelig forandring til forbedring. Vist er det, at den gemene almue, især på landet, påbyr-

En af de mange grunde til, at bonden forsømte kirken, var hans kørsel om søndagen med brænde, hø eller tørv til købstaden. Her ses en bonde på vej til Ringsted med et stort læs brænde. Fra Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, III, Kbh. 1767.

des og plages meget med det i bemeldte forordning forbudne ulovlige hoveri om sabbathen og de hellige fester, som hindrer dem fra at gøre deres gudstjenste på sådanne dage, og giver ofte anledning til andre usømmelige og forargelige ting, som deraf årsages. Ja! jeg kender dem, der ikke engang giver deres underhavende tid og lov at gå til skrifte om lørdagen for deres hoveri at passe, men må opsætte sådan hellig forretning indtil søndag morgen før prædiken, som både er til en byrde for præsten og til ophold i gudstjenesten for menigheden. På dette og sådan mere kunde gerne rådes bod, når derom skete, som jeg og ikke vil tvivle om jo og sker, alvorlig forestilling til hans majestæt, at denne så vigtige sag, som sigter til Guds ære og alle andres sande velfærds befordring, måtte tages i allern. consideration.

Slagelse herred

Immanuel Gerhard Levardsen Vieth, Sønderup-Nordrupvester.

Provst. 25. november 1773.

I følge af Deres Eminences befaling ... at tilmelde, hvorledes søn- og hellige dage her i herredet misbruges, da er herover eenstemmig klaget såvel af præsterne i købstæderne som på landet. I købstæderne tillades fri indkørsel med brænde, gærdsel og andet, handel drives, værtshuse søges, gilder og drikkeselskaber holdes etc.

På landet drives hoveri- og høstgerning uforhindret, samlinger ligeledes til drik og dobbel ved een og anden lejlighed anstilles etc. Misbrugen er, desværre! kundbar nok til græmmelse for enhver retsindig. Gid de midler, som allerede forhen er og endnu kunde blive foreslagne derimod, måtte kuns med alvorlig nidkærhed bruges, og kan da forordningen af 12. marts 1775[!] ⁷⁰ dertil lægges som en almindelig grund, men dog lidet forandres, formeres og skærpes.

1. I henseende til købstæderne, da skulde

a) for at hindre om helligdagene handel med landmanden al kørsel, riden og bæren med varer, bestemt til at sælges, endog på vejen fra by til anden, aldeles være forbuden, varerne forbrudt og ejerne desuden mulkterede.

b) Ved købstæderne skulde betjenterne nøje oppasse ved de hemmelige indkørsler til byen lige så vel som ved de offentlige porte, og for forsømmelse herudi straffes med pengemulkt og deres foresatte 3-dobbelt, og i øvrigt forholdes efter forordningen.

2. I henseende til landet, da skulde

a) enhver proprietær og forpagter strengelig forbydes at kræve mindste hoveri eller håndgerning om søndagen, såsom med at kaste, rense og opbære det udtorskne korn, hvorved unge og gamle holdes fra kirkegang.

b) De bønder, som er fri for hoveri, burde og alvorligen straffes, når de ved forbemeldte arbejde, som gemenligen sker om søndag formiddag, holder deres børn og tyende fra kirke og læsning.

c) Den tilladelse, som forordningens 2. art. ⁷¹ giver med at høste om søndagen ved vanskelig vejrlig, skulde være aldeles ophævet. Thi deraf tages anledning til stor misbrug, da den sletsindede hob foregiver

70. Fejl for 1735.

71. Sabbatfrd. af 12. marts 1735.

nødvendighed, hvor ingen er, og de kristeligsindede, som ej vil høste med, må se, at en del af deres sæd bliver opædt af kreaturer, som til sidst modvillig løslades på den.

d) De bryllupper, som tillades om søndagen, burde indskrænkes således, at de bryllupsgæster, som fandtes i huset, når klokken var over 10 om aftenen, skulde mulkteres. Sognefogder eller oldermændene skulde hermed have indseende og for deres forsømmelse give dobbelt mulkt.

e) Den voksne ungdom ... som tjener for løn, burde, efter alvorlig advarsel, for modvillig udeblivelse fra læsningen i kirken og i byerne bøde 2, 4 à 6 sk., hvilke ved præstens medhjælper kunde indkræves og af præsten uddeles til opmuntring for de fattigste og flittigste skolebørn.

f) Det vanskeligste bliver at bestemme noget i henseende til hoveribonden. Thi når han formedelst hoveriarbejdet drives om lørdagen fra sin egen halvgjorte markgering, som ej uden skade for ham kan opsættes, nødes han til at fuldføre den om søndagen. Hvis den ved seneste forordning proprietæren forundte frihed at bestemme hoveriarbejdet ej blev misbrugt, kunde sådan bonde vente nogen sabbaths lise, men så længe ingen vis forhold træffes imellem hoverarbejdet og bondens hartkorn, bliver ej, under en hård jorddrot, for bonden ret mange hviledage om året.

Til at eksekvere et og andet kunde samme frihed gives som i sidst udgangne forordning om forbud mod brændevinsbrænden på landet.

Da bøderne er efter sabbathsforordningens 10. art. givne til conventhuset i København,⁷² var det at ønske, at vore fattige her på landet måtte også nyde del deri, så at, når det ej var over 1 rd., som blev bødet, det da kunde uddeles til de fattige i det sogn, hvor forbrydelsen var sket; var det mere, indtil 3 à 4 rd., det skulde tilhøre herredskassen, og, hvad der var over, tilfalde conventhuset eller anden stiftelse.

I øvrigt vilde de anførte og alle andre udvortes midler ej behøves, når kuns det ene moralske kunde finde sted, nemlig en sand gudsfrygt og højagtelse for Hans ord. Men dette kan, Gud bedre! ej ventes, førend først forældre og derefter lærere i skole og kirken retteligen iagttager deres pligter, hvortil den allerhøjeste forlene enhver lyst og kraft.

72. Fattigstiftelse, oprettet af Chr. 4., for forældreløse børn.

Vester Flakkebjerg herred

*Johan Holgersen Olivarius, Ørlev-Sønder Bjerge. Provst. 23.
november 1773.*

Det kan ikke nægtes ... at søndagenes og festdagens helligholdelse overmåde forsømmes og ved adskillige misbrug og laster vanæres.

1. De forsømmes ikke alene af den gemene mand, unge og gamle, men endog af dem, som holder sig bedre. De årsager sig alle og vil holdes undskyldte. Dog er gårdfolk ikke de forsømmeligste, men husfolk og i særdeleshed tjenestefolk.

Når man derfor tiltaler husbond og madmoder, beder dem med al alvorlighed dog at tilholde deres tyende at gå i kirke, at komme til læsning, får man det svar: Vi siger det nok, men de agter os intet. Vi kan intet befale; thi nu er tjenestefolk så dristige og ublu, at dersom man siger noget sådant til dem, dersom man vil laste og rette dem, bliver de vrede og siger os deres tjeneste op, så at om vi ikke firer og tier, fik vi tilsidst ingen folk. De svarer os: I har intet at tiltale, intet at befale os uden om vort arbejde alene, som vi er fæstede for. Resten er vor egen sag, og er I intet fornøjet med os, så kan I sige til, så vil vi gå; og vi bliver intet længere end som til stevndag. Desårsag tør de hverken befale dem kirken eller forbyde dem kroen.

2. Disse dage forsømmes og vanæres på mange måder fra om morgenen af, enten ved hoverigering, såsom om foråret gærdsel og staver at hugge, gærder at lukke, vand at grave fra rugen, grøfter ved vejene. I pløje- og sædetiden en og anden at fælde jorden til pløjning. Men da hedder det alt: Bonden gør det af sin egen drift. Vi vidste ikke deraf; som og tit kan være sandt. Om sommeren at age tørv. Men om det kunde siges, at bonden var ikke beordret at møde, førend hen på eftermiddagen, så tager han dog afsted midt på dagen og er der borte med folk, heste og vogn i arbejde med at læsse og køre fra lyngen straks om eftermiddagen. Andre tider at måle korn i for at bortføre til købmanden den følgende dag, og sådant mere nu og da.

Eller og bonden gør det selv samme hjemme. Og det hedder: Det er en flittig mand, han stræber; men han er fattig og kan intet komme med, så han er nødt dertil. Det siges, når en bonde lukker gærder, harver eller deslige om søndagen. Han med sine folk er borte fra kirke for at læsse sit brænde, sin tørv, sit hø, og kommen først til købstaden. Gid de ikke kom ind før aftensang, at borgeren ikke tillige

skulde lade sig holde fra kirken for at købe af bonden! Men om søn- og helligdage holdes ofte det største torv i købstæderne tværtimod forordningen af 17. dec. 1717, så at sabbaten vanhelliges i så måde både af bønder og borgere.

Men iblandt husmænd sker det, at mange gør alt deres arbejde på sabbaten lige fra solens opgang. De tækker, kliner, skærer tørv, røgter og ager dem, ligeledes ager deres gødning ud, oprydder stumper i skoven,⁷³ når de kan få seddel derpå; alt under påskud: vi kan intet gøre det på andre dage, fordi vi tjener hver dag, eller vi kan på de andre dage ingen hjælp få med folk eller vogn, som dog er intet eller sjældent sandt, så kunde de og, når de fæster sig bort, accordere sig nogle dage fri til de og de gerninger i sin behørigt tid, ligesom de betinger sig en vogn en dag eller 2 til deres tjeneste.

Møllere, huggere, vævere, smede etc. har også bonden til deres tjeneste om søndagen, nu til et, nu til et andet.

Klager præsten, får han dog ingen assistance, men alle på halsen, om ikke altid åbenbare så dog vist nok.

Der findes de, som til sine tider kører om sabbaten og holder midt på gaden, ofte tæt ved kirken, at sælge blomster, pærer, æbler etc., når enten tjenesten er begyndt eller skal begynde. Disse volder også udeblivelse af nogle eller mange, som ellers havde sat sig for at gå i kirke. De holder længe snak. Siden tænker de, nu er det for sildig, nu er præsten i prædikestolen, nu må vi hellere gå hjem.

Ligeledes Valby-kræmmerne,⁷⁴ som tit forsinker et helt hus og flere fra kirke for at oplede en høne til at sælge. Ligeså alle slags prangere, som helst vælger sig helligdagen til at gøre sig vinding. For, siger de, da finder vi bonden bedst hjemme, da kan han fare ad marken med os at vise os, hvad kræ han har at sælge; eller da kan han sende sine folk der efter, og vi kan snakkes ved hjemme, med videre.

Endelig nu på nogle år har vel mangel og nød⁷⁵ tvunget bonden at entholde sig fra den såkaldede sommer i by riden. Men nu, tiderne bliver gode, kommer den vel i brug igen. Var det gjort med den dag alene, da det sker på en søgnedag, så vilde jeg intet tale derom. Men hvad de får tigget sammen den dag (som man vel må kalde det), og hvad de, unge og gamle, skyder sammen til den lystighed, det drikker

73. Kan betyde enkelte småstykker jord i skoven el. træstubbe. Her fmlt. det sidste.

74. Der er fmlt. tale om kræmmere fra Valby ved Kbh., som opkøber produkter til videresalg i hovedstaden.

75. De første år af 1770'erne var misvækstår.

de på hver helligdag, ofte indtil michelsdag. Den seneste forordning om brændevinsbrænderiets afskaffelse på landet afskaffer ikke disse dårlige sommerfugle, så længe brændevin i købstæderne er at få. Nu

3. Ved hvilke tjenlige midler denne misbrug kan forekommes? Som der står i forordningen af 19. januar 1731, at loven og de om sabbaters og andre fest- og bededages helligeholdelse fra tid til anden udgivne forordninger er så tydelige og tilstrækkelige, at når de ikkun ret vorder eksekverede etc., så er det aldeles sandt. Men at ønske var det dog, på det at (som der og står i samme forordning) sabbaten og de andre hellig- og bededage med al tilbørlig andagt skulde holdes og celebreres, og derimod al utilbørlig, forargelig og alene af gerrighed foretagende arbejde, handel og næring på bemeldte dage aldeles afskaffes; en særdeles forordning kunde udvirkes, hvorudi (om jeg tør sige det) loven og de gl. forordninger ikke blot måtte citeres og henvises til, men alt med fulde ord udføres, såvidt som fornøden eragtes, og med måske behøvende tillæg efter ovenmeldte omstændigheder eller her neden for ... gjorde forslag, at bonden kunde høre hver post, hvad som befales eller forbydes, og vide at repetere det og i tilfælde beråbe sig derpå; og den forordning skulde årlig oplæses 2 gange om året, i stedet for den, som befalet er, dat. 12. marts 1735.

Dog [= skønt] loven pag. 869, art. 2 befaler husbonder, at tilholde deres tyende og tjenere at komme til kirke etc., art. 6 og forordningen af 12. marts 1735, § 1, byder husbonder og madmødre at have indsende dermed, men tjenestefolk med studshed og hårde svar påstår, at de haver intet at befale dem i så måde, var det godt, om husbonders og madmødres myndighed, såvel på landet som i købstæderne, måtte fornyes og bekræftes, at have lige magt til at befale deres tjenestefolk som deres egne børn at gå til kirke og til læsning i kirke og byer, item at blive hjemme fra kro og drikkelaug. Alt under en ansat mulkt til sognets fattige, eftersom de måtte findes 1., 2. eller 3. gang ulydige, 4, 8 à 16 sk. Og skulde herskaberne selv herpå have øje såvel som præsterne.

Men husbonder og madmødre selv [at] give gode eksempler med at komme flittig til kirke og afholde sig fra kro og drikkelaug på sabbaten og hellige dage eller i vidrig fald betale 2 à 3 dobbelt mulkt til de fattige, når præstens formaninger intet kan hjælpe, hvorom han har at melde til herskabet og, om [han] ingen gehør finder, da videre; men i købstæderne til øvrigheden. Og ibidem § 1 måtte ingen understå sig, når præsten har angivet ham for helligbrøde og bøder og derhos meldt

omstændighederne, ham derfor at actionere, men øvrigheden skulde slige angivelser straks og uden ringeste vidtløftighed undersøge og den angivne enten skyldig eller fri kende.

Højtbemeldte forordnings § 2 er ypperlig og nok både for købstæd- og landmænd: »Ingen må på søn-, hellig- og bededagene på værkstæderne eller i husene og på gaderne arbejde eller nogen håndtering og næring med køb og salg drive og bruge etc. Intet slags arbejde, som henhører til agerdyrkning og økonomi på landet etc. Bønderne, som herimod til deres egen fordel og nytte af sig selv og uden betaling etc.«

Og da medhjælpere, som loven dog befaler, mange og vel de fleste steder er gået af brug, og uden disse kan præsten ikke komme i kundskab om, hvad som går i svang, så måtte disses antagelse, hvor ingen er, samt deres bestilling og myndighed blive fornyet.

Disse medhjælpere på præstens side og bondefogder, sognefogder, oldermænd i hver by på herskabets side måtte det være pålagt at anholde alle frugtsælgere, Valby-kræmmere, bissekræmmere, omløbende jøder etc. og iøvrigt, hvad prangere være måtte, som inden kl. 5 eftermiddag måtte indfinde sig, hvilke straks skulde betale en ansat mulkt, hvoraf halvdelen skulde tilfalde anholderen eller pågriberen, og den anden halve del til sognets fattige og betales til sognepæsten, som gør årlig regnskab for sognets fattiges cassa, hvormed skulde følge attest, underskrevet af medhjælperne i så tilfælde.

I købstæderne ligeledes anordnede mænd, som kunde have fornøden opsigt, angive for byens øvrighed til påmindelse med videre.

Men købstaden nærmere angående, følger [jeg] hr. Thanches betænkning. Og når nogen befuldmægtiget pågriberer skelligent kunde overbevises, med vidende at have ladet nogen passere fri, da skulde den, i købstaden eller på landet (i den eller den by opsyn befalet) selv betale en kendelig mulkt.

Sommer af by riden måtte på ny strengelig forbydes som i forordningen af 12. marts 1735 § 6.

Frederik Lützens Thanch, Skælskør. 18. november 1773.

Intet er vissere end ... at helligdagene i særdeleshed forsømmes og vanæres i købstæderne.

1. Ved indvånernes egen efterladenhed, der ikke søger Guds hus med tilbørlig flid og lyst, og er de ikke få, som ganske sjælden indfin-

der sig i kirken, når undtages den dag, de holder deres altergang, ja nogle aldrig uden alene på den dag. Hvorimod mange findes på deres værksteder, ligefuld arbejdende om søndagen som på søgne dage. Fiskerne drager ud at fiske og stange ål under kirketjenesten. Man er gået så vidt at ville aftvinge mig at møde på ageren for at tage tiende om søndagen, når skønt vejret til høsten har på de andre dage været det fordelagtigste. Jeg har besøgt borgerne med kærlig advarsel i deres huse, men det har ikke frugtet.

2. Det sker og, at helligdagene forsømmes og vanæres, formedelst landmanden mest besøger købstæderne om søndagen. Denne er på dette sted den største torvedag, fornemmelig om sommeren. Ved den anledning anser borgerskabet sig undskyldt, siden de må købe bondens varer, hør, tørv og brænde på den dag, det er at bekomme. Og af samme årsag udebliver børnene og ungdommen fra katekisation, som må være forældre og husbonder behjælpelige ved deres handling med landmanden. Det bliver og et følge heraf, at værtshusholdere udtapper deres varer til bonden under gudstjenesten; thi didhen indfinder han sig straks, så snart han har bekommet betaling for sit tørvelæs; han skal hos købmanden igen købe, hvis [= hvad] han behøver, og med [det] samme noget, som han kalder det, at leve af.

Til at forekomme sådan sabbathens vanhelligelse ved jeg intet bekvemmere middel at foreslå end dette:

1. At der i enhver købstad blev beskikket en vis redelig borger til at være politikommisær og samme kunde have 2 politibetjente under sig, hvilket i denne og andre små købstæder kunde være stadens vægttere, som alle skulde stå under politimesteren, magistrat eller byfoged. Denne kommissær burde have opsyn om søndagen med alt, hvis [= hvad] i ... forordninger[ne] om helligdagene er anbefalet, at sligt blev efterkommet, besøge de huse, hvor mistanke kunde have om øltappen under prædiken, om arbejde på værkstederne og deslige, have tilsyn med byens porte og slagbomme, at samme under tjenesten var tillukkede, forhindre at ingen kørsel skulde ske igennem bagportene, antegne andre forsømmelige og modvillige sabbathsovertrædere, og andrage med sine politibetjente på den følgende dag, alt hvis [= hvad] imod forordningerne var passeret, for politimesteren, at slige forseelser efter loven kunde vorde ansete og straffede.

Kommissæren kunde til vederlag nyde en slags moderation i skatterne, eller tillægges en liden løn forenet med en slags anseelse og behøvende myndighed til sin forretning.

2. Vilde det være nødvendigt, at et sådan kgl. rescript eller forordning måtte udvirke, som i hensigt til ungdommens forsømmelse og udeblivelse fra skole og katekisation kunde give præsterne ikke alene den frihed, som de af forordningerne har, at nægte husbonden og forældre altergang, som forårsager ungdommens forsømmelse, hvilken at udøve dog forvolder had og vrede imod læreren; men den befaling til præsterne at nægte dem af ungdommen altergang, der efter at de har været til konfirmation ikke flittigen besøger katekisation, og at det i hensigt til købstæderne skulde være så tydelig og udtrykkelig befalet som på landet, at ungdommen skulde møde. Jeg ved bedst, hvad avind mig for den sag tilføjes. Det er dog ynkeligt, at vor kristendom skal læres *in spem futuræ oblivionis*,⁷⁶ og det er tungt at pløje med ungdommen og få den gode sæd nedvirket i deres hukommelse, vel og i deres sind, men at samme siden ved efterladenhed rent glemmes og uddør, og at man i købstæderne agter det for en skam at gøre rede for sin kundskab, at personens anseelse skal endog forvolde, når officerer og andre fornemme holder deres børn tilbage, andre da skal sige: Det er kuns for de fattige at gå til katekisation etc.

Hvad angår bondens komme til købstæderne om søndagen, kunde vel en limitation have sted, [i]sær om sommeren i pløje- og høsttiden, at han imellem tjenesterne kunde inddrages, eller lidet conniveres med ham på den tid. Dette er, hvad jeg i så knap en time har kunnet agte tjenligt i den begivenhed, overladende det til min hr. provstens kærlige og bedste omdømme.

Øster Flakkebjerg herred

Magnus Jensen Hammer, Lille Næstved (Herlufsholm). Provst. 9. November 1773.

Det er lige så uægteligt som beklageligt, at søn- og festdagene i det mig anfortroede provsti, som desværre mange andre, ja vel de fleste steder dels forsømmes og dels vanæres! Forsømmelsen, mener jeg, er denne: at mange tilhørere uden legemlig svaghed eller anden sand fornødenhed holder sig hjemme af kirken. Og vanærelsen er fornem-

76. I håb om at glemme det senere.

melig: det spil og drik med videre uanstændighed, som om helligdagene af almuen forøves, og har denne misbrug indsneget [sig] især udi de sogne, som nærmest landets købstæder er beliggende.

At få sådant hæmmet, vil vel næppe være gørligt. Men om det ikke var muligt, at sådant kunne indskrænkes, derom indsvøber⁷⁷ jeg til Deres Højærværdigheds nærmere overvejende disse mine uforgribelige tanker:

Jeg mener da, at de forhen om sabbaten udgangne ... anordninger burde skærpes, og så vidt udstrækkes, at en anselig mulkt blev fastsat for dem, som uden ... lovligt og nødvendigt forfald forsømte gudstjenesten.

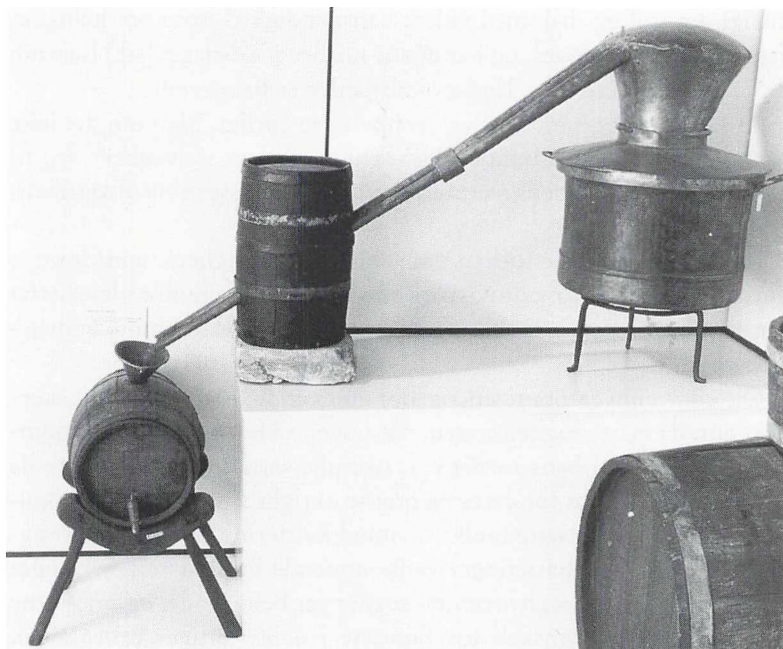
Og som enhver præst er, og bør nødvendig være, sine tilhørere bekendt, da måtte sognepræsten, når nogen sådan Guds ords forsømmelse befandtes i hans menighed, pålægges at anmelde den eller de forsømmeliges navn for deres nærmeste øvrighed, som da straks skulde affordre den fastsatte mulkt og imod kvittering levere den til sognepræsten, hvilke kvitteringer vedkommende burde hvert fjerdingår afgive på den amtstue, hvorunder sognet var beliggende, og præsterne derefter aflægge regnskab for bøderne i deres fattiges protokoller, som årlig af de fattiges væsens direktører⁷⁸ igennemses, at samme bøder var udi sognets fattigkasse betalt.

Ligeledes kunde vel og helligdagens vanærelse sættes grænser for, når politiens administration såvel på landet som i de små købstæder yderligere, end sker, blev håndhævet. Således burde handlende i købstæderne under straf forbydes ej at åbne deres boder, mindre udsælge noget, om helligdagene; øltappere og værtshusholdere i lige måde under anselig straf være forbudt at sælge øl og brændevin om helligdagene, undtagen hvad som rejsende kunde forlange, hvilke strafbøder kunde hjemfalde til den, som bevislig angav enten købmand at have om søndagen forhandlet varer eller øltappere at have udsolgt øl eller stærk drik til almuen på hellige dage.

Det vilde have den virkning, at bonden og almuen på landet, når de vidste, at intet udi købstæderne om søndagen var at bekomme, holdt sig hjemme, og ej dér, som nu ofte sker, hendrev helligdags eftermiddag, ja undertiden det meste af natten med drik og spil.

77. Betyder egl. at svøbe sine tanker i tale el. skrift ind i et sirligt sprog. Her vel nærmest: henstille i al høflighed el. underdanighed.

78. Biskop og stiftamtmand.

Trods hyppigt gentagne forbud mod bøndernes brændevinsbrænderi brændte de til langt op i 1800-tallet på livet løs. Det her viste, flere steder fra sammenstykkede, brændevinsredskab er udstillet på Gl. Estrup. Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup fot.

Og som brændevin nu i visse måder er aldeles forbudt på landet, så var det at ønske, at sådant forbud (når hans majestæts intrader ej derved skulde lide) tillige kunde strække sig til de små købstæder. Thi i hvor mange anordninger derimod opgøres, opnås dog den intenderede nytte ikke, nemlig brændevins misbrugs afskaffelse, så længe samme i købstæderne falholdes.

Hvad landet angår, da burde herreds- og birkefogder alvorlig tilholdes at inkvirere, om fylderier og drukkenskab eller anden usømmelighed ved bryllupper og barsler, som gemenlig holdes om helligdage, forøvedes, og når så befandtes, da de skyldige med tilbørlig straf at anse ...

Bjæverskov herred

Nicolai Eriksen Leganger, Hårlev-Himlingøje. Provst. 16. november 1773.

Jeg kan ikke sige, at nogen ny uskik eller misbrug har indsneget sig [her i provstiet]. Men just de samme vedbliver, som har været fra forfædres tider, og som allesammen er tagne i betragtning ved sabbathsforordningen af 12. marts 1735, endskønt ved samme kun slet afværgede.

Søndagen er for almuen på landet lige så travl som alle andre dage, især med deres egen gård- og husgerning, hvortil de beråber sig, at [de] ikke har stunder på de andre dage for hoveriet; så at på de fleste årets tider er det søndagsgerning at så og harve, meje og indhøste, hugge gærdsel og køre samme til sit sted, grave og lukke. Hoveries tilsigelse (dog at det kun hedder en tilladelse, som man ej kunde nægte) er ej heller noget rart [= sjældent] om søndagen. Men ellers er bondens sædvanlige søndagsgerning hele vinteren over at gøre alle slags købstadsrejser, hvilke indrettes således, at han på søndagen enten skal rejse bort eller komme hjem. Hvorledes nu ved alt dette den offentlige gudstjeneste og undervisning, som skulde være helligdags øjemærke, bliver forsømt og tilsidesat, sluttet letteligen. Det er så langt fra, at bonden véd af helligdag, at meget mere er søndagen ham just den vanhelligste dag. Thi enten er han undervejs i kroerne, eller finder han dem hjemme, hvor altid føres et skammeligt levned i drik og spil, bander og bespottelser. Alle ovenanførte onde ting skal hver ærlig og sanddru mand tilstå at have som en syndflod oversvømmet det hele land uagtet alle forordninger og alle formaninger.

Middel mod sådan uorden ved jeg ikke at bruges nu omstunder, uden for så vidt at præsterne hver søndag i prædiken og katekisation råber sig træt. Men en løbende flod standses ikke ved ord; få hører dem, og de er jævnlige borte, som mest behøvede erindring. Vil præsten anklage nogen især, så er touren denne: at han skal vende sig til godsets forvalter eller foged, som skal dømme derover, og når han ikke tør andet, da straffe for de største ugudeligheder, Guds ords forsømmelse, sabbaths overtrædelse og deslige, 4 skillings bøder (slet betænkt).

Nu ved man, at ved de fleste, især ved middelmådige og små godser, er slige forvaltere oftest kun unge ubetænksomme mennesker, der gerne selv med et vildt og frækt levned giver de værste eksempler af Guds ords foragtelse. Når da præsten skal anklage sin menighed for sådan en dommer, som selv dels ved eksempel, dels ved befaling og tilladelse, giver anledning til de største sabbathsovertrædelser og aldrig har gjort kongen eller loven nogen troskabsed, så falder det kun ud til spot og embedets forhånelse. Derfor tror jeg ikke, at der over det hele land nogen tid høres, at nogen bliver anklaget ellers straffet for søndagsarbejde og kirkeforsømmelse; men klagen sker aleneste i kirken, hvor få hører den og færre retter sig efter den.

Skulde her alvorligen tænkes på denne sags forbedring, så holder jeg for, at, såsom næst den højeste øvrighed, er just præsterne de, som både først og sidst bør holde over søndagens pligter og dens rette brug, så burde dem og være nogen mere myndighed og magt betroet til, enten selv ved nogen slags kirkedisciplin eller ved verdslig straf, at lade tiltale og tugte dem af almuen, som efter offentlige og hemmelige advarsler dog gør vane og bliver ved i søndags vanhelligelse, i kirkeforsømmelse og i at holde sine børn og tyende ved ufornuddent arbejde bort fra katekisation. Og til den ende holder jeg da for, at de fattiges inspektører på landet, som er kongens amtmand med provsten og amtsforvalteren, er de nærmeste at stå sognepræsterne bi både med råd, samtykke og befaling, når nogen måtte enten anklage nogen for sabbathsovertrædelse, eller måtte have noget ret og lovligt at foreslå for at få sømmelig orden indrettet og for at få gammel uskik med kirkeforsømmelse, krosidden og søndagsgilder hæmmet. Som for eksempel: Når præsten forlangte, at en mand, som han kendte vel- og kristeligsinde, måtte beskikkes under straf at melde ham hver søndag, så vidt muligt er, hvem der i den by eller lidet distrikt holder sig selv eller sine fra kirken, at inspektørerne da havde befaling at beordre præsten hvad hjælp og hvem, han dertil måtte forlange. Ligeså for eksempel, når præsten med skel og billighed forlangte nogen tiltalt og straffet for søndagssovertrædelse, vane i kirkeforsømmelse eller for drukkenskab, gilde og slemt selskab på en helligdag, inspektørerne da måtte have magt at mulkttere til fattiges cassa efter omstændighed, og amtmanden at lade det eksekvere.

Når menighederne vidste, at præsten havde den slags hjælp i sit embede, og der skete så kun et eller to straffeeksempler i sognet, så forsikrer jeg, der blev nok bedre skik i landet. I det ringeste kunde

præsten aldrig blive uskyldig, når han så og tav til slig uorden, som vi nu må se og tie til. Og så kunde fattiges cassa på en god måde få en liden forbedring, som den allevegne trænger til.

Stevns herred

Jens Lintrup, Magleby-Holtug. Provst. 15. november 1773.

1. Betræffende misbruget ved helligdagens overtrædelse er det desværre bekendt nok, at almuen på landet i almindelighed lidet eller intet agter om sabbathens helligholdelse, idet de dels enten rent forsømmer den offentlige gudstjeneste, eller udi deres brugelige samlinger driver spot med, hvad som af ordet er dem forkyndt, dels ved endog under prædiken at foretage sig trældomsarbejde enten hjemme eller på marken, endog på de tider, da nødvendigheden det ikke udfordrer, hvilket tid efter anden har taget sådan overhånd, at det ikke mere ved de ordinære befalede midler kan hæmmes. Men især er de brugelige samlinger, såvel af gamle som unge om søndag aftener, enten de sker udi byerne eller købstaden, den største årsag til alles og især ungdommens yderste forfald, hvor intet høres, gøres eller ses uden ugudelig snak, næstens og øvrighedens bagtalelse, fylderi og drukkenskab, der til sidst går ud på [= ender i] indbyrdes klammeri og slagsmål, hvilket alt stykkevis at opregne vilde blive lige så vidtløftig som uforholden, da samme desuden er så almindelig bekendt, hvortil årsagen foruden menneskenes egen onde tilbøjelighed fornemmelig rører sig fra den uvished og liden bestemmelse, som findes om, hvem der skal angive, påtale og straffe sådanne uordener og misbrug. Det vilde derfor

2. være de tjenstlige midler til at hæmme alle i svang gående vanhelgelser, uordener og misbrug, om hans majestæt ... befale[de] visse korporlige straffe efter forseelsernes beskaffenhed, da de hidtil anordnede mulkter ikke er tilstrækkelige at tilbageholde dem, som med vanen er hærdede udi ondskaben, og en større pengemulkt vilde for meget bebyrde almuen, der dog ikke så meget derved afskrækkes som ved andre offentlige straffe. Der kunde til den ende fastsættes straf enten med gabestok eller fængsel på vand og brød i nogle dage eller uger, alt efter størrelsen af forseelsen. Men på det ingen skulde undgå

straffen, måtte i hver by en eller 2 mænd, som kunde være kirkeværgerne, bondefogderne eller andre bekendte gode mænd, pålægges uden persons anseelse at angive alle forøvede misbrug og laster, så snart de derom blev vidende, eller selv at straffes som de skyldige, når de blev overbevist om at have fortiet noget, hvilken straf vedkommende rettens betjent straks skulde foranstalte eksekveret efter foregående undersøgning, der som en politiret kunde forhandles.

— — —

Thomas Andresen Møller, Store Heddinge. 15. november 1773.

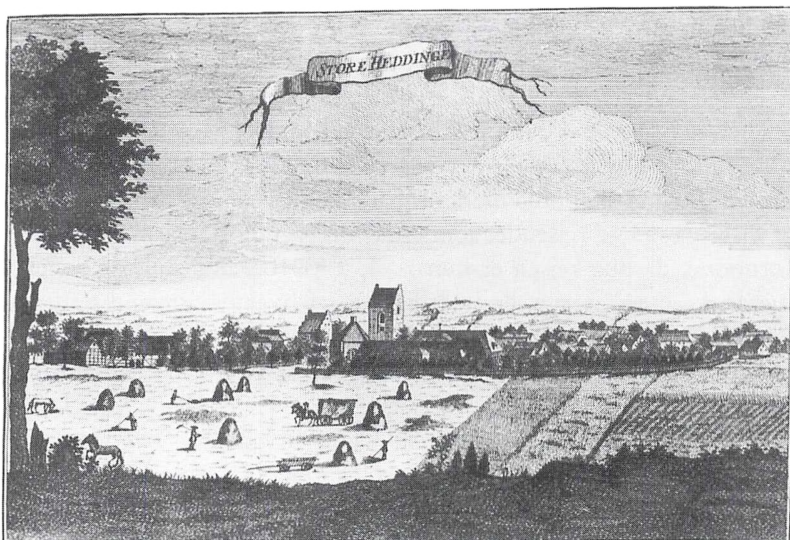
Til at svare på det spørgsmål: Hvorved sabbaten overtrædes og vanæres, vil nok være fornødent at gøre forskel på ét sted og et andet, da hvert sted turde have noget for sig.

Store Heddinge er hjertet af Stevns herred og vel en kilde til hele herredets moralske og økonomiske fordærvelse. Vist nok er det, at den med sine drikkevarer og de derved foranledigede sammenkomster har været anledning dertil.

Hvad især sabbatens overtrædelse angår, da sker den her i sognet

1. ved ufornødne trældomsarbejder: a) I høsten, hvor de ord i forordningen af 12. marts 1735, 2. art.: »for at profitere af et med længsel forventet vejrlig«, skammelig eluderes og trækkes efter enhver behag til hver time af søndagen endog i det bedste og bestandigste vejrlig. b) I pløjetiden, da nogle pløjer, og mange flere harver; thi dette sidste agtes mere fornødent og anses her for mindre synd end at pløje. c) I tærsketiden, da kornet skal kastes og renses om søndag formiddag for at sælges om eftermiddagen, og en del af betalingen drikkes op om aftenen. d) Ja hele året igennem med gærdelukken, grøftekastning og især gærdegang: gærders besigtigelse, da det alletider nøje iagttages, at nogle skal mulkteres for deres gærders brøst; men mulkten skal drikkes op samme aften. Altså

2. ved drukkenskab, som her på stedet er kommen til højeste spidse. Der er de af sognets landsbyfolk, som, når de end ikke er kommen til kirke, dog besøger byens værtshuse. Og mange af dem, som har været i kirke, forfølger sig af kirken i værtshusene, hvor de bliver til polititid kl. 10 om aftenen. Heraf kommer, at nogle, som let er at slutte, drikker sig drukne de dage, de har været til gudsbord. Men hvad er drukkenskab? Og hvormed skal een overbevises at være beskænket? Her holder det hårdt at få den sag bevist.

Om det er hovararbejde, der her udføres ved Store Heddinge, kan næppe afgøres. Da Thomas Møller anker over det »ufornødne trældomsarbejde«, kan det i hvert fald meget vel være på en søndag, at hø høsten på billedet foregår. Fra Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, III, Kbh. 1767.

3. Ved andre drikkelag, e.gr. a) Bryllupper og trolovelser, som undertiden holdes om søndagen, og deres gilde vil de også have om søndagen tværtimod forordn. af 14. dec. 1736. b) Sommergilder, som er forbudne ved forordn. af 12. marts 1735, 6. art. Thi det, som ungdommen ved denne dårlige omstrejfen samler de søgne dage, da de egentlig rider eller går sommer i by, det skal drikkes op de hellige dage.

4. Ved julelege, tværtimod forordn. af 12. marts 1735, 8. art. Thi endog dette ukrudt har fæstet sådanne rødder i folkets hjerter, at det ikke lader sig hæmme uden alvorlig straf både for dem, som leger, og for dem, som låner dem hus at lege udi. Og hvad gælder, at mangen en i kirken og under prædiken tænker på, hvor den følgende aften skal være legestue etc. Julelege burde ganske extermineres og aldrig tillades enten hellige eller søgne dage, da deraf flyder mange udsvævelser.

5. Smutkroer i landsbyerne, hvilke brændevinsbrænderne og især consumptionsforpagterne finder sin regning ved at opmuntre. En pest for ungdommen, der mange aftener om ugen og især den aften, da

degnen har holdt sin læsning, og søndag aften samles til spil, drik og anden liderlighed.

6. Ved andre sammenkomster: a) af landsbyfolk, såvel i som uden sognet, der i hobetal kommer til Store Heddinge, hvor de med glæde bliver modtagne af værterne tværtimod forordn. af 1. febr. 1757, 3. art., hvilken artikel ublu eluderes både helligt og søgnt med påskud, at disse gæster er rejsende, som efter foregående 2. art. må nyde det fornødne, da dog rejsen er kun $\frac{1}{2}$, 1, 2 à 3 fjerding mil, og rejsens øjemærke mest, ja ene, er at drikke, b) af byens avlsmænd og husmænd, som er borgere, hvoraf en stor del hænger i værtshusene så længe, som muligt er, og kone og børn desårsag må krepere af hunger. Og

7. hvo kan erindre og samle alt? Her brygges og brændes, her sættes i støb, trækkes støb op, gøres malt etc. om søndagen; så at de af tjenestefolkene, som ingen lyst har til at gå i kirke enten til prædiken eller katekisation, har disse deres husbonders forretninger at undskylde sig med, og deraf kommer iblandt andet den vankundighed, som her er fast ubestridelig.

Men hvor kan findes tjenlige midler imod dette så rodfæstede onde? Jeg vil alene ... sige ... hvad middel, jeg holder for det bedste imod

1. post. Da er forordn. af 12. marts 1735 et kraftigt middel, når den alene nøje vorder efterlevet. Dog kunde a) den i 1., 2., og 3. art. befalede mulkt for bønder forhøjes, thi 4, 8 og 16 sk. skrækker dem ikke. b) Straffen for proprietærer eller forpagtere, hvor hoveri gøres, der fordrede eller blot modtog nogen gerning af bønderne om søndagen eller hellige dage, kunde bestemmes til noget vist og føleligt for hvert menneske, de tog arbejde af. c) Proprietæren skulde lige så vel som stedets verdslige øvrighed have magt til at mulktere sin egen forpagter og bønder, som overtrådte hellige dage. Nok, når kun forordningen nøje blev efterlevet, og mulkten kom på sit sted. Skulde og proprietæren heri forsømme sin pligt, da mulkteres han selv tillige med af stedets nærmeste øvrighed.

Og da fast alle tjenestekarle i Store Heddinge er husmænd, der er gifte, og de, såvel som de få ugifte næsten alle ejer lidt jord på marken, og husmændene i landsbyen for en del får et stykke jord af bønderne, så skal samme jord gerne pløjes, såes og harves, ja høstes om hellige dage. I dette fald burde de, som låner dem heste og vogn til at indhøste det med, gøre det de søgne dage eller selv mulkteres. Imod

2. post er loven tydelig nok. 2. bog, 5. kap., 28. art., 6. bog, 3. kap. og forordningen af 12. marts 1735. Men da det ikke sjælden sker, at den drukne, som dog kan tåle meget, undskylder sig og benægter sin drukkenskab, så var det fornødent, at det blev bestemt, hvad der skulde anses for drukkenskabstegn. Og da mener jeg, at sværgeren og banden, hujen og skrigen, larmen og støjen, syngen og trallen, skælds- og ukvemsord, trussel og undsigelse, klammeri og slagsmål, ja den blotte udæskning til slagsmål, hvad enten sligt skete i huset eller uden for, skulde anses som tegn på drukkenskab, hvorefter den kunde straffes som noget, der ikke er klog mands gerning, men en misbrug af slige samlinger, der strider imod anstændighed og sund fornuft.

3. post a) tilser justicen efter forordn. af 14. dec. 1736 og af 1. febr. 1757, så at de i tilfælde af omgivelse⁷⁹ selv står til ansvar. Imod b) i samme 3. post, såvel som og imod

4. post ved jeg intet bedre, end at dette fordærvelige ukrudt med rod oprykkes og aldrig tillades enten om hellige eller søgne dage. Justicen må, hver i sin kreds, med alle [midler?] udrydde dette onde.

5. post. Årvågenhed imod denne al ulykkes oprindelse kan aldrig for stærkt indskræpes justicen, og smutkroer kan aldrig belægges med for hård straf.

6. post. Det var at ønske, at proprietærerne vilde være så nidkære at lade inkvirere i kroer og værtshuse, om nogen deres underhavende dér fandtes, alvorlig at straffe dem, og lade værten betale strikte efter forordningen af 1. febr. 1757, 3. art. og således blive ved, indtil det søleri faldt hen.

7. post kunde afhjælpes ved nøjere eksekution, end nu sker, af lovens 2. bog, 6. kap., 2. art. og 6. bog, 3. kap. Men hvorledes? Det synes kun at nytte lidet at nøde folk til kirke og til at få Guds kundskab. Dog, det turde i følgerne have sin nytte. Men da kom degne, skoleholdere medhjælpere til at antegne, hvem de mest savnede i kirken, melde præsten det, og præsten henvende sig til den verdslige arm. NB. Ved justicen forstår jeg proprietærer på landet, deres forvaltere, bondefogder og hvem de dertil beskikker, item herreds- og birkefogder og deres skrivere. I købstæderne magistrat, byfoged, politibetjente, item enhver vært i sit hus, så vidt han holdt over det reglement, som blev ham foreskrevet.

79. Må vel her betyde omgåelse.

I Store Heddinge er ingen andre politibetjente end borgerskabet, som skiftes dertil. Skal her nu holdes over helligdagene, da fik polititet være i virksomhed den hele dag, *e. gr.* et par gå ud om sommermorgener fra kl. 6 til 8, et andet par fra 8 til 10, atter et andet par fra 10 til 12 o.s.f. for at have agt på alting både i mark og i by, og hver par stå til ansvar for, hvad der skete i deres to timer.

Mulkterne burde deles i to lige dele, det halve til stedets fattige (thi deraf turde følge en større virksomhed, end når mulkterne skulde gå til længere fraliggende stiftelser), det andet halve til justicen eller angiveren, dog at politibetjenterne deraf fik sin del til opmuntring.

Da den tilladelige tid til samlinger hidindtil har været fra kl. 5 til 10 om aftenen (ej at tale om den selvtagne tid), så kunde den indskrænkes fra 5 til 7 à 8.

Men da forordn. af 1. febr. 1757, 3. art. forbyder at skænke brændevin for bønder, kunde det samme jo og gælde om borgere. Hverken bønder eller borgere kan tabe derved, da de kan lade hente det fornødne til sig i deres hus. Og vil de have selskab i et værtshus, så er øl og mjød meget godt, det fordærver ikke så let forstanden, og dog tror jeg, at dette vilde meget formindske sammenkomsterne. Måtte det ske, så skulde en tabel over de vigtigste poster opslås i hver kro og værtshus på et kendeligt sted, at både vært og gæster kunde se, hvorledes de burde forholde sig, *e. gr.*

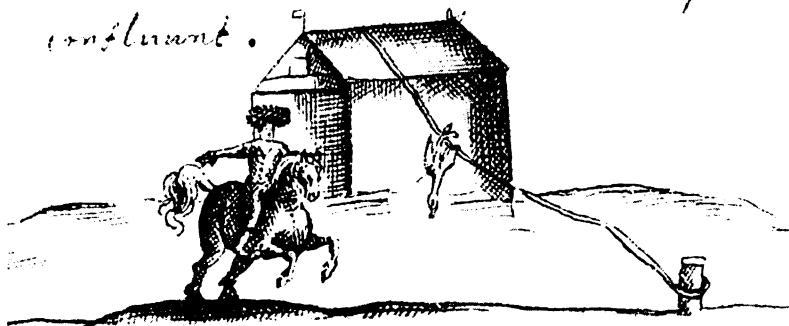
1. Den kromand eller værtshusmand, som befindes helligt eller søgnt at skænke brændevin for sine gæster, det være sig bønder eller borgere, eller at bære over med deres banden og sværgen, skælds- eller ukvemsord, trusler eller undsigelser, klammeri og slagsmål, hujen og skrigen, larmen og støjen, syngen og trallen og ej straks hæmmer det, og, i fald han ikke kan, ikke straks vender sig til justicen, betale for hver gæst, der er i hans hus – – [T.A. Møllers egne streger] så meget *e. gr.* enten helligbrøde eller efter forordn. af 1. febr. 1757, 3. art.

Befindes han at eludere justicen ved at lukke døren for dem, ved at skjule sine gæster eller ved at skænke brændevin i ølkrus eller andre kar, betale han dobbelt.

2. De gæster, som begår noget af ovenanførte, betale hver helligbrøde efter værtens tilsigelse. End de, som ikke vil lyde værten, når han forkynder dem kongens villie, som i korthed indeholdes på tabellen, eller [er] opsætsig imod justicen, betale dobbelt.

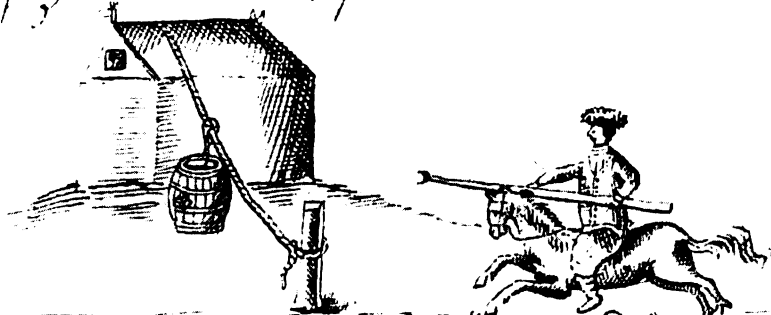
3. Dersom justicens midler, idet de inkvirerer i værtshusene eller i

ictu circuli destinati ambitus excipias
autem hoc videndum Hagruenses pluri
construant.

At drage hovedet af gåsen og at slå katten af tønden skulle i ældre tid forstås helt bogstaveligt. Her ses disse forlystelser praktiseret på Amager, dog ca. 100 år før Thomas Møllers indberetning. Tegningerne stammer fra Holger Jacobsens' rejsebog 1671-92. (Kgl. Bibl.). Her efter Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark 1620-1720, Kbh. 1969.

grog de tonna expellunt.

Taarnby, næst Sundeby, Øst Sundeby, Hall
1, Dragge, betvimmelig af ~~de~~ Svend can 2
p, lille nagleby.

andre værtskaber, enten lader sig bestikke eller tager imod skænk eller selv i den tid køber brændevin, betale hver dobbelt helligbrøde.

Jeg havde nær glemt at melde om fastelavnsløben, at drage hovedet af gåsen,⁸⁰ slå katten af tøndemeden med flere slige dårligheder, hvilke endskønt de ikke sker om søndagen, dog føder intet andet end ondt af sig. Loven forbyder det, og dog sker det åbenbar både på landet og i købstæderne. Dette var dog en let sag for vedkommende at forbyde, da det sker ikke i løndom.

Jeg ved ikke noget til hinder, at det jo kunde plad forbydes folk fra landsbyerne om søndagen at samle sig i købstæderne. Thi har een et vigtigt ærinde, han kan forrette det og gå straks. Vil nogen sælge noget, de kan komme med det de søgne dage. De virkelig rejsende er ikkun meget få imod dem, som med rejser undskylder deres drikkesæde og af værterne under den forevending håndhæves imod justicen.

Frederik Christophersen Neuchs, Hellested. 16. november 1773.

De misbrug ved søn- og helligdagens forsømmelse og vanære imod de udgangne forordninger, her i menigheden har indsneget sig, er:

1. Med spil og dans, når sommergilde holdes, da søndagene misbruges til at drikke gildeøllet.
2. Med julestuers holdelse, hvor ret stygge lege bruges.
3. Med spil, dans og drik ved bryllupper og barsler.
4. Med en ret overhåndtagen fylder, kortenspil og andet gøgleri.
5. Med markarbejde: at så, harve, meje og høste, oftest uden al nødvendighed.

Jeg holder for, at kirkedisciplinen burde skærpes og virkelig øves imod slige hedensk vandrende, da erfaring lærer, at anden straf sjælden går for sig; hvorved dog slige præcautioner tillige var at tage, at misbrug herved ikke skulde på ny indsnige sig.

80. Fastelavnsskik, der gik ud på ridende at rive hovedet af en levende gås, der var ophængt ved fødderne i en snor, og hvis hals var indsmurt i sæbe. Vinderen blev udnævnt til »gåsereve«.

Fakse herred

Valdemar Christian Herbst, Kongsted. Provst. 17. november 1773.

Hvad Deres Højærværdighed udi ... skrivelse af 1. november behager at melde i henseende til den store misbrug og vanære på søn- og andre hellige dage med videre; så er det desværre! alt for sandt, og intet er vissere, end at disse dages vanhelligelse er et meget gængs onde og sådan herskende svaghed derhos, som ikke så let kan kureres. Liderlige mennesker anser de dage som deres bedste frihedstid til drik, spil og andre usømmeligheder. Hvor den forargelige skik på mange steder i landet er, at ungdommen samles om vinteren til julestuer og uterlige lege, om sommeren samles for ved drik og dans at fortære, hvad de ved sommer by riden har indsamlet og vel selv skyder penge sammen til liderlighed, så skal altid søn- og hellige dage holde for. I lige måde sker stor misbrug på sådanne dage formedelst arbejde: Bonden, som anvender næsten hele ugen til hoveri at gøre, gør sin egen gerning, og alt, hvad han eragter fornøden for til sit eget hus, skal bestilles på de hellige dage, endog markgerning, at han ses pløje, så, harve, skove, lukke gærder med videre lige så fuldt som andre søgnedage. Hertil kommer endnu en uorden: på de steder i landet, hvor bonden behøver 3 dage eller mere til at gøre en københavnsrejse enten for sig selv eller forpagteren, da passer de på begge sider det gerne så, hvori herskabet og forpagteren derudi og oftest føjer dem, at de enten begiver sig på rejsen om søndagen, eller og, at de passer det således, at de kan bruge søndagen til at rejse hjem udi. Thi da de synes, at søndag og hellige dage er ligesom spildt for dem, fordi de ej på samme kan få arbejdet så fuldt som på de andre dage, så glæder de sig ved i deres blindhed, at de dog på sådan måde kan få nogen nytte af de hellige dage. Ja, denne uorden går så vidt, at det er ikke alene bønder, som dømmes så blindt, men man kender endog herskaber, fogder og deslige folk, der ordentlig tilsiger bonden på sådanne hellige dage at gøre rejser, hente tømmer, sten, skove og hvad anden hoverigerning kan være endog ved gården. Dette er det almindeligste og mest gængse, som på landet forvolder misbrug, forsømmelse og vanære på søn- og andre hellige dage, samt kilderne dertil.

At udfinde nu imod en så giftig herskende sygdom (så vidt muligt er) det kraftigste *antidotum*, ja mer at hæmme en med moders mælk inddrukken, ved opvæksten og landets almindelige sædvane bestyrket

fordom, at det ikke er synd at arbejde om hellige dage og ellers anvende samme til en eller anden uterlighed, er noget af det vanskeligste med, allerhelst da der hos adskillige herskaber og deres forvaltere, som bedst kunde råde bod på slige uordener, befindes den største indifferens imod laster og mangel på gudsfrygtigheds eksempler samt gerninger bestyrker endmere det dybt indgroede onde. Guds ords formaninger gør her intet, hvorpå dog mangler ej på sine steder. Loven og de kgl. forordninger desang. ej heller. Thi i så måde er noksom sat gærde imod sabbathens overtrædelse, især i den ypperlige forordning af 12. marts 1735. Men fordi der ikke holdes derover af vedkommende, er [det] dog forgæves. Skulde derfor ... hans majestæts gudelige intention blive opfyldt, så måtte her være hårdt imod hårdt efter det gl. *axioma*:⁸¹ *duro nodo durus quærendus est cuneus*.⁸² Højtbemeldte forordning af 12. marts 1735 tilfinder vel kropholdere stor straf, som skænker på sabbathen førend klokken 5 om aftenen, men måtte plat forbydes på sådanne dage at skænke for andre end rejsende, som straks farer bort, og ej tillades at sidde der ud på nætterne for at søle, som er de liderlige menneskers bedste tidsfor driv. Enhver bonde, som tillader i deres hus nogen samling af unge mennesker til drik, dobbel, spil, julestuer, sommerkilder(!),⁸³ ja som og sker efter degnenes vinterlæsning om aftenen, burde hårdelig straffes som sådanne, der forfører ungdommen til liderligheder. I henseende til de ligesom naturaliserede sædvaner at arbejde på de hellige dage, så var intet kraftigere middel eller gennere vej at komme til målet mod dette, at herskaber med deres forvaltere og bønder måtte anses som forældre og børn og de første være ansvarlige for de sidstes uordener og forseelser på samme måde, som skoleforordningen medfører, der tilkender forældrene straf, når børnene forsømmer skolegang, på fundament, at de første som ældre og af mere skønsomhed bør påse børnenes bedste, som disse ej selv har forstand på. Da nu efter nærværende forfatning samme beskaffenhed er imellem herskaber og bønderfolk, der endog går så vidt, at almuen har ingen andre guder end deres herskaber og fogder, som de i deres blindhed dyrker, tjener og adlyder mer end ent[en] Gud eller kongen efter deres egen talemåde, som er: Med Vor Herre kommer vi nok til rette; man kan få

81. Selvindlysende grundsætning.

82. Til en hård knude kræves en stærk pren.

83. Fmtl. foreskrivning for sommergilder.

nåde hos Gud, men ikke hos mennesker, så burde hine alvorlig taxeres og indstå for deres underhavendes uordener og forseelser; antegnelse derover hver fjerdingår sendes til amtsforvalteren, for derefter at indkræve de derpå satte bøder, og en genpart ... indsendes i kancelliet, hvilket sidste især og samlet med brav pengemulkt, som bedst føles, vilde råde bod på sagen, efterdi ethvert ærekært herskab vilde ugerne, at deres omgang med deres underhavende i så fald skulde komme for højere øjne. Sådant rigeur var fornøden her på landet for de herskende, som tit i herskabers fraværelse kun er forvaltere, hvoraf dog den blinde almue i så meget dependerer, såfremt dette hartad forvoksne onde skulde standse; hvorved måtte agtes, at angiveren, være sig præsterne eller andre, måtte tillige skarpelig medtages, i så fald de forsømte deres pligter. De pådrog sig vel ved dette arbejde megen ugunst, had og chikaner hos vedkommende, men kunde dog excuseres i betragtning af den store hazard, de ellers satte sig udi.

Herudi har jeg nok udladet mig temmelig vidt, som mange andre vilde gå forbi ent[en] af m[enne]skefrygt eller andre årsager, der ellers vilde måske tænke det samme. Imidlertid tør jeg påstå, at når sagen ikke angribes på sådan fod, er alle anstalter derimod frugtesløse. Gud være lovet, som har bøjet kongens hjerte til at antage sig så vigtig en sag, og heri således velsigne hans bestræbelser, at det måtte lykkes[s] til Hans ære og alles vel.

Tybjerg herred

*Peder Grove Valentinsen Beyer, Glumsø-Bavelse. Provst. 2.
december 1773.*

Efter ... Højærværdigheds ordre skal jeg ... melde, at søn- og hellige dages helligholdelse forsømmes, ja! vanæres her i herredet:

1. Som af en ond rod, idet at mange lader deres børn opvokse i vankundighed, og de bliver således ved aldrig ret at komme til evangelijs sandhed, og undser sig derfor ikke at vanære sabbaten, og lidet eller intet agter formaninger og advarsler.

2. De gerninger, som de ikke giver sig tid til de søgne dage, opsætter de til om søndagen, ligesom de dertil var berettigede.

3. Ja! der er de[m], som ej undser ej alene at høste, men endog at pløje og harve om søndagen.

4. Og det midt under prædiken og hele gudstjenesten. Og hvad skal en præst gøre, som med bedrøvelse må se det? At give det an har stor vidtløftighed og ingen nytte, og at formane agtes hos mange såre lidet.

5. Det er almindeligt, at de, som bor 1 eller ½ mil fra en købstad, vanhelliger sabbaten med at køre tørv og brænde til købstaden, og derover kommer ikkun få i kirken. Ligeledes er faste markeder om onsdagen årsag, at mangfoldige mennesker forsømmer fastepredikener.

6. Bøndernes julelegen, fastelavns-, pinse- og sommergilder, meget på gammel hedensk vis, er ikke alene årsag til sabbatens vanhelligelse, men og til mange skammelige synder, og det er så vidt, at hvo, som vil holde sine tjenestefolk derfra, må vist vente sig deraf stor ulejlighed.

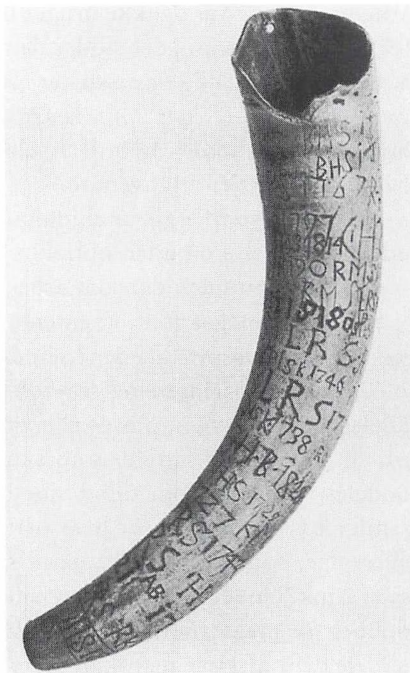
7. Der er de steder, hvor de ikke undser sig ved at tude på gaden til gadestævne før prædiken og samle bønderne, når de skulde gå i kirke. Og de bliver ved deres gadesamling fast hele tiden, medens præsten er i kirke. Tales der til dem derom, svarer de: Der er deres herskabs sager, de er samlede om. Og dermed nytter det ikke at tale videre i den sag, uden hvad præsten kan formane af Guds ord.

8. Det er og vist, at bønderne ofte bliver sagt til hove at forrette trældomsarbejde om søndagen, som vist kunde og burde opsættes til en anden dag eller være gjort tilforn.

9. Og sådanne eksempler efterfølges, så at enhver bonde og håndværksmand gør og arbejder, hvad han vil, såvel søndagen som andre dage. Ja! husmænd formener, at de er berettigede til at forrette al deres gerning om søndagen både med at pløje, harve, høste og skære tørv, age gødning hele dagen etc., fordi de tjener bonden de andre dage. Men de kunde meget gerne indrette deres gerning således, at de ikke skulde vanære sabbaten. Præsten har ingen myndighed og ingen assistance af nærværende verdslige til at hindre det, som han dog burde have, og derfor går det ikkun slet med Guds sag.

10. Det contribuerer og mangfoldig til sabbatens vanhelligelse og overtrædelse, at bønderne har lov eller tager sig lov til at bruge alle de penge, som de kalder græsgangspenge, bøder for gærder og ufred i marken til at drikke op i kro og gildehuse tværtimod kongens lov. Og så snart bønderne har lyst til at drikke, samles de for at efterse gærder eller marken. Så findes der let noget at laste, og så må en bonde, mest den fattigste, ofte betale gilde for dem alle. Da derimod bønderne ellers er meget forsømmelige med at vogte deres korn for ufred, uden

I dette byhorn (hjemsted ubekendt) er der »tudet på gaden til gadestævne« i mere end 100 år. De skiftende oldermænd fra 1720 til 1830 har indskåret deres initialer og tiltrædelsesår på hornet. Her efter Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark 1720-1790, Kbh. 1971.

når det skal gå ud på at drikke. Jeg har ofte talt om denne skammelige misbrug med at drikke disse penge op, men alt forgæves, da sådanne bøder og græsgangspenge kunde og burde anvendes til noget bedre, såsom til byens nytte eller at købe en og anden gudelig bog for.

På disse onde ting mener jeg kunde rådes bod således:

1. De, som ikke vilde holde deres børn i skole og ikke lade deres børn og tyende komme i kirke og til læsning og ikke tillade dem at gå til undervisning og præparation til konfirmation, de skulde straffes (ikke just med at holdes fra Guds bord; thi med den straf vilde jeg, man skulde være meget varsom uden alene med åbenbare uværdige), men med straf på penge eller i andre måder. Disse bøder skulde præsten gøre regnskab for og uddele til fattige og flittige skolebørn, hvilket vilde opmuntre meget. Det kunde og gøres nødigt, at der forlangtes regnskab eller kundskab om skolekasserne,⁸⁴ som formeres

84. Ifl. skolefrd. af 23. jan. 1739 skulle der i hvert sogn være en skolekasse, hvis indtægter af bøder og mulkter m.v. anvendtes til delvis aflønning af skoleholderen.

årlig nu over i 30 år og ikke bruges til noget tilstrækkeligt, uden at een forvalter eller proprietær sidder dermed efter den anden, ikke engang at fattige børn på de fleste steder får en fornøden skolebog. Lad dem være *inspectores scolarum*⁸⁵ længe nok; men hvorfor må ikke den højere øvrighed vide, hvortil de efter kgl. tilladelse nu i 33 år oppebårne indkomster er anvendte.

2-3. Hvo, som begik trældomsarbejde, skulde give anselig mulkt uden modsigelse og uden ophold.

4. Og endnu mere de, som arbejder under prædiken.

5. Det var meget godt, at enten onsdagsmarkeder eller onsdagsfaste- og bededagsprædikener forandredes til en anden dag.

6. Hvo, som lånte sine stuer eller huse til eller holdt gilder for julelegen, fastelavns-, pinse- eller sommergilder, skulde straks give 4 rd. til straf til de fattige, som skulde leveres til præsten og straks uddeles. Og hvo, som tillod sine børn og tyende at gå til sådanne samlinger, skulde give for hver person 2 mk., og hvilken karl, dreng eller pige, som forlangte at gå til sådanne samlinger, skulde give til straf 2 mk. Understod nogen sig uden forlov at gå dertil, da betale den dobbelt så meget, som alt straks skulde leveres til præsten, og han uddele dem og gøre regnskab derfor. Men spørgsmål, hvo der skulde indkræve dem? Det skulde bondefogden, oldermændene og en af præstens medhjælpere, og levere dem til præsten. Vægrer sig nogen af dem derfor, da skulde de selv give dobbelt. Derimod skulde disse 4 have ¼ af det, som indkommer, for deres umage, hvorimod de og skulde være pligtige til at give agt på, om sådanne ting skete. Årsagen, hvorfor disse samlinger sker så ofte, er, fordi det er en bonde til fordel at holde sådanne samlinger. Thi hver karl og pige må give den, hvor det holdes, 1, 2 à 3 mk., som alt bliver anvendt til drik og dårlighed.

7. Hvo, som tuder på gaden (uden ulykkelige tilfælde) før eller under prædiken, betale derfor straks 1 rd. Sker det efter prædiken, da 2 mk., under lige medfart som forrige.

8. Hvilket herskab, forvalter, forpagter eller nogen på deres vegne, som siger bønderne til hoveri til om hellige dage, betale for hver person 2 rd., og ingen bonde må adlyde sådan ordre.

9. Hvilken bonde, som før eller under prædiken enten selv bruger eller låner til andre sine heste og vogn, bøde derfor straks 1 rd., alt på forrige måde.

85. Tilsynsførende med skolerne.

10. Alle bønder i almindelighed og sognefogder og oldermænd i særdeleshed skulde være særdeles forbuden at bruge nogen skilling til drik eller gilder af de penge, som indkommer for græsgang, gærder, ufred og deslige, men de skulde straks levere dem til præsten, som skulde gøre dem regnskab derfor hver fjerdingår, og vide, hvortil bønderne bruger dem, nemlig til byens nytte og ingenlunde til drik og sådanne samlinger. Gør de derimod, da skulde hver mand i byen give 2 mk. til straf hver gang.

Hammer herred

Hans Christian Hersom, Rønnebæk-Holme Olstrup. Provst. 8. november 1773.

Gud være lovet! Her hos os søger menighederne flittig Guds hus, og man mærker hverken til uorden eller uskikkelighed, hvorved søn- og festdage vanhelliges. Angående tjenlige midler til helligdagens helligholdelse er mine tanker disse:

1. At ingen, enten for deres herskab eller for sig selv, måtte gøre lange rejser, som til København, hvorved de kunde hindres enten ved udrejse eller hjemrejse at helligholde søn- og hellige dage.

2. At det måtte strikte forbydes at ride og gå sommer i by, som ikke er gavnlige enten for deres salighed eller fattige formue.

3. At det måtte forbydes bønderne på søn- og hellige dage at gå med gærder i marken og at samles der om deres by- og markehandel, hvorved de forsømmer kirken.

Bårse herred

Hans Ditzel, Øster Egesborg. Provst. 16. november 1773.

(Beretningen er opstillet punkt for punkt i 3 kolonner med overskrifterne: Hans majestæts lov og forordninger, Misbrug og laster, Allerunderdanigst forslag hvorledes at forekommes. De 3 kolonnens indhold er her betegnet med hhv. a), b) og c)).

a) Lovens 6. bogs 3. kap. 11. art. forbyder al letfærdig og forargelig legen om jul.

b) Det sker fra jul og indtil kyndelmisse, at folket (især de unge) just om lørdagen, søndagen eller anden helligdag kort før aften udråber offentlig på gaderne, at dér og dér, hos denne eller den mand skal samme aften være legestue; hvorpå folket (ungdommen især) forsamler sig hos den bekendtgjorte mand, fordriver den aften, ja og en god del af natten med leg og dans og betaler husværten, hvad de bekommer af mad og drikke.

c) Husværten kunde straffes med en større, og hver af gæsterne eller de forsamlede med en mindre, pengemulkt. Sagen er at få altid disse forsamlinger at vide og få dem bragt til angivelse. Sådant skulde vel snarest ske ved husmændene eller inderster i byen, hvilke sjælden har råd til at komme i forsamlinger. Om angiveren derfor blev tillagt en del af pengemulkten, når han angav det for øvrigheden (helst amtmanden) og tillige navngav et par af de forsamlede eller andre, som kunde give øvrigheden den fornødne og sandfærdige forklaring og oplysning (for al ting måtte angiverens navn forties, ellers nærede den fattige mand sig aldrig mer i den by, ja! måske ikke på hele distriktet. Nok var det og, når øvrigheden vidste et par eller nogle at fremkalde til examen). Og den øvrige pengemulkt at gå til sognets fattige. Hvilken pengemulkt (når sagen af øvrigheden var undersøgt) kunde straks inddrives af sognefogden med 2 tiltagne mænd og næste søndag af præsten i sognefogdens og medhjælpernes nærværelse uddeles til de mest trængende i sognet, eller henlægges til herredets fattiges cassa.

a) Forordning af 12. marts 1735, 6. art. forbyder det såkaldte sommer i by riden, som bønderne holder på søn- og helligdagene, besynderlig fra pinsefesten til st. hans dag.

b) Dette havde cesseret i nogle år, men øves nu noget igen. De rider vel nok ikke omkring på helligdagene; men de forsamler dem just om helligdagene at drikke op, hvad de den søgne dag har redet omkring at tigge sammen.

c) Kunde forekommes på næst forestående måde.

a) Lovens 6. bogs 3. kap. 11. art. forbyder fastelavnsløben.

b) Dette fastelavnsløben er kendelig gået af brug og øves ikkun meget sjælden. Men så er derimod bøndernes fastelavnsgilder (på fastelavnsløben)

og følgende søndage i fasten) mere end alt for gængs; hvilke gilder klarligen går om fra een bonde og gårdmand i byen til den anden.

c) Kunde forekommes på samme måde som forestående 2 poster.

a) Forordningen af 12. marts 1735, 7. art. taler om den høje nødvendighed, når tillades at arbejde.

b) Misbruges overmåde meget, og arbejdes i høsten om søndagen, endog når Gud i ugen har givet det ønskeligste vejrlig; ligesom og på andre årets tider det arbejde foretages om søndagen, som meget gerne kunde opsættes til en anden dag *ex.gr.* at hugge gærdsel, lukke gårder og sådant mer.

c) Samme forordnings art. 7 kunde kun eksekveres; og her kommer det atter kun an på angivelse for øvrigheden.

a) Lovens 6. bogs 3. kap., 6. art. byder forældre og husbonder at lade deres børn og unge folk hver helligdag ikke alene komme til prædiken, men og forblive ved katekisationen. Ligesom vi og har de mange dejlige og gudelige anordninger: At præsten og degnen skal katekisere for ungdommen.

b) Visselig er ungdommen meget forsømmelig i at lade sig indfinde til undervisningen; især drenge og unge karle, da pigerne derimod er mere lærvillige og lader dennem oftere indfinde.

c) Når degnen havde straks (endog under præstens katekisation) anoteret, hvem af ungdommen var nærværende, og hvem fraværende, kunde samme påtegnes efter tjenesten af præsten og uden ophold sendes nærmeste verdslige øvrighed, som da straks atter påtegnede sin ordre til sognefogden, at han med 2 tiltagne mænd straks inddrev (når det var karl eller dreng, der 2 søndage i rad var savnet fra katekisationen) da mulkt 1 mk. af forældrene eller husbonden og 8 sk. af drenge eller karlen; og (når det var piger, der 2 søndage i rad var savnet) da mulkt 8 sk. af forældrene eller husbonden og 4 sk. af pigen. Hvilke mulkter skulle leveres præsten mod hans kvittering og 2 gange om året i degnens og sognefogdens nærværelse at uddeles til sognets fattige, og det helst til fattige børn.

N. N. herred⁸⁶

*Uden navn og sted.*⁸⁷ 11. november 1773.

Tanker om de almindeligst gængse måder at vanhellige sabbathen og festdagene på landet, og nogle mulige midler til at hindre samme ...

1. En stor årsag til at vanhellige sabbathen på landet, ja vel og i købstæderne, er samlinger i krohuse; thi lad os aldrig tænke, at der ikke skulde findes kippekroer, hvor ingen ordentlig kro er.

2. Dernæst de særdeles slette samlinger i den ganske tid, som kaldes julen, hvilke sker fast hver søndag aften i deres såkaldede legestuer, hvorfra høres ikke alene om liderlige og løsagtige såkaldede julelege, men endog om det, som er højst forargeligt, at der undertiden efterabes kirkens hellige skikke med at trolove og vie folk tilsammen, ja mere, med at døbe; til hvilke ting at forrette de udklæder en, som de beskikker dertil, med en såkaldet korkåbe.

Hvad kan være mere forargeligt? Hvad kan tillige være mere forargeligt imod lovgiveren og loven? da dette sker straks derpå, når forbudet imod forargelig legen om julen er oplæst dom. 4. advent,⁸⁸ og der siden sker sligt, ja ikke alene sker, men ligesom trodses imod forbudet ved en offentlig skrigen og råben på gaderne om søndag aftener til disse såkaldede legestuer.

3. Videre er den bekendte sommerriden og en årsag, da man ser de unge karle at ride omkring, og på sine steder pigerne at gå omkring om søndagen for i deres formeente sommerstads at betle til samme, det de siden fordøjer i deres selskaber, som de atter holder om søndagen.

Til at hindre disse utilladelige samlinger tænker jeg, de midler kunde bruges på landet, som er anvist i den sidste forordning om brændevinsbrænderiets afskaffelse på landet.

4. Hvor bekendt er ikke trældomsgerninger om søn- og hellige dage på landet? Ja Gud give nåde til at forhindre det! at de ikke end mere skulde komme til at gå i svang.

Til at råde bod derpå kunde måske blive tjenligt, a) om herskaberne

86. Denne indberetning, som er uden navn og sted, er sandsynligvis fra Sokkelund hrd., som ellers ville mangle.

87. Indberetteren er fmtl. herredsprovsten, men hvem der i 1773 var provst i Sokkelund hrd., har ikke kunnet fastslås.

88. Sidste søndag før jul.

på sådanne dage lod nogen af deres bønder gøre sådan gerning, at det da skulde være dem, som blev befalede at gøre det, tilladt, så snart de havde gjort gerningen, at angive det for amtmanden, og at de derpå skulde befries fra at gøre noget hoveri mere, og at nyde denne befrielse uden nogen vederlag til herskaberne. Og dersom bonden gjorde slig hovgerning af egen nytte på egen hånd uden at være befalet, da skulde herskabet være samme straf underkastet, om det ikke straffede bonden med 1 rd. til de fattige. b) Skulde herskabet end ikke bruge sine bønder til slige gerninger, men derimod bruge sine tjenestefolk eller leje andre dertil, da skulde det stå enhver frit for at angive samme for kongens amtmand, som straks skulde forhøre, om han havde vidner, som anses troværdige efter loven, befale en procurator i amtet, som det var mest belejligt for, ved et belejligst liggende ting at afhøre disse vidner, og at indstævne herskabet tillige, om de havde noget lovgyldigt at indsiges. Så snart nu tvende sådanne vidner med ed kunde bekræfte angiverens udsigende, da skulde dommeren dømme herskabet, som således havde misbrugt sine egne folk, eller, ved at leje, forført andre, dømmes til 3 rd. mulkt for hver sådan misbrugt person, hvoraf angiveren skulde have den halve del, og den anden halve del deles til tvende dele lige mellem procurator og sognets fattige, og desuden skulde herskabet betale til dommeren 2 rd. og til skriveren 2 rd. c) Og skulde andre, som bor på landet og har nogen avlings drift, men er fri for hoveri, enten selv gøre det eller ved andre, da gælder dette i lige måde om dem. d) Dersom håndværksfolk på landet befindes, før gudstjenesten er endt, at foretage sig noget af deres håndværksarbejde eller anden gerning ved avlings brug, så og andre husmænd, da skal herskabet, på hvis gods de bor, mulkttere dem for 1 rd. til de fattige i sognet, så snart de får kundskab derom. e) Hvad hoveribønder angår, da lader sig næppe sige, hvorvidt sammes trældomsgerninger ved deres avling, helst i høstens tider, kan til dels synes at være fornødenheds gerning, så længe deres hoveri er så ubestemt. Dog burde og kunde sættes straf for, og aldrig tåles, at de gjorde noget sligt arbejde, når gudstjenesten skal forrettes.

5. De sammenkomster, som sker om søndagen på landet af de fornemmere, er vist en årsag til, at både de selv ofte og deres tjenestefolk til største del på sådan tid vist hindres fra at bivåne gudstjenesten.

Det var derfor godt, om sådanne sammenkomster, hvor de rejser om søndagen for at spise til middag hos hinanden, ganske forbydes, da disse folk har desuden som oftest tid til overs. Det middel, som

hertil kunde synes bekvemt, kunde være en forsikring om kirkens fosterfaders⁸⁹ nåde for dem, som her kunde høres om, at de gik menige mand for med et godt eksempel både ved selv flittigt at bivåne gudstjenesten og ved at holde deres folk dertil; derimod, om de fandtes modvilligt at handle derimod, at de måtte frygte sig for kongens unåde.

6. Torverejser til lørdagstorvet i København er i lige måde for de længst fraliggende en stor anledning for den del i landet, som har dermed at gøre, både at de ikke bivåner den offentlige gudstjeneste, og søndagen anvendes til liderlighed på hjemrejsen.

Det var derfor muligen godt, at torverejser, for dem, som var over 4 mil fra København, blev dem alene tilladt tirsdag, onsdag og torsdag, når de i een dag kunde køre ind til København, og alene onsdag og torsdag, når de kunde ikke køre ringere ind end to dage.

7. Ligeledes skulde det alvorlig forbydes de fornemme og andre, som ikke torver, at foretage nogen lang rejse om søndagen, uden de kunde bevise dens højfornødenhed, da det er desværre alt for bekendt, at det er en almindelige syge hos dem, som ikke er ømme i så vigtig en sag, at ofte de, som ingenlunde er nødt dertil, sætter sådanne rejser op til søndagen.

Da denne sags nødvendighed ikke så lettelig udgøres til at overbevise den, som vil være falsk, så blev vel intet bedre at standse det med end fornemmelig dette, at de, som fandt det højst fornødent for sig at rejse, skulde, når de havde noget embede, melde deres rejse og fornødenheden for den samme om søndagen for deres øvrighed, så vidt muligt, at samme fornødenhed kunde gives til kende; og proprietærer, som ingen anden øvrighed havde på landet end amtmanden, melde det for amtmanden, og andre på landet boende, som ikke hørte til nogen af disse to klasser, melde det for herreds- eller birkefogeder; da de, som det blev meldt til, at gemme sådanne anmeldelser til hvert års udgang for at indlevere samme til undersøgelse, når og om regeringen fandt for godt for at ville se og kende, hvo der i en regering så magtpåliggende sag var lydige eller ulydige undersætter.

Til slutning finder jeg lejlighed at erindre a) hvor fornødent det var, at der blev alvorligere holdt over forbudet på de slette samlinger til fastelavnsløben, hvortil kunde lægges forbud om lige så slette samlinger st. hans aften og dag, da der på mange steder øves utrolig overtro

89. Der må være tale om kongen.

eller vel og hedenskab. b) Da ond snak fordærver gode sæder, og intet af al ond snak kan mere skade end den, som strider imod Gud og de åbenbarede sandheder, men det derimod befindes ofte ved deres borde og i deres selskaber, som er og anses mere end almuen, at der enten af uforsigtige eller af kådmundede eller og af det sletteste slags i societetet, som har indsuget det forgiftige fritænkeri, at sådanne gerne, endog i nærværelse af opvartere, frembringer eller og modvilligt udstøder mange taler stridende imod Gud og religionens dyrebare sandheder; hvad kunde da være mere fornødent end at søge så vidt muligt at hindre sligt, som er så ugudeligt og så fornærmeligt imod det selskab, som bekender sig til den i landet endog ved love fastsatte rene religion. Thi er det billigt at håndhæve ethvert selskab ved sine efter lovene givne tilladelige friheder, hvorfor skal det da tåles, at det allerældste selskab, som bekender sig til den rene religion, skal fornærmes ved en tøjlesløs frækhed at tale imod selskabets dyrebare klenodie. Denne sags ubillighed burde jo endog ved fornuften indses af *principiis jurum societatis*,⁹⁰ om de indbildt høje ånder ret forstod *philosophie*, som de så ofte praler med. Dog, man kan med sandhed i denne deres indbildte visdom, som i deres tanker om religionens åbenbarede sandheder, sige dette: Der de sagde sig at være vise, blev de dårer.

De bedste midler herimod var vel derfor 1) at landets love blev virkelig holdt a) imod religionens spottere, b) imod dem af fremmed religion, som kan have nok, at dem er tilladt fri religionsøvelse, at de aldrig nogensinde derfor i selskaber talte om og pralede med deres religions vildfarelser eller søgte hemmelig at udstrø samme. 2) At det blev tilkendegivet, at der alvorlig uden persons anseelse skulde undersøges og straffes, så snart nogen blev angivet og fundet skyldig udi enten af en indbildt falsk vittighed at have skierset med den i landet herskende religions dyrebare sandheder eller alvorlig at have talt derimod. 3) At om nogen derimod havde nogen tvivl imod religionens sandheder, og det var dem om sandhed at gøre, at de da frit kunde på en anstændig måde åbne samme for stiftets biskop, som da enten selv villig vilde tale med dem derom eller befale en nærværende af ordets tjener. Ja om dem syntes bedre derom, at de selv måtte udvælge sig den, de kunde synes at have mest fortrolighed til at åbne sig for, enten han var det sogns lærer, de boede udi, eller ikke.

90. De fornemste retskyndige.

Bornholm

På Bornholm kan herreds- og sognerækkefølgen i Trap: DANMARK ikke opretholdes, da øens eneste provst, Jens Michael Peder Hiorth til Rø, har ladet biskoppens pro memoria cirkulere blandt øens præster i den her gengivne rækkefølge på sammenheftede ark.

Christian Valeur, Svaneke-Ibsker. 9. december 1773.

Om Svaneke og Ibsker sogne som de mig allern. betroede menigheder kan jeg ikke med sandhed sige andet, end at de jo for den største del på søn- og festdagene flittig hører Guds ord og efter udvortes anseelse endog med eftertanke. Med besynderlige laster ved jeg ikke heller, at sabbathen overtrædes her. Det eneste er, at en og anden om høstens tid vanhelliger sabbathen med uforstående arbejde, som og om vinteren i byen fra jul til fastelavn med de sædvanlige i kro- og værtshuse brugelige julestuer, hvilket som forfængeligt og noget, som umuligt kan ske til Guds ære, var at ønske aldeles måtte ophæves. Og da præsten ingen anden magt er overdraget end at formane og påminde, så bliver rådet herimod dette onde vel intet andet end den verdslige øvrigheds alvorligere inspektion efter de derom ... ergangne forordninger.

Frederik Hansen Monrad, Neksø-Bodilsker. 11. december 1773.

Udi Bodilsker og Neksø menigheder forrettes gudstjeneste efter lov og ritual, og kan jeg ej sige, at helligdagene forsætlig forsømmes eller vanæres. Hvad ellers hellige dages profanation efter gudstjenestes forretning kan ske i jul og fastelavnstider i kroer og julestuer, synes mig, at den nærmeste verdslige øvrighed, nemlig byfogderne, som tillige er herredsfogder, ved kristelige udvalgte mænd i by og bøid bedst kan hæmme og hindre.

Jørgen Pedersen Kofod, Povlsker. 13. december 1773.

De mennesker, som ikke har Guds velbehagelighed og deres hjerters helliggørelse til deres bestræbelsers genstand, finder vel på 1000 måder til at vanhellige den til hellighedsøvelse bestemte dag. Mig forekommer de følgende som de almindeligste.

Foruden lediggang uden sin saligheds forarbejdelse, en last endog hos den ærbare verden, hvorfor at sætte grænser end og for en lovbydende er hart ad ugørligt, er uforholdne sammenkomster og besøgelse, hvor sladder, næstens bagtalelse og usømmelig yppighed er grunden til de samlede tale, forsætligt arbejde, der billig burde og kunde efterlades, af husbond og madmoder mest, af tjenestefolkene gilder og gæstebud, hvor spil og drik gør mange tumlende, ja hart ad rasende, og endelig den skammelige krogang.

Hvad råd er der nu imod sådan uråd? Jeg har hørt fortælle, at det skal være forbuden i et af de protestantiske lande at foretage nogen rejse på helligdagen, spadsere på gaden dag eller aften, gøre noget arbejde uden påkommende nød, ja, at ikke noget menneske må findes på gaden om sabbaten uden de, der går til og fra kirken, skal hente lægen til syge eller præsten til samme og jordemødre til frugtsommelige kvinder, og endelig besøgelse og samlinger om søndagene ligesom og gang til og sæde i værtshusene.

Blev her udgivet sådan forordning under vilkårlig straf, ventelig den vilde hæmme meget af sabbatens vanhelligelse, allerhelst om præsten på landet blev i samme anbefalet at udvælge i de små 4, i de store sogne 6 à 8 af de fornøftigste og retsindigste mænd, som efter loven edsvorne skulde beoagte slige forbrydelser og uden ophold angive dem for præsten, der på sit embedes vegne alvorlig burde formane og opvække dem til bedring, hvilken når ikke påfulgte efter første og anden formaning, skulde samme mænd, ikke præsten, thi det er ikke overensstemmende med Christi og hans apostles eksempel, angive forbryderen for vedkommende øvrighed til straf efter forordningen enten på pung eller krop.

Mikkel Tamdrup, Pedersker. 14. december 1773.

På de bestemte tider og dage møder folket flittig nok i kirken, og så mange, at den ikke vel kan rumme flere. Man bliver under prædiken og var en opmærksomhed næsten overalt, helst i de lærdomme, som er fattelige efter et naturligt begreb. – Men så snart der begyndes på katekisationen, løber mængden ud på nogle få nær, og det ikke gamle og svagelige, thi sådanne kunde undskyldes, men unge, friske og frække mennesker, som vil blive i deres vankundighed, efter at de er, som de kalder det, slupne frem; disse anvender vist ikke den øvrige tid af hviledagene vel; men tilbringer den med lediggang og de deraf

flydende laster, hvoraf nogle kan kaldes sommer- og andre vinterlyster. Hvad råd er herfor? Læreren advarer og påminder, men må med bedrøvelse tænke: *die et salvasti animam*,⁹¹ thi personen har ikke meget at sige; og det som værre er, Guds ord bliver foragtet.

Måtte det derfor allern. behage hans majestæt at sætte den tøjlesløse ungdom grænser for selvrådigheden, vilde ventelig det kgl. øjemed i nogen måde opnås.

Hans Severin Hansen Whitte, Åkirkeby. 16. december 1773.

Jeg har ingen årsag at klage over mine tilhøreres flittighed i at komme til kirken og agtsomhed i at høre Guds ord, hvilket ej forsømmes af de længst bortliggende, ikke engang i det besværligste føre og ubehageligste vejrlig, så at kirken altid er fuld, enten jeg eller min medbroder prædiker. Hvad folket i almindelighed angår, så kan man ej beskylde dem for grove lasters udøvelse enten på søndage, søgne- eller helligdage; men i det ringeste viser sig en udvortes ærbarhed hos de fleste. Trolovelser, brudevielser og barselkvinders introduktioner sker gemenlig om søgnedage, da brudefolk og kirkegangskoner uden mindste følge kommer i kirken. Børnedåb forrettes vel gemenlig efter prædiken om søn- og hellige dage; men man hører intet usømmeligt at begås i disse små forsamlinger. Dog nægtes ikke, at nogle få har den slemme vane om søn- og hellige dage efter kirketjenesten at besøge kroerne her i byen, hvor de ej alene indtil silde ud på natten, men endog natten over, holder hus. Dette har jeg adskillige gange andraget for vedkommende, men uden virkning. Thi byfogden bor 2 mil herfra, og den såkaldede vice-byfoged, når man forlanger hans assistance, undskylder sig dermed, han har intet derfor, da han dog ... burde have en liden løn blot for at have indsigt med kroerne og for at hæmme de der i svang gående uordentligheder. Jeg må derfor lade mig nøje med at undervise, overbevise, straffe og formane disse elendige, håbende [at] dog dette mit ufuldkomne arbejde ved nåden til rette tid at skulle slå an. At dette ovenmeldte liderlige væsen tager nu mere af end til, er en sandhed, som er alle og enhver bekendt. Det er alene Herrens gerning at forandre hjerterne, og uden dette sker, bliver vel alle menneskelige anstalter, om ikke aldeles forgæves, dog ikke tilstrækkelige. Kgl. ... anordninger og rescripter har vi allerede en

91. Betydning usikker. Nærmest: Og I har frelst sjælen.

velsignet hob af; men så længe den frihed, procuratores har fået hævd på, skal stå ved magt med at excipere, chikanere, udhale en sag efter eget godtbefindende for at malke ind til blodet, så vil den velmente lovgivers rosværdige hensigt i eet og alt næppe opnås. Præsterne burde gives lidt mere myndighed og anseelse, end de nu i nogen tid har haft, og alvorlig souteneres af den verdslige øvrighed. Det måtte ej tillades procuratores at chikanere dem, når de klagede over de halsstarrige. – Min formand, den retsindige og nidkære Lauritz Hiorth,⁹² han havde meget at bestille med et ildesindet menneske. Samme tog sig en procurator, som stævnedede medhjælperne til at vidne imod deres præst, og fordi de ikke vilde, blev de af dommeren mulkterede. Den gode mand var så reasonable, at betalte de halve bøder for dem. Dette var frugten af hans nidkærhed den gang. En anden gang vilde han have en dranker fat, som havde drukken sig fuld på den dag, han havde været til skrifte, hvilket ellers var bevisligt; men procuratoren gjorde dennes sag så god, at præsten kom i temmelig betryk derover. Det gamle gærde om løbsagtighed burde sættes i stand igen, eller et bedre opføres. I min tid er en udbygger bleven frikendt, endskønt han af sin egen stiftatter og hendes mand blev udlagt til barnefader, og datteren, som under processen blev syg og døde, blev ved denne bekendelse, som og blev irettelagt. Delinkventens procurator truede mig som angiver at betale arresten, dog slap jeg fri. De, som for deres løbsagtighed skulde sidde på vand og brød, tilstår, at de lever bedre i deres arrest end hjemme i deres egne stuer. Og hvad får vel moderen til at opfostre hendes barn med? Slet intet. Thi her har vi den ærlige procurator igen, der forsvarer sin principals sag som en ærlig mand. Men burde o[?]⁹³ fosterbørn uden videre lovmål udpantes hos de uvillige? – Herren rense selv sin kirke fra hyklere og ugudelige. Amen.

Jens Hansen Mahler, Nylarsker. 16. december 1773.

Jeg er kuns nylig kommen her til menigheden og ikke kender alle. Imidlertid ser jeg med megen fornøjelse, at kirken oftest er fuld af mennesker, og at, hvad den største del angår, med agtsomhed og begærlighed hører ordet. Dog bliver det herved en sandhed, at jo

92. Præst i Åkirkeby 1740-60.

93. Kan næppe læses som andet end »o«, men meningen er uklar.

nogle forsømmer og vanærer helligdagene. Endskønt Herren i år forundte os det ønskeligste høstvejr, så jeg dog ... med megen forundring og bedrøvelse, at der høstedes om søndag eftermiddag som en anden dag. En lærer kan i så fald ikkun straffe og formane. Vil hans nidkærhed gå videre, er han fare underkastet og overvældet med mange bryderier. Skulde dette med andet onde hæmmes, véd jeg ikke, at det på anden måde kunde ske, så som byfogderne i deres jurisdiction umulig kan iagttage og komme sådanne ting efter, end at præsterne fik den magt i 2 af deres medhjælperes overværelse og efter deres betænkning tillige, at sætte dem, som enten forsømmer kirken eller med ufornöden arbejde vanhelliger søn- og helligdage, eller som begik andre laster, der gemenlig går fri, i en liden mulkt til sognets fattige, og at præsterne og medhjælperne kunde aldeles friholdes, at de ikke skulde falde i procuratorers hænder, som i disse tider holder fast ved en proces i 2 à 3 år eller så længe der er noget at pille af. Herren velsigne og forfremme majestætens gudelige anslag til sin ære, til kongens glæde og hans undersåtters sande lyksalighed.

Oluf Andersen Borrebye, Vestermarie. 19. december 1773.

Svar på provstens af 7. dec. ... betræffende sabbathens vanhelligelse etc.

Den højeste fuldkommenhed, alle dyders og pligters nøjagtigste udøvelse vil vel næppe findes i noget land, i nogen stand, i nogen menighed. Og hvorledes mulig? da hver har sin skæve, om ikke sin bjælke, og Gud selv dog tillader klinten vækst blandt hveden. Aldrig bliver sabbatherne så vel anvendte enten af os lærere eller vore tilhørere, det jo var at ønske, at de endnu kunde anvendes bedre. Men sammenligner vi vort land med andre steder, endog der hvor politiinkquisitioner, straffe og mulkter er sædvanlige, synes mig, vi har årsag at takke Gud, som uden synderlig brug af verdslig tvang, endog i fordærvede tider, dog nogenlunde har bevaret sit ords og sine sabbathers højagtelse både hos de bydende og boende. En frivillig gudsdyrkelse bliver altid behageligst for Gud, og da Bornholms nationalkarakter (som mig synes) er vedholdenhed i gamle skikke, frihed og ærekærhed, så ved jeg ikke, om mange nye og tvingende anstalter just skulde være nødvendige her til lands, og, som jeg håber, så meget mindre når almuen mærker, at majestæten, selv nidkær for Guds ære, værdiger at lade deres forhold undersøge og ved sine høje råd og

embedsmænd lader håndhæve religionen og soutinere religionens tjenere i den myndighed, dem i Guds ord og i de gamle danske love gives til embedets samvittighedsfulde førelse.

[*Ulrik Christian Edvarsen Røring*],⁹⁴ *Rønne*. 24. december 1773.

Over min menighed kan jeg ikke klage, over deres forsømmelse i at høre Guds ord, så længe at kirken er og bliver for snæver til at indrømme eller imodtage den halve del. Her går vel også i svang, som på andre steder, ved julestuer, fastelavslege etc., men ønsker alene, at de giftige insekter, som hr. Whitte og hr. Jens Mahler har omtalt, måtte stækkes vingerne på, at de ikke skal flyve for langt.

Peder Bernholt, [*Nyker*].⁹⁵ [25. december 1773].

Jeg har lært udi mit 31 års embedets førelse her på landet, både af egen og andre mine medbrøders skade, hvilke uordentligheder ikke med 2 à 3 lovfaste vidner kan bevises (nemlig at agte, hvor præsten besidder sådan juridisk gennemtrappet forstand, at han forstår at sno sig redelig,⁹⁶ ej at anses enten som *temere litigans*,⁹⁷ eller som den der griber ind i et fremmed, ham uvedkommende embede) da selv som actor ved rettergangssager at få de forbrydende afstraffede. Handles viseligt: med alvorlighed og sagtomdighed offentlig og hemmelig, imod laster og uordentligheder uforfærdet ved alle lejligheder, at tale, vidnefaste og straffe. Og har jeg, Herrens hellige navn være evig æret, deraf set, ja endnu kender velsignede frugter. Så jeg ikke udi denne mig anfortroede liden menighed har årsag at klage over sabbathens overtrædelser ved kirkens forsømmelse, eller strafværdige overtrædelse ved krohold, drukkenskab og andet deslige adfærd.

Jørgen Koefoed, *Klemensker*. 26. december 1773.

Med jule- og fastelavsleg og de dermed forbundne liderligheder, *e.g.* drukkenskab, utugt, slagsmål etc., kan jeg ikke sige, at disse dyrebare tider vanhelliges udi denne menighed, som vel er sket før. Sabbathen

94. Ikke underskrevet, men af dateringsstedet kan navnet fastslås.

95. Uden stedsangivelse, men Peder Bernholt var i 1773 præst i Nyker.

96. Som kan reddes, her vel nærmest: nogenlunde, el. måske: i sikkerhed.

97. En som fører unødigt trætte.

ikke heller, uden det skulde være med uforholdsmæssigt arbejde, som dog mest sker af fremmede, især fra købstæderne, der ikke undser dem ved at hente deres kuulethør[?]98 af moserne her i sognet om søndagen. – Men derfor kan jeg ikke nægte, at her jo begåes mange unyttigheder ved adskillige lejligheder, der ej kan bestå med en sand kristendom, hvilke bekvemmeligst kunde afværiges ved præsterne, når de havde frihed til at forrette deres embede efter Guds ord og kongens lov. Men derudi fejler en del. Jeg forsøgte for tre år siden efter min samvittighed at advare en hårdnakket synder i skriftestolen for at komme til Herrens højhellige alter udi den onde tilstand, i hvilken jeg vidste, at han befandt sig. Men straks var en af de tjenstvillige ånder til rede, som hr. Whitte har nævnt, og indstævnedes folk til at vidne, hvad jeg kunde have talt udi skriftestolen. Sagen gjorde mig ikke just nogen skade, men det var vist ikke den redelige procurators skyld, som gerne havde sat en plet på min kjole, ja vel trukken den af mig, om han havde kunnet. Så længe man således af frygt for procuratores må nødes til at kaste perler for svin og helligdomme for hunde, jeg mener stede enhver syndens og Satans tjener fri adgang til Herrens højhellige nadver, og ikke engang tør kny et ord i skriftestolen (thi det af prædikestolen tænker han ikke at gå ham an), så kommer vel næppe Guds ære til at bo udi vort land, i hvor hjertelig vor allern. konge ønsker det, hvilken Herren derfor velsigne ... både til liv og sjæl! Thi Satan sover ikke, 1. Pet. 5, 8,99 men gør sine tjenere ret geskæftige til at forstyrre Herrens ved ordet begyndte nådegerning udi de endnu svage og ubekræftede hjerter. Den Gud, som har bøjet vor allern. konges hjerte dertil, at han gør sig en ære deraf, at han, med en Salomon, står op af sin trone og nedbøjer sig for den kongers konges trone, og, med en David, siger af et rent hjerte: Jeg er din tjener! hvilket han nu allerede så mange gange udi sin velsignede regeringstid har ladet til syne for sine undersåtter til alle retsindiges glæde iblandt dem; han glæde igen majestætens hjerte, at han må se sit hjertes ønske opfyldt og sit højeste eksempel efterfulgt af sine undersåtter, der ved nådens midler lader deres hjerter danne til at give Herren vor Gud ære, lov og pris både på vore sabbather som og på andre dage ved alle lejligheder.

98. Det første bogstav er rettet, fml., men ikke sikkert, til k. Betydningen er usikker.

99. Peters 1. brev, kap. 5, vers 8 lyder: »Vær ædru, våg, thi eders modstander djævelen går omkring som en brølende løve, søgende, hvem han kan opsluge«.

Laurits Lauritsen Randers, Hasle-Rutsker. 29. december 1773.

På de ugentlige søndage, festdage og de andre påbudne hellige dage kan jeg ikke andet sige, end at jo begge menighederne flittigen søger kirkerne for at høre Guds ord og bivåne gudstjenesten, undtagen på de månedlige bededage, da det ofte er sket, at næppe 8 à 10 mennesker er komne til kirken, hvilket gemenligt hænder sig ved sæd- eller indhøstningstiderne. Den øvrige tid af sabbathsdagen, hvorledes den anvendes enten med hellig eller vanhellig udøvelse, derom er medhjælperne blevne erindrede hver i sit distrikt at have nøje indseende. Hvad drukkenskab såvel som tyveri angår, da destoværre udøves begge laster og ugudeligheder såvel søgne dage som hellige dage. Thi uagtet det kgl. rescript, i henseende den første last, der befaler såvel drankeren som og sælgeren at bøde hver 10 rd., så er den uden håndhævelse slængt under bænken. Thi til bevis derpå er der indfaldet i min menighed, at en, der havde [om] formiddagen været til skrifte, drak sig igen fuld om eftermiddagen, for hvilken hr. stiftamtmand Scheel gik i forbøn, at han for den gang uden kirkens disciplin måtte antages til communion, men truede derhos, at dersom han kom oftere, han da skulde straffes med Bremerholm.¹⁰⁰ Til bevis på den anden last, da var en udbygger af min menighed til skrifte om lørdag formiddag og natten imellem skriftemålet og altergangen begik han tyveri og blev grebet dermed, jae for at få den last afstraffet, da den verdslige arm ikke vilde gøre nogen bistand, må jeg sige og tilstå at være bleven, foruden stor pengespilde, med stor inhumanité og grov chikaneri forfulgt nu på 4. år af en uretfærdig og samvittighedsløs procurator, og det [ved] alle rettergangene her på landet, krigsretten undtagen. Herren bøje kongens hjerte til at udrydde sligt ukrudt og ondskabsfulde ånder, der håndhæver og forsvarer synd og ondskab og styrker den ugudelige i sit onde væsen, hvorved Guds ære hindres, kongens hellige og kristelige hensigt dæmpes, og menighedens lemmer forarges. Giv Gud mig den nåde, at jeg, der er sat som en ledsager og vogter for andres fejl, måtte finde dem lydagtige, så mit embede kunde gøres med glæde og ikke sukkendes.

100. Udføre tvangsarbejde kortere el. længere tid på flådens værft Bremerholm.

Lars Hansen Mahler, Olsker. 30. december 1773.

Jeg har heller ingen årsag at klage over, at jo de mig anfortroede menigheders lemmer flittig nok (høsts og vårs bededage undtagne) søger Guds hus og med agtsomhed (så vidt kan skønnes) hører Guds ord samt anstændig bivåner gudstjenesten. Nogen sabbatsovertrædelse med uforment arbejde har jeg ej set eller spurgt, siden de aflyste helligdage afgik. Men nægter derfor ikke, at jo her såvel som andre steder begås adskillige laster såsom drukkenskab, løbsagtighed, julelegen etc., endskønt disse laster just strengeligen forbydes i de stykker af hans kgl. majestæts lov, som årligen oplæses på de dertil bestemte dage, men nu omstunder høres uden frygt og frugt, ja vel beles, især af de til slige laster hengivne, fordi de ved, at der ingen straf følger på. Jeg forsøgte som min sl. faders successor at ville i nogle poster efterfølge hans nidkærhed i at afholde slige fra sacramentet, at angive dem for verdslig øvrighed, ved at lade dem igentage deres børnelærdom etc., men nåede kun for ganske få noget ønskeligt øjemed, og blev af de her i menighederne boende procuratorer antastet, så jeg straks begav samme, og har siden den tid gået mundtligt såvel hemmeligt som åbenbare til værks. Give Gud! ja Gud give, at vores allern. konge ved sine vise og til Guds ære så rent sigtende anstalter kunde nå sit forønskede mål!

Jens Michael Pedersen Hiorth, Rø. Provst. 31. december 1773.

At søn- og festdage besynderligere nu end tilforn misbruges og overtrædes her i den mig allern. anbettede liden menighed, kan jeg just ikke sige; dog erfares (*prod dolor*),¹⁰¹ at vår- og høstarbejde foretages om søndagen med mindre undseelse nu end tilforn, uagtet alle advarsler og påmindelser, som og forældres og husbonders uforsvarlige skødesløshed at lade deres børn komme til katekisation og tyende til Guds hus. Vi har herom de priseligste anordninger, men såre liden håndsrækning af dem, som herudi burde have inspektion.

Monne det ikke var at ønske, at ... Christian den 6.s gudelige foranstaltning til skolers opbyggelse ved hjælp af de dertil samlede lysepenge kunde fuldbyrdes, siden dog en liden kapital dertil er samlet. Visselig var en skole fornøden i et hvert sogn, at den kære ung-

101. Ak, hvilken sorg, smerte.

dom kunde lære at læse til gavn i bog. Denne mangel forårsager ulyst til det dyrebare Guds ord, den kære søndags misbrug. Thi at læse i en gudelig bog kan de ikke uden staven og stammen, og følgelig finder hverken lyst eller smag derudi. Søndagstiden skal nu hendrives følgelig ved lediggang, skalkhed og udyd. Måtte denne mangel afhjælpes, vilde det uden tvivl have sin herlige nytte. *Uret mature* etc.¹⁰²

Morten Evendorph Christiansen Lütz, Øster Larsker. 31. december 1773.

Foruden andre uordentligheder på sabbaten, foran af mine medbrødre anførte, sker og dette her, med stor harm og forargelse at anse, at en del, da der dog ugen igennem ikke er at klage på vejrliget, indager deres sæd om søndagen, ja jeg har set de, der har harvet om søndagen, ja og mejet om søndagen, og ager deres tørv hjem om søndagen, hvilket vel og sker i købstæderne.

Biskoppens betænkning

Biskop *Ludvig Harboes* betænkning til Danske Kancelli. 4. januar 1774.

Det er kongelige ord, grundede på sandhed og erfaring, hvilke ... Christian den Sjette i forordningen af 19. januar 1731 har anført: At loven og de om sabbathens og andre fest- og bededages helligholdelse ... udgangne forordninger er så tydelige og tilstrækkelige, at når de ikkun ret vorder eksekverede, og vedkommende derover efter deres ... pligt ... alvorligen holder, Guds ære da derved kunde befordres, og al syndig sabbathens og de andre fest- og bededages vanhelligelse noksom hæmmes og forekomes. Men det er at beklage, at fordi ingen alvorlig tilsyn haves, lov og forordninger i denne så betydelige sag af en stor del meget ringe agtes. – De forbrydelser herimod er så mange og store, at de ej uden sindskrænkelse kan betragtes, og endskønt præsterne i deres prædikener, såvel som provsterne og bispen ved deres visitatser og andre lejligheder nok så ofte taler derimod, endskønt forordningen af 12. marts 1735 ... årlig ... læses af prædike-

102. Det vil brænde hurtigt osv.

Pro Memoria!

Jeg følger nu Concilliet. Derlyggh lide mig af 90de October sigffendend
for sig den end fornyet at underret den forlangte Efterretning,
fjorlvendes Gælling-Ragnid for i Skiftet forfornid og midbringer,
med beførgel Betænkning, gaa fynd Maad jeg fornuvnd, at
den Medbring, som med de indgængende Forordninges for indførges
feg, Lunde gode fornyet. a
Kieobentzen den 5de Januarii 1774. —

Li Harboe.

Med dette pro memoria af 5. januar 1774 fremsendte biskop Ludvig Harboe sin betænkning af 4. januar.

stolene, så har man dog ikke erfaret den forønskede virkning deraf.

Men ser vel i denne kgl. residens en stor mængde søge kirken, hvilket den Højeste bør takkes og prises for. Imidlertid kan det ikke nægtes, at alligevel denne dag på mange måder misbruges og vanhelliges, hvorom jeg ikkun vil anføre et og andet:

1. Urteboder og andre butikker åbnes under og imellem prædiken for alle købere.

2. Vinkældre, værtshuse og keglebaner står åbne for enhver hele søndagen både i staden, på broerne og i traktérhusene omkring staden.

3. Amagerne kører derind for at hente mask og spøl alle hellige dage.

4. Bryggere og andre avlsmænd høster deres korn hjem på hellige dage, endog når det bestandigste høstvejr indfalder såsom i denne sidste sommer.

5. En del håndværksfolk holder deres svende og drenge fra kirke ved værkstedet. Især sker dette ved private skibsværfter på Christianshavn, hvor arbejdet fortsættes om hellige dage uden al undseelse.

6. Udi borgerhusene sker det, at hvo der vil have nogen reparation

eller andet arbejde gjort af murermester, tømrermænd og bødker, så sker det på hellige dage uden at dølgte det for nogen.

7. Musik og dans i værtshuse er almindelig om hellige dage både i staden og på broerne.

8. Man hører sælgekoner at råbe på gaderne med det, de har at sælge.

9. På billardhusene er alt i fuld drift på den tid, Guds hus skulde søges. Så plejer og borgerne undertiden at samles søndag eftermiddag i deres eksercerhus, som er tæt ved den danske kirke på Christianshavn, for at skyde til mål, da de med skud og støjen gør alarm og hindrer naboerne i deres husandagt.

10. Om hellige dage sker nogen sammenløb af drenge- og pigebørn med skrigen, banden og støjen, hvorhen og bør regnes det forargelige væsen at se en mængde af nøgne drenge ved Højbro og andre broer at kaste sig i vandet og svømme.

11. Bønder fra de nærmeste landsbyer skikker forspandsheste og rideheste, særdeles til Nørreport, alle hellige dage om sommeren, endog om formiddagen, hvorved folk lokkes til at gøre lystrejser og forsømme kirken.

I købstæderne på landet haves ligeledes i henseende til sabbathens helligholdelse store mangler. Man driver på søndage lige så fuldt køb og salg som på andre dage, ja den dag er den bedste markedsdag for værtshusholdere, idet bønderne da indfinder sig med brænde, tørv, hø osv., da de siden fortærer pengene af det, de har solgt, i værtshusene. På håndværkstederne sker arbejde under gudstjenesten. Man hører keglespil endog under aftensang. Der brygges, brændes, sættes i støb, gøres malt. Alt dette sker tværtimod så klare forbud, især ved forordningen af 17. dec. 1717.

Iblandt bønderne på landet findes i den post flere uordener og afvigelser, end man skulde forestille sig. Det kan og bør ikke dølgtes, at nogle herskaber, proprietærer og selvejere selv giver anledning til helligdagens misbrug. Skal hovjorderne deles til at pløje,¹⁰³ rugen slåes, mødding deles til at udkøre, hovmarkens diger og gærder synes, alt dette sker på sine steder om helligdagene. Det misbrugte hoveri er da lige så strengt som andre dage. Ja det var at ønske, at der

103. Ved hoveriet blev hovedgårdsjorden ofte inddelt i hovlodder, hvis dyrkning en el. flere hovbønder fik ansvaret for. Hoveriet omfattede i så fald ikke et bestemt antal dage el. timer, men den tid, den tildelte hovlod krævede.

ikke fandtes sådanne, som forbød deres bønder at gå i Guds hus eller ikke engang vil give deres underhavende tid og lov til at gå til skrifte om lørdagen, så de må opsætte det til søndag morgen før prædiken. Bønder bruges om søndagen såvel i sæde- og høsttiden som og til tærskning og rejser og det vel under opsyn af deres herskab eller ladefoged.

Det må bønderne se og erfare. Deraf tager de da eksempel og mener sig berettiget til at gøre alt det arbejde om hellige dage, som hører for andre dage i ugen, ved at pløje, harve, høste, skære tørv, age gødning hele dagen, køre tørv og brænde til købstæderne, køre til mølle, lukke gærder, til sine tider kaste og rense korn. Foruden alt dette har ret grove og forargelige uordener indsneget sig og som en kræft ædt omkring sig iblandt bønderne. Præsterne er forpligtede til 2 gange om året, nemlig på palmesøndag og 4. søndag i advent, offentlig af prædikestolen at oplæse visse lovens poster, nu mod ulovlig krohold, nu mod juleleg og fastelavnsløben, men mange præster gør det med største sindskrænkelse, idet de må se, at der af mangfoldige handles tvært derimod. Enten før eller efter tjenesten findes en del i et krohus, hvor de fortærer de bøder, som en eller anden efter deres byskik kan være falden udi (da dog slige bøder i følge loven burde anvendes til byens bedste), andre spiller kort og sidder langt ud på natten, hvorhos og vel sine steder noget sættes på spil for at drage unge og gamle derhen. Fra jul og indtil kyndelmisse udråbes på mange steder enten lørdag eller søndag offentlig på gaderne, at der og der samme aften skal være legestue, da en del af natten bortdrives med leg og dans. Fastelavnsgilder på fastelavns søndag og følgende søndage i fasten er i gang og går fra een bonde og gårdmand til den anden. At ride sommer i by sker nu vel ikke om søndagen, men imidlertid samler ungdommen sig om søndagen for at fortære eller drikke det op, som de ved dette riden har tiggat sammen, hvilken sværm og svir varer ved hver søndag fast til mikkelsdag.

Ved slige og flere i svang gående uordener forårsages det, at Guds hus forsømmes, og på mange steder på landet og i købstæderne såre få møder ved den offentlige forsamling, endsige at de skulde anvende den hele dag til en sand gudsdyrkelse.

Da jeg nu ... skal foreslå middel mod dette onde, og hvorledes den dag, som særdeles skal være Herren helliget, bør anvendes til Hans ære og menneskenes sjæles bedste og salighed, så kunde jeg derudi være ganske kort og ikkun bede, at det, som loven og især forordnin-

gen af 12. marts 1735 ... har anordnet, burde anbefales nøje at efterleves. Thi hvad gavner det, at de kraftigste og bedste anordninger gøres, når de, hvilke det tilkommer at have opsyn med deres efterlevelse, ikke viser alvorlighed, og endskønt der klages, men i steden for assistance må vente sig had og forbitelse? Det kunde altså være det korteste middel at foreslå, nemlig at den verdslige øvrighed, proprietærer og herskaber skulde indestå for deres underhavende samt være årvågne over, at de flittig besøgte Guds hus og henbragte den hele dag i stilhed, såfremt de ej vilde være hans majestæts unåde og videre tiltale underkastede. Men jeg vil ... noget udførligere ytre mine tanker i følgende poster:

1. Som det særdeles påligger præsterne at gøre deres muligste flid, på det søn- og hellige dage kan anvendes til det øjemærke, de er indstiftede for, så bør de ikke forsømme nogen lejlighed at påminde deres tilhørere om den store pligt, som dennem herudi påligger, og har de såvel i prædikener som katekisationer at erindre, hvorledes denne dag bør anvendes med flittig at komme i Herrens hus og til det sted, hvor Han har stiftet sit navns ihukommelse, at de til den ende tidlig har at indfinde sig ved kirken, på det de, når det ringer sammen, uden at blive stående på kirkegården straks kunde gå i kirken for at tjene Gud med bøn og sang og dér at lade sig undervise af Guds saliggørende ord samt derefter ved gudsfrygtighedsøvelser hjemme i huset med deres børn og husfolk eftertænke det, de har hørt. – At og almuen på landet kan vide en vis fastsat tid, hvor præsten skal være til stede i kirken og gudstjenesten begyndes, så skal samme, hvor der er 2 kirker, begyndes fra påske til mikkelsdag i den første kirke klokken 8, men fra mikkelsdag til påske klokken 9, og i den anden kirke fra påske til mikkelsdag klokken 10 til 11, og fra mikkelsdag til påske klokken 12, så at al gudstjeneste sommer og vinter i begge kirker skal være endt klokken 2 til 3. Men hvor der er ikkun een kirke, skal gudstjenesten sommer og vinter begyndes klokken 9. Om dette, om såvel for præstens som tilhørernes skyld findes fornøden at fastsættes, tilbørlig efterkommes, det bør biskoppen og provsten ved deres visitatser nøje erkyndige sig om.

2. På det nu præsterne kunde vorde underrettede, om menighedens lemmer, unge og gamle, flittig kommer i kirken, så skulde deres medhjælpere og desuden oldermændene i hver by samt bonde- og sognefogderne i hvert sogn hver søn- og helligdag være i kirken, eller når de ved svaghed eller nødvendig forfald forhindres, da beskikke en

kristelig duelig mand i deres sted, på det de kunde give agt på, hvem der savnes af menighedens lemmer, hvilke de da først i kærlighed erindrer, men hjælper det intet, har de at angive dem, som uden lovlig årsag bliver borte, for præsten, hvilken da i enrum tager dem for sig og giver dem de fornødne påmindelser og advarsler. Når det ikke frugter, kan de endnu i medhjælpernes overværelse påmindes; men er endog det uden virkning, måtte bemeldte medhjælperne, oldermænd, sogne- og bondefogder den myndighed forundes efter fælles overlæg at kræve bøder af sådanne, der uden skellig årsag blev borte af kirken, nemlig første gang af en gammel 8 sk., 2. gang 12 sk., og 3. gang kunde bøderne forhøjes alt efter forbrydelsens beskaffenhed. De unge i så fald at betale 1. gang 4 sk., 2. gang 8 sk. og 3. gang straffes til 2 mk. De bøder, som i så måde faldt, skulde deles imellem medhjælperne, oldermændene, bonde- og sognefogderne således, at de fik de 2/3 dele deraf, og skoleholderen i den by, hvor forbryderen findes, 1/3 del. Og skulde disse bøder hvert fjerdingår i præstens overværelse uddeles, samt hvert år indsendes en fortegnelse ... til amtmanden ...

3. Skoleholderne skal med flid og troskab antage sig det skoleembede, de er beskikkede til, såfremt de vil have del i det, som dem, foruden deres løn, af bøder for sabbathens overtrædelse og i andre måder kunde tilfalde, og derhos være pligtige hver søn- og helligdag at møde i kirken med deres skolebørn, hvilke de har at tilholde at blive til stede ikke alene i prædiken, men endog ved katekisationen, som uvægerlig bør holdes, eftersom det i forordningen af 12. marts 1735, art. 7, og i skoleinstruxen af 23. januar 1739, art 15, er bleven foreskrevet, ligesom og gamle og unge bør blive i kirken, indtil al gudstjeneste med prædiken og katekisation er bleven endt. – På det og den uorden, som har taget overhånd, at folk løber af kirken, så snart prædiken er til ende, måtte forebygges, så kunde degnen, når katekisationen begynder, forfølge sig ned til kirkedøren for at holde dem tilbage, som vil snige sig ud af kirken, hvorudi han måtte assisteres af medhjælperne og fogderne. Dog vilde derhos være at agte, at de, som formedelst alderdom, svaghed eller kendelig nødvendighed blev forhindret så længe at udholde, af dem måtte være at udlade.

4. Som det påligger forældre at holde deres børn flittig til Guds hus og katekisation, og derudi at foregå dem med deres eget gode eksempel, så skal de og tilholde deres tyende og tjenestefolk uden forsømmelse at besøge kirken, og bør disse ikke, som derudi på mange steder findes stor brøst, vise sig genstridige. Sker det, og ingen påmindelse

Ludvig Harboe (1709-83), biskop over Sjællands stift 1757-83. Han var medansvarlig for forordningen af 26. oktober 1770, hvorved mange helligdage afskaffedes, bl.a. 3. jule-, påske og pinsedag. Hans betænkning om de tilbageværende helligdages helligholdelse virker mere som et mekanisk sammendrag af nogle af provsteindberetningerne end som det originale udtryk for egne overvejelser af problemerne. Efter male-ri på Frederiksborgmuseet, formentlig af Andreas Bränniche. A. Brandt fot.

hjælper, har de at melde det for præsten, og når da ingen forbedring følger, bør de bøde efter det, som art. 2 er bleven anført.

5. Alt hoveri på søn- og hellige dage bør på ny strengelig forbydes, under hvad påskud det og måtte være, enten det er på gården eller med rejser eller i andre måder. Det herskab, proprietær eller selvejer, som handler derimod, betale for hver en, der tilsiges at møde til hove, en rigsdaler; og bør de indestå for deres forvaltere, forpagtere, ride- og ladefogder, der tilsiger nogen bonde i det ærinde. Skulde det desuagtet ske, så havde den bonde, som ... blev tilsagt, straks at melde det for oldermændene eller bonde- og sognefogden, som når det var en proprietær, havde at andrage det for amtmanden, men hvis det var andre, da for den øvrighed, der er politimester på landet, til bødernes inddrivelse, hvilke anvendes således, som art. 2 er bleven meldt. Sker slig overtrædelse oftere, havde amtmanden eller anden øvrighed al-leru. at indberette det og forvente resolution, hvorledes sligt et her-skab, proprietær eller selvejer, skulde anses. Så måtte det og især erindres, at ingen jagt på søn- og hellige dage må anstilles, ligesom det og i forordningen af 21. april 1730, art. 2, er bleven forbudt. Efter plakaten af 6. aug. 1744 har de jagtberettigede frihed at jage på fælles marker d. 12. september, men når den dag falder på en søndag, skulde jagten udsættes til den efterfølgende dag.

6. Ligeledes skulde det hårdelig formenes bønderne på søn- og hellige dage at gøre markarbejde, at pløje, harve, tærske, besigte gær-

der, skære og hente tørv, køre godning, bringe tørv, brænde, hø, korn, eller drive får, kvæg, svin til købstæderne eller de steder, hvor slagtere eller prangere sanker kreaturer. Og på det bønderne ej måtte fristes til på den ene eller den anden måde at overtræde sabbathen, burde proprietærene og andre bøndernes herskaber erindres at give dem så megen tid, så de selv kunde forrette deres fornødne arbejde, hvilket om så meget mere skulde formodes, da herskabets eget bedste derved befordres. Da og forordningen af 12. marts 1735, art. 2, tillader, at der i nødvendighedstilfælde må arbejdes på søn- og hellige dage i hø- og kornhøstens tid, men denne tilladelse uforvarselig misbruges (som man i næstafvigte sommer har set, da man i det ønskeligste vejr, Gud i høstens tid forlenede os, lige fuldt høstede og gjorde markarbejde om søndagen), så vilde den indskrænkning være fornøden, at det ej bør forstås om 1 eller 2 regndage om ugen, men når det sker uden højeste nødvendighed og en vedvarende regntid, hvilket af oldermændene samt bonde- og sognefogden eller præstens medhjælpere burde påskønnes, da at straffes for helligdagsbrøde. Alle frugtsælgerne, Valby-kræmmere, bissekræmmere, omløbende jøder anholdes på den dag af oldermændene og det forbrudt, de farer med. Det samme, som er anført om bøndernes arbejde, forstås ligeledes om håndværkere, skræddere, vævere, skomagere på landet, hvilke under lige straf alt arbejde til ommeldte tid forbydes.

7. Det fordærvelige krohold om søn- og hellige dage med svir, drik og spil burde på ingen måde tillades bønderne, men med dem, som indfandt sig i et krohus for dér at sætte sig til drik om søndagen, forholdes efter forordningen af 1. febr. 1757, dens 2. og 7. art. Men med dem, som ej formår at betale, efter forordningen af 6. dec. 1743, art. 13 og 18, så at den tilladelse, som er given i forordningen af 12. marts 1735, art. 3. at intet til folk måtte udskænkes førend klokken 5 om aftenen, plat skulde ophæves, og forbydes kromændene at udtappe noget til bønderne, der måtte samle sig i deres huse for at sidde der ud på natten. Dog undtages derfra de rejsende, som straks farer bort igen. At dette nøje kunde påses, måtte oldermændene, hver i sin by, gå omkring og efterse, om bønder sidder i kro, om der holdes gilder og sammenkomster til dans, spil og leg osv., da han straks forbyder det og angiver de skyldige til strafs lidelse for den verdslige øvrighed, som alvorlig bør se helligdagsbrøde inddreven og uddelt, som art. 2 ommelder. Skulde oldermændene være forsømmelig eller se igennem fingre dermed, betale han fuld helligbrøde.

8. I henseende til bryllupper, trolovelser og børnedåb om søn- og hellige dage vil det være fornøden, at forordningen af 14. dec. 1736 af vedkommende vorder iagttaget, således at samme bør ske uden samling af folk undtagen de nødvendige vidner, som bør være til stede både til og fra kirken, og at alle gilder og gæstebud ved den lejlighed på bemeldte dage aldeles forbydes. Så bør og de, der samles til lig om søndagen, være forbuden at besvære sig med stærk drik, hvorved de siden gør sig uskikkede til at høre Guds ord med andagt. Handles derimod, har oldermændene at angive de skyldige på behørig forommeldte steder for at mulkteres for helligbrøde.

9. Jule- og fastelavnslæg er tydelig nok i loven forbudt, men da på så mange steder åbenbare handles derimod, så vil det højlig være fornøden, at det ikke alene på ny vorder forbudt, men og en følelig straf dem vorder pålagt, som i fremtiden vilde fordriste sig at handle mod lovens forbud i den sag. Den, som lånte sit hus til sådanne samlinger, måtte hver gang betale en rigsdaler, og enhver af dem, som dér indfandt sig, bøde 3 mark, da de, som ej kunde betale, sættes i gabestokken. Skete det oftere, måtte straffen forhøjes, alt efter den verdslige øvrigheds kendelse, som oldermændene havde at angive det for, og på ingen måde dermed ses igennem fingre, såfremt han ikke selv derfor alvorlig vilde tiltales og straffes. Ligeledes vil riden i by om sommeren i betragtning af den store uorden og de mange forargelser, som derved går i svang, ganske være at afskaffe under samme straf, som forhen er bleven anført.

10. Al tuden på gaderne, enten det sker før, under eller efter gudstjenesten, burde ej tilstedes, da derved enten kirken forsømmes, eller og de ting sammesteds afhandles, som angår herskabets eller deres egne handlinger, hvorfra dog ulykkelige tilfælde undtages, da almu- en nødvendig må samles.

11. Den 9. art. i sabbathsforordningen af 12. marts 1735 måtte igentages, og tilføjes, at de af landmilitien, som kommer til eksercering, ej alene måtte være i prædiken, men og blive til stede ved katekisationen, hvilket enhver officer nøje måtte holde over.

12. Såfremt nogen understod sig at gøre oldermændene, sogne- og bondefogden eller præstens medhjælpere overlast i det, han ... i henseende til tilsyn og at hæmme uorden havde at iagttage, burde den eller de som hans majestæts mandaters modvillige overtrædere af amtmanden tiltales og andre til advarsel hårdelig straffes.

13. Hvad København og købstæderne her i stiftet angår, da forbli-

Ordliste og register

Ordliste

I ordlisten er forklaret en del ord, hvis betydning ikke kan formodes at være almindeligt kendt eller umiddelbart forståelig af sammenhængen. Den foregiver ikke at være udtømmende, men vil forhåbentlig – tillige med fodnoterne – være til nogen hjælp ved læsningen af indberetningerne.

Absolutio publica, publique absolution, offentligt meddelt syndsforladelse efter åbenbar skriftemål (s.d.).

a.c., anno corrente, i indeværende år.

actor, anklager.

aftensang, eftermiddagsgudstjeneste i købstæderne.

antidotum, modgift.

arripere, gribe hastigt, lære hurtigt, tilegne sig begærligt.

arte, se æreøl.

avlsmænd, købstadbeboer, der driver landbrug på bymarken.

aksioma, aksiom, selvindlysende grundsætning.

barsel- og kvindegilder, gilder efter barsel el. i tilslutn. til kvinders introduktion (s.d.) efter barsel.

bededage, månedlige. I 1626 forordnedes en ugentlig bededag i købstæderne og i 1631 en månedlig bededag på landet. Efter frd. 27. marts 1686 om store bededag skulle disse efterhånden ophøre, men bestod åbenbart, i hv. fald nogle steder, endnu 1773.

beneficerede godser, stiftelsers og kirkens gods.

beobagte, beopagte, iagttagte, holde øje med.

byret, se vider.

cessere, ophøre, bortfalde.

citation, stævning.

communion, se kommunion.

connivere, se gennem fingre.

consumption, afgift på forskellige varer og tjenesteydelser, svaredes især ved passage af byporten. I det meste af 1700-tallet var den bortforpagtet.

convenabel, passende.

conventhuset, fattigstiftelse i Kbh., oprettet af Chr. 4., for forældrelose børn.

delictum, forbrydelse, forseelse.

derivere, udlede.

dobbel, terning- el. andet hasardspil. domestiquer, domestikker, tjenestefolk.

ekstraskatten, den i 1762 indførte kopskat, der skulle svares af alle over 12 år, fra 1764 dog på landet over 16 år.

eksercerpladser. Efter frd. 4. febr. 1733 om landmilitens (stavnsbåndsfrd.) indrettedes ved gnstl. hver 6. kirke eksercerplads for de udskrevne bønderkarle (se BOL OG BY, 1986:1).

eludere, bortforklare, undvige, overtræde.

excipere, gøre indvendinger el. indsigelser imod.

ex. gr., e.g., fork. for exempli gratia, for eksempel.

exterminere, fjerne, afskaffe.

- fastelavnsløben. Kunne forme sig som kapløb, hvor pigerne undertiden løb i bar særk og på bare fødder. Løbet afsluttedes med gilder, hvor det hævdes ofte at være gået løssluppet til.
- fastepredikener om onsdagen. En frd. af 1639 foreskrev landsbypræsterne på onsdagen i fasten at holde en kort prædiken om Jesu lidelsehistorie, ledsaget af en salme el. to.
- fiskaler, tilsynsførende embedsmænd, »vagthunde«.
- fiskalisere, gøre anmeldelse.
- flytte fold, flytte hegnene omkring midlertidige indelukker i bymarken.
- forklaring (i forb. m. katekismus), Erik Pontoppidans katekismusforklaring. Anvendtes som lærebog ved konfirmandforberedelsen.
- frihedspas. If. landmilitisfrd. 4. febr. 1733, § 19, kunne godsejerne give de stavnsbundne karle f., som befriede dem både for stavnsbånd og pligt til at lade sig indskrive som soldat. Prisen herfor kunne variere stærkt.
- fæld sættes på gærder, mangler, som skal udbedres, fastslås.
- fælde jorden til pløjning. At fælde el. fælde betød normalt at pløje grønjord, foreløbig el. første pløjning, ristning af overfladen før den egentlige pløjning.
- fælleden, den trediedel af bymarken, der under trevangsbruget anvendtes til fælles græsning for alle landsbyens kreaturer.
- gabestokken, et såkaldt beskæmmende straffemiddel, bestående af en jernring, som, fæstnet m. en lænke til en stolpe el. væg, fastlåstes om delinkventens hals. Skulle
- if. helligdagsfrd. af 1730 og 1735 findes ved alle kirker.
- gadestævne (også bystævne el. grandestævne o.l.), bymændenes (bylavets) sammenkomst til drøftelse og afgørelse af bylavets fælles anliggender.
- gennemtrappet, gennemdrevnen, durkdreven.
- grandestævne, se gadestævne.
- græsgældspenge, græspenge, husmænds betaling for husdyrgræsning på landsbyens fællede og overdrev.
- gærdegang, gå med gærder o.l., eftersyn af gærderne for at se, om de er intakte el. kræver udbedring.
- gærdsel, ris til gærder.
- helligbrøde, betegner dels den handling at krænke helligdagens fred, dels den bøde, man idømtes herfor, jf. fuld helligbrøde, som if. DL er 3 lod sølv. Betegnes også helligdagsbrøde el. helligdagsbøde.
- huggere, håndværkere, der arbejder med huggeredskaber, fx bødkere el. tømrere.
- højmesse, hovedgudstjeneste.
- inkvirere, foretage inkquisition, undersøge, foretage husundersøgelse o.l.
- inspectores scholarum, tilsynsførende m. skolerne.
- intrader, indkomster.
- introduktion el. kirkegang (barselkoners). Den gl. skik, at kvinden skulle indføres i kirken af præsten efter barsel, blev gjort frivillig 1754, men holdt sig flere steder på landet helt op i vort århundrede.
- itzige, nuværende.
- jorddrot, en ofte anvendt betegnelse for godsejer.

julestuer, afholdtes ml. juleaften og kyndelmisse (2. febr.) som ramme om alskens selskabslege, især blandt de unge. Blev totalforbudt ved helligsdagsfrd. 1730 og 1735.

kabinetts- el. stueprædiken, gudstjeneste afholdt under private former i hjemmet.

kaste og rense korn. Ved kraftig kastning (m. en kasteskovl) ud i luften skiltes de lettere bestanddele (avner, ukrudtsfrø, dårlige kerner) fra de tungere og værdifulde kerner.

katekisation, undervisning i religion gennem spørgsmål og svar. Indgik som led i gudstjenesten og blev drevet med stor iver under pietismen og i oplysningstiden.

kirkedisciplin, kirkelige straffe – især udelukkelse fra nadveren – for kirkelige forseelser og forsømmelser. kirkegangskoner, se introduktion.

kirkelærerne, præsterne.

kirketiendetager. Tienden var delt i 3 dele: præste-, kirke- og kongetiende. Kirketiendetagerne er dem, der på kirke ejerens vegne (ofte godsejeren) tæller negene til kirketienden.

kommunion, altergang.

konventikler, gudelige forsamlinger, hussammenkomster til opbyggelse og andagt m. sekterisk præg.

kvindegilder, se barsel- og kvindegilder.

kyndelmisse, 2. februar.

landemode, halvårl. møde ml. stiftets provster, stiftamt. og biskop.

ligtønde, se skriftetønde.

lod sølv, vægtenhed på ½ pund sølv.

loven, Chr. 5.s Danske Lov (DL) af 1683. Med »loven« menes under

enevælden altid Danske Lov. Forordninger betegnes ikke som love. Jf. udtrykket »Loven og forordningerne«.

lysepenge, penge, som tidligere er brugt til alterlys, henlægges ved skolefrd. 23. jan. 1739 til skolerne.

lønnesæd. Ret til at så og høste en del af bondens jord som en del af karlens løn var udbredt i ældre tid. Skønt forbudt ved frd. 19. febr. 1701 vedblev den, som det ses, frem gennem århundredet.

maintenere, opretholde.

medhjælpere, se præstens medhjælpere.

michaëlis, mikkelsdag, 29. september.

ministerialforretning, kirkelig handling, gudstjeneste.

monitum synodale, landemodetbefaling.

nerveus, åndrig, fyndig.

optinere, opnå.

offer. Højtidsoffer til de 3 store højtider (jul, påske og pinse) og accidensoffer i anl. af dåb, vielse, introduktion og begravelse var en del af præsternes (og degnenes) indkomst.

opvarte, overvære, udføre o.l.

politiretten. Siden 1701 blev visse sager af mindre betydning (politisaager), bl.a. vedr. off. ro og orden, afgjort ved politiretten, der på landet varetoges af de ordinære dommere: herreds- og birkefogder, i deres egenskab af politimestre.

proprietær, den sædv. betegnelse i ældre tid for en godsejer. Jf. Jorddrot.

præcautioner, forsigtighedsforholdsregler.

præstens medhjælper. If. frd. 27. marts 1629 og senere lovgivning skulle i hvert sogn udnævnes to af de mest gudsfrygtige og vederhæftige mænd til kirkeværger og præstens medhjælper, som efter at have aflagt ed skulle bistå ham med at føre tilsyn m. menighedens kristelige levned.
prætext, foregivende, påskud.

raillerie, spotteri.
remove, fjerne.
repartition, fordeling.
reskript, kgl. skrivelse rettet til én el. flere personer, men ikke til offentligheden.
rettens betjenter, birke-, by- og herredsfogder.
rettens middel, dommeren, (birke-, by- el. herredsfogden).
rigueur, strenghed.
ritual, Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685. Afløste kirkeordianansen af 1539 mht. gudstjenestens form.

selskab, samfund.
sigt og sagefald, godsejerens ret til at rejse tiltale og at få de bøder og det forbrudte gods, som dommen kunne medføre.
skattesæd. Ved siden af matrikel-skatten var kornskatten den vigtigste skat. Indtil 1791 svarede den med korn in natura, som skulle køres til amtstuen.
skierset, skæmtet, ironiseret over, spøgt med.
skoleforordningerne. Almueskolen hvilede på skolefrd. 23. jan. 1739 (frd. om skolerne på landet i Danmark og hvad degnene og skolestrengene derfor må nyde) og plakat og nærmere anordning 29. april 1740 ang. skolerne på landet i Danmark.

skriftetønde og ligtønde, fmtl. den tønde, hvori æreøllet el. gravøllet opbevares.
slettedaler (sld.), 4 mk. (à 16 sk.). En rigsdaler er 6 mk.
societetet, samfundet.
sommer i by riden, gl. skik at de unge karle (majkarle) ved pinsetid ridende førte det majgrønne løv ind i landsbyens gårde.
soutenere, hævde, opretholde, håndhæve.
spøl, det afgærede gruttede korn, som er tilbage, efter at alkoholen er destilleret fra som brændevin. Indeholdt endnu noget alkohol og ansås for et værdifuldt foder.
stevndag, skiftedag.
strandriderne, opsynsmænd v. toldvæsenet.
strøbønder, fæstebønder i landsbyer, som flere godser havde gårde i. stueprædiken, se kabinets- og stueprædiken.
støb, trække s. op, sætte i s. At sætte i støb betyder at blødgøre det korn (byg), som skal gøres i malt, i vand. Når det er gennemfugtet, tages (trækkes) det op og lægges til spiring.
synode, landemode (s.d.).

tømere litigans, en som fører unødigt trætte.
trældomsarbejde, -gerning, trælbåren arbejde, arbejde (både hoveri og bondens arbejde for sig selv), som stred mod helligdagslovgivningen.
tyregilder, gilde ved bytyrens årlige flytning fra en af landsbyens gårde til en anden.
tælle, tælle neg ved tiendetagning.
tællere, folk som tæller neg ved tiendetagning.

ugedage, gøre u., udføre hoveriar-
bejde.

vedtægt, se vider.

verdslige arm, den, de verdslige
myndigheder.

vider, de af bymændene (granderne,
bylavet) vedtagne bestemmelser
om markdriften og landsbyens øv-
rige forhold. Andre betegnelser
for landsbyens interne regler er
bylov, byret, granderet, mark- og

byvedtægter, vedtægter, vider og
vedtægter.

æreøl, arte, gravøl.

åbenbar skriftemål, syndsbeholdelse
i menighedens påhør. Krævedes
før adgang til nadveren for perso-
ner, der havde syndet særlig groft
(jf. absolutio publica). Ophæve-
des ved frd. 8. juni 1767.

Person- og stednavneregister

Registret omfatter indledning og indberetninger med noter. Der gives kun én henvisning, selv om personen eller stedet nævnes flere gange på samme side. Kun personer og steder, som er nævnt ved navn, er medtaget.

Udeladt er bl.a. bibelske navne, religiøse forfattere, som nævnes i forbindelse med deres værker, og kongers navne.

Blandt stednavne er udeladt landes og landsdeles navne, Sjællands stift samt navne, der kun tjener til at identificere andre stednavne eller personer. Desuden navne på institutioner o.l.

Sammensatte stednavne er anbragt under første ords begyndelsesbogstav.

Findes der mere end én henvisning til en præst og et sogn, er det sidetal kursiveret, som henviser til præstens indberetning for det pågældende sogn.

Flg. forkortelser er anvendt: d. = død, h. = herred, o. = over, pr. = provst, s. = sogn, sgp. = sognepræst, t. = til.

- Abelschou, Frederik Jørgensen, sgp. t. Asminderød-Grønholt-Fredensborg 26, 70.
- Actæon, græsk sagnheros 106.
- Algestrup, hovedgård, Føllenslev s. 117.
- Alsted h. 31, 122.
- Alsønderød, s., Strø h. 19, 79.
- Amager(ne) 39, 143.
- Arentz, Friedrich, biskop o. Bergen stift 11, 30.
- Ars h. 112.
- Artemis, græsk gudinde 106 (note).
- Asminderød s., Lyng-Kronborg h. 26, 70.
- Aulum, Niels Hansen, sgp. t. Karlslunde-Karlstrup, pr. ? o. Tune h. 22, 56.
- Balle, Andreas Severin Pedersen, sgp. t. Tjæreby-Alsønderup 19, 79.
- Barner, H.G.v., ejer af Algestrup 117.
- Bavelse, s., Tybjerg h. 147.
- Bech, Jens Jørgensen, sgp. t. Hjembæk-Svinninge, pr. o. Tuse h. 29, 107.
- Bech, Mathias Larsen, sgp. t. Snostrup 85, 86.
- Bergen 18, 30f., – stift 11, 30.
- Bernholt, Peder, sgp. t. Nyker 163.
- Beyer, Peder Grove Valentinsen, sgp. t. Glumsø-Bavelse, pr. o. Tybjerg h. 28f., 147.
- Billeschou, Vilhelm, sgp. t. Ølstykke 85.
- Birkerød s., Lyng-Kronborg h. 19, 71.
- Bjergsted s., Skippinge h. 114.
- Bjæverskov h. 135.
- Blovstrød s., Lyng-Kronborg h. 19, 74.
- Bodilsker s., Bornholm 158.

- Bornholm 11 (note), 17, 21, 26, 28, 30, 158, 162.
- Borrebye, Oluf Andersen, sgp. t. Vestermarie 162.
- Borup s., Ramsø h. 19, 22, 64.
- Bredenberg, Knud Andersen, sgp. t. Rorup-Glim 20, 60.
- Bregninge s., Skippinge h. 24, 114, 117.
- Bremerholm, flådens værft i København 165.
- Bring, Peder Børgensen, sgp. t. Sønder Asmindrup-Grandløse 94, 106.
- Brorson, Christian Gottlieb Nicolaisen, sgp. t. Finderup, pr. o. Løve h. 111.
- Bruun, Niels Hansen, sgp. t. Store Tåstrup-Ugerløse 98.
- Busch, Claus Pedersen, sgp. t. Nørre Jernløse-Kvanløse 102.
- Butterup, s., Merløse h. 103.
- Bårse h. 151.
- Cederfeldt, B. de, amtmænd 117.
- Christiansborg slot 73.
- Christianshavn 39f., 168f.
- Coldevin, Christian Andersen, sgp. t. Torup, pr. o. Strø h. 77, 80.
- Conventhuset i København 126.
- Discher, Peder, sgp. t. Birkerød 19, 71.
- Ditzel, Hans, sgp. t. Øster Egesborg, pr. o. Bårse h. 151.
- Dorn, Søren Mathias Pedersen, sgp. t. Melby 77.
- Dåstrup s., Ramsø h. 63.
- Ebbesen, Jacob, sgp. t. Gadstrup-Syv 19, 62.
- Ejby s., Ramsø h. 22f., 58.
- Eigtved, Nicolai, arkitekt 72 (note).
- Eller, Carl Christian Hansen, sgp. t. Strø 80.
- Eremitagen, slot 73.
- Ernst den Fromme (Ernestus Pius), hertug 74.
- Eskebjerg, Bregninge s. 117.
- Eskilstrup, s., Merløse h. 97.
- Fakse h. 145.
- Farum s., Ølstykke h. 82.
- Finderup s., Løve h. 111.
- Flor, Augustinus Augustinsen, sognekapellan i Holbæk 105.
- Fredensborg s., Lynge-Kronborg h. 70.
- Frederiksborg amt 72 (note).
- Friedenreich, Christopher Johansen, sgp. t. Farum-Værløse 82.
- Fuglebjerg, Øster Flakkebjerg h. 121.
- Funch, Diderik Clausen, sgp. t. Sønderup-Eskilstrup 97.
- Fædder, Christian, politimester i København 11, 13.
- Føllenslev s., Skippinge h. 113.
- Gad, Jørgen Jensen, sgp. t. Vejby-Tibirke, pr. o. Holbo h. 76.
- Gadstrup s., Ramsø h. 19, 62.
- Gamborg, Villads Knudsen, sgp. t. Kirke Hvalsø-Særløse, pr. o. Volborg h. 17, 22, 31, 56.
- Ganløse s., Lynge-Frederiksborg h. 25, 83.
- Garboe, Rasmus Henriksen, sgp. t. Tikøb-Hornbæk-Hellebæk, pr. o. Lynge-Kronborg h. 27, 68.
- Gjellerup, Rasmus Poulsen, sgp. t. Stenløse-Veksø 20, 86, 87 (note).
- Glim s., Ramsø h. 20, 60.
- Glostrup s., Smørum h. 17, 41.
- Glumsø s., Tybjerg h. 28, 147.
- Grandløse s., Merløse h. 106.
- Grevinge s., Ods h. 120.
- Grønholt s., Lynge-Kronborg h. 70.
- Guldberg, se Høegh-Guldberg.
- Gundsømagle s., Sømme h. 19, 47ff., 50, 53.
- Gørløse s., Strø h. 79.

- Halling, Jochum Magnussen, sgp. t. Tersløse-Skellebjerg 98.
- Hammer h. 151.
- Hammer, Magnus Jensen, sgp. t. Lille Næstved (Herlufsholm), pr. o. Øster Flakkebjerg h. 132.
- Harboe, Ludvig, biskop o. Sjællands stift 10f., 15ff., 28, 34 (note), 40, 51 (note), 167, 168, 173.
- Hasle s., Bornholm 27, 165.
- Hellebæk s., Lyngø-Kronborg h. 68.
- Hellested s., Stevns h. 144.
- Helsingør 120.
- Herbst, Valdemar Christian, sgp. t. Kongsted, pr. o. Fakse h. 24, 145.
- Herlufsholm, se Lille Næstved.
- Hersleb, Frederikke Louise, g.m. Ludvig Harboe 51.
- Hersleb, Peder, biskop o. Sjællands stift 1737-57, svigerfader t. Ludvig Harboe 51.
- Hersom, Hans Christian, sgp. t. Rønnebæk-Holme Olstrup, pr. o. Hammer h. 20, 151.
- Himlingøje s., Bjæverskov h. 135.
- Hiorth, Jens Michael Pedersen, sgp. t. Rø, pr. o. Bornholm 11 (note), 30, 158, 166.
- Hiorth, Lauritz, sgp. t. Åkirkeby 1740-60 161.
- Hjembæk s., Tuse h. 29, 107.
- Hoffmann, Peder Madsen, sgp. t. Kregme-Vinderød 19, 78.
- Holbo h. 76.
- Holbæk 20, 31, 96, 104f. – amt 96.
- Holme Olstrup s., Hammer h. 20, 151.
- Holmgaard, Jens, historiker 14 (note), 25 (note).
- Holtug s., Stevns h. 137.
- Hornbæk s., Lyngø-Kronborg h. 68.
- Horns h. 92.
- Hvas, Hans Frandsen, sgp. t. Jyllinge-Gundsømagle 19, 24, 43, 47.
- Hvid, Jacob Jensen, sgp. t. Vor Frue kirke i København, provst 39f.
- Høegh-Guldberg, Ove, kabinetssekretær 9f., 15f.
- Højbro i København 40.
- Højby, Rorup s. 20, 60.
- Højelse s., Ramsø h. 19, 66.
- Hørsholm (Hirschholm) slot 19, 71ff. – sogn 72 (note), – amt 72 (note).
- Hårlev s., Bjæverskov h. 135.
- Ibsker s., Bornholm 158.
- Island 34, 54.
- Jacob Skomager 63.
- Jeppe på Bjerget 63.
- Jyllinge s., Sømme h. 19, 47.
- Jørlunde s., Lyngø-Frederiksborg h. 80.
- Kaldred, Bregninge s. 117.
- Kalundborg 112, 116.
- Karlebo s., Lyngø-Kronborg h. 70.
- Karlslunde s., Tune h. 22, 56.
- Karlstrup s., Tune h. 56.
- Kimmerslev s. og by, Ramsø h. 19, 22, 64.
- Kirke Hvalsø s., Vollborg h. 17, 21, 56.
- Klemensker s., Bornholm 163.
- Koefoed, Jørgen, sgp. t. Klemensker 163.
- Kofod, Jørgen Pedersen, sgp. t. Povlsker 158.
- Kokkedal, Hørsholm s. 72.
- Kongsted, s., Fakse h. 24, 145.
- Kraglund, Hans Schack Pedersen, sgp. t. Højelse-Lellinge 19, 25, 66.
- Kregme s., Strø h. 19, 78.
- Kronborg amt 72 (note).
- Kruuse, Valentin Arnoldsen, sgp. t. Grevinge, pr. o. Ods h. 120.
- Kvanløse s., Merløse h. 102.
- Kværkeby s., Ringsted h. 123.
- København 11, 22f, 25, 31, 34, 39,

- 50, 55, 59, 67, 75, 76 (note), 87, 101, 120, 151, 156, 175f. – amt 91, – landevej 97.
Køge 31, 60.
- Leganger, Nicolai Eriksen, sgp. t. Hårlev-Himlingøje, pr. o. Bjæverskov h. 135.
- Lellinge s., Ramsø h. 19, 66.
- Levetzau, Albrecht Philip, stiftamtmand o. Bergen stift 10, 30.
- Levetzau, Henrik v., amtmand 72 (note).
- Lille Lyngby, Strø h. 24, 78.
- Lille Næstved (Herlufsholm) s., Øster Flakkebjerg h. 132.
- Lillerød s., Lyngø-Kronborg h. 19, 74.
- Lintrup, Jens, sgp. t. Magleby-Holteg, pr. o. Stevns h. 137.
- Liwyn, Ole Isaksen, sgp. t. Ørsted-Dåstrup 63.
- Lund, Christen Andersen, sgp. t. Sønder Jernløse-Søstrup 23, 27, 99.
- Lyngø-Frederiksborg h. 80.
- Lyngø-Kronborg h. 17, 68.
- Lütz, Morten Evendorph Christian- sen, sgp. t. Øster Larsker 167.
- Løve h. 111.
- Magleby s., Stevns h. 137.
- Mahler, Jens Hansen, sgp. t. Nylarsker 161, 163.
- Mahler, Lars Hansen, sgp. t. Olsker 166.
- Melby s., Strø h. 77.
- Merløse h. 17, 31, 94f.
- Mogensen, Margit, arkivar 33.
- Mogenstrup, Hammer h. 121.
- Monrad, Frederik Hansen, sgp. t. Neksø-Bodilsker 158.
- Mossin, Søren Hansen, sgp. t. Køge-Ølseagle 60.
- Muus, Jacob Nielsen, fhv. sgp. t. Stenløse-Veksø, fhv. pr. o. Ølstykke h. 20, 25, 28, 82, 87.
- Møller, Niels Hansen, sgp. t. Blovstrød-Lillerød 19, 74.
- Møller, Thomas Andresen, sgp. t. Store Heddinge 26, 28, 138, 139, 142f.
- Neksø s., Bornholm 158.
- Neuchs, Frederik Christophersen, sgp. t. Hellested 144.
- Niløse s., Merløse h. 98.
- N.N. herred 154.
- Nordrupvester s., Slagelse h. 125.
- Nyker s., Bornholm 163.
- Nylarsker s., Bornholm 161.
- Nørre Dalby s., Ramsø h. 22, 58f.
- Nørre Jernløse s., Merløse h. 102.
- Nørreport i København 39, 169.
- Ods h. 120.
- Olivarius, Johan Hølgersen, sgp. t. Ørslev-Sønder Bjerge, pr. o. Vester Flakkebjerg h. 127.
- Olsker s., Bornholm 166.
- Pedersker s., Bornholm 28, 159.
- Pontoppidan, Johan Ludvig Christian Børgesen, sgp. t. Sorø, pr. o. Alsted h. 122.
- Povlsker s., Bornholm 158.
- Prom, Henrik Frederik Christian- sen, sgp. t. Slagslunde-Ganløse 25f., 83, 86.
- Qvist, Erik Vilhelm Jørgensen, sgp. t. Skævinge-Gørløse 79.
- Qvist, Frederik, hofprædikant 72.
- Ramsø h. 31, 58.
- Randers, Laurits Lauritsen, sgp. t. Hasle-Rutsker 27, 165.
- Rasch, Elias Jensen, sgp. t. But- terup-Tuse 103.
- Rasmussen, Ejvind, fotograf 33.
- Rasmussen, Poul, fhv. arkivar 33.
- Ribe stift 9 (note).
- Ringsted 124, – herred 123.
- Rorup s., Ramsø h. 20, 60.

- Roskilde 16f., 31, 43f., 96, –
amt 96, – domkirke 43.
- Rottbøll, Christian Michael, biskop
o. Viborg stift 11f., 18, 28.
- Rumperup, Bregninge s. 117.
- Rutsker s., Bornholm 165.
- Rø s., Bornholm 30, 166.
- Rønne, Bornholm 163.
- Rønnebæk s., Hammer h. 20, 151.
- Rørdam, Holger Nielsen, sgp. t. Vi-
gersted-Kværkeby 123.
- Røring, Ulrik Christian Edvarsen,
sgp. t. Rønne 163.
- Rørvig 120.
- Røsnæs s., Ars h. 112.
- Sachsen-Gotha 74.
- Schindler, David Henrik, sgp. t.
Jørlunde, pr. o. Lyng-Frederiks-
borg h. 80.
- Schultz, Christoffer Johansen, sgp. i
Roskilde, pr. o. Sømme h. 17, 23,
31, 43.
- Sindberg, Arne, fotograf 33.
- Skellebjerg s., Merløse h. 98.
- Skibby s., Horns h. 92.
- Skippinge h. 113, 114 (note).
- Skt. Annægade på Christians-
havn 40.
- Skælskør 29, 31, 130.
- Skævinge s., Strø h. 79.
- Slagelse h. 125.
- Slagslunde s., Lyng-Frederiksborg
h. 25, 83.
- Sletting, Niels Olufsen, sgp. t. Ejby-
Nørre Dalby 22, 58.
- Smith, Peder Troelsen, sgp. i
Holbæk 104.
- Smørum h. 20, 41f.
- Snorrebro på Christianshavn 40.
- Snostrup s., Ølstykke h. 85.
- Soderup s., Merløse h. 97.
- Sokkelund h. 16, 31, 154 (note).
- Sophie Magdalene, dronning 71ff.
- Sophienberg slot 71ff.
- Sorø 31, 122.
- Stenersen, Peder Christopher Svend-
sen, sgp. t. Tølløse-Ågerup, pr. o.
Merløse h. 20, 22ff., 94, 95, 97ff.,
105.
- Stenløse s., Ølstykke h. 20, 86f.
- Stevns h. 31, 137f.
- Store Heddinge 26, 31, 138ff., 142.
- Store Tåstrup s., Merløse h. 98.
- Struensee, J.F., kabinetsminister 9,
15, 71f., 88 (note).
- Strø h. 17, 77, – sogn 80.
- Svaneke, Bornholm 158.
- Svinninge s., Tuse h. 107.
- Syv s., Ramsø h. 19, 62.
- Særløse s., Volborg h. 56.
- Særsløv s., Skippinge h. 113.
- Sømme h. 23, 31, 43.
- Sønder Asminderup s., Merløse
h. 106.
- Sønder Bjerge s., Vester Flakkebjerg
h. 127.
- Sønder Jernløse s., Merløse h. 23,
99.
- Søndersted s., Merløse h. 98.
- Sønderup s., Slagelse h. 125.
- Søstrup s., Merløse h. 99.
- Tamdrup, Mikkel, sgp. t. Peder-
sker 28, 159.
- Teilmann, Hans, sgp. t. Borup-
Kimmerslev 19, 22, 64.
- Tersløse s., Merløse h. 98.
- Thanch, Frederik Lütken, sgp. i
Skælskør 29, 130, 130.
- Thye, Martin Mathiesen, sgp. t.
Undløse-Søndersted 98.
- Tibirke s., Holbo h. 76.
- Tikøb s., Lyng-Kronborg h. 27,
68.
- Tjæreby s., Strø h. 19, 79.
- Top, Peder Christian Pedersen, sgp.
t. Karlebo 70.
- Torup s., Strø h. 77, 80.
- Tune h. 56.
- Tuse h. 107, – sogn 103.
- Tybjerg h. 147.
- Tølløse s., Merløse h. 20, 22f., 94f.,
105.

- Ugerløse s., Merløse h. 98.
 Undløse s., Merløse h. 98.
 Ussing, Bage Nielsen, sgp. T. Lille
 Lyngby-Ølsted 24, 78, 79.
- Valby v. København 128 (note),
 130.
 Valeur, Christian, sgp. t. Svaneke-
 Ibsker 158.
 Vartov hospital i København 96
 (note).
 Vejby s., Holbo h. 76.
 Weile, Hans Jacob Axelsen, sgp. t.
 Skibby, pr. o. Horns h. 92.
 Weile, Jørgen Christian Graversen,
 sgp. t. Føllenslev-Særslev, pr. o.
 Skippinge h. 113.
 Veksø s., Ølstykke h. 20, 86f.
 Venuleth, Frederik Velten Hansen,
 sgp. t. Røsnæs, pr. o. Ars h. 112.
 Vester Flakkebjerg h. 31, 127.
 Vestermarie s., Bornholm 162.
 Whitte, Hans Severin Hansen, sgp.
 t. Åkirkeby 21, 26, 160, 163f.
 Viborg 16f., – stift 9, 11f., 17, 23,
 30.
 Viby, Syv s. 19.
 Vieth, Immanuel Gerhard Levard-
 sen, sgp. t. Sønderup-Nordrupve-
 ster, pr. o. Slagelse h. 125.
 Vig, Ods h. 121.
 Vigersted s., Ringsted h. 123.
- Wilsbech, Otto Ottesen, sgp. t.
 Bregninge-Bjergsted, tidl. pr. o.
 Skippinge h. 24, 30, 114.
 Vinderød s., Strø h. 19, 78.
 Winsløw, Laurits Clausen, sgp. t.
 Niløse 98.
 Volborg h. 22, 56, 96.
 Voltaire, F. M. A., fransk forfatter,
 d. 1778 96.
 Vor Frue kirke i København 39.
 Værløse s., Ølstykke h. 82.
- Zarth, Jochum Frederik Joachim-
 sen, pr. i Ølstykke h. 1764-69 50.
- Ølsemagle s., Ramsø h. 60.
 Ølsted s., Strø h. 78.
 Ølstykke h. 17, 83, – sogn 50, 85,
 91.
 Ørslev s., Vester Flakkebjerg
 h. 127.
 Ørsted s., Ramsø h. 63.
 Øster Egesborg s., Bårse h. 151.
 Øster Flakkebjerg h. 132.
 Øster Larsker s., Bornholm 167.
- Ågerup s., Merløse h. 23, 94f., 105.
 Aagaard, Peder Andreas Olsen, sgp.
 t. Glostrup, pr. o. Smørum h. 17,
 20, 28, 31, 41.
 Åkirkeby s., Bornholm 21, 160.